REFLEKSI

REFLEKSI

Odgovorni urednik

Sead Trhulj

I izdanje

Recenzent

Fikreta Jelić – Butić

Dizajn

Zoran Pavlović

Fotografija na naslovnoj strani

Mitja Koman

CIP – Kategorizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo

940.531.63:297 (497.15) »1941/1945«
949.715 »1941/1945«

REDŽIĆ, Enver

Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Raj / Enver Redžić. – [izd.] 7. – Sarajevo: Svjetlost, 1987. – 256 str.: ilustr.; 24 cm
. – (Refleksi)

Bilješka o piscu: str. 237 – 238. – Bilješke uz tekst
. – Zusammenfassung.
ISBN 86-01-01124-1

Enver Redžić

MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO I 13. SS DIVIZIJA

Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh

SVJETLOST SARAJEVO 1987

P R E D G O V O R

U relativno bogatoj bibliografiji jugoslovenske istoriografije koja proučava ratno razdoblje 1941–1945 zbivanja u Bosni i Hercegovini još nisu cjelovito obrađena kako bi se to moglo očekivati s obzirom na njihov značaj. Ustanak, narodno-oslobodilačka borba, pobjeda narodno-oslobodilačkog pokreta i revolucije postali su dominantna tema istraživačkih istoriografskih preokupacija pretežno u znaku regionalnih analiza, jer je razmatranje širih, integralnih procesa i cjeline istorijskih tokova i kretanja zahtijevala veću sintetičku snagu. Ipak, samo na toj osnovi bila je moguća pojava sintetičkih djela posvećenih krupnim problemima i fenomenima jugoslavenske stvarnosti u drugom svjetskom ratu. Među ovim djelima, pored istraživanja procesa i segmenata od relevantnog uticaja na razvoj jugoslavenske revolucije, uporedo se javljaju studije i monografije o snagama i oblicima kontrarevolucije na cjelokupnom jugoslovenskom prostoru. Sada je mogućno govoriti da se ispunjava jedna ozbiljna praznina u segmentu istorijske nauke koji se formirao istraživanjem perioda okupacije, ustanka i narodno-oslobodilačkog rata. Međutim, istoriografija ovoga perioda koja se razvija u Bosni i Hercegovini u tematskom pogledu mahom je jednosmjerna, što se ogleda u činjenici da preovlađuje materija narodno-oslobodilačkog pokreta, da se još nije pojavila nijedna monografija o protivnopovskim snagama, iako su neke, tokom ratnog perioda, pretstavljale nesumnjivo značajan činilac u zbivanjima na području Bosne i Hercegovine. Utoliko je više razumljivo što je vannopovska komponenta prisutna u Bosni i Hercegovini marginalna u radovima u kojima se istražuje materija narodno-oslobodilačkog pokreta na širem jugoslovenskom području. Dok istorijska nauka može da pokaže više sintetičkih priloga o ustaštvu, NDH i četničkom pokretu, obrada ovih pojava na području Bosne i Hercegovine pretežno je fragmentarna i parcijalna. Iako ove teme nisu istraživački iscrpljene i obrađene, činjenica da su ustaštvo i četništvo na teritoriji Bosne i Hercegovine imali monstruozne razmjere i posljedice još više naučno, i ne samo naučno, aktuelizira njihovo izučavanje i temeljnu ocjenu. Nacionalnog istorijskog porijekla i nacionalno-šovinističkog karaktera, hrvatsko ustaštvo i srpsko četništvo svojim antijugoslavenskim dimenzijama izrasli su u autentične pokrete i oblike jugoslavenske kontrarevolucije, usljed čega su u istorijskoj nauci s pravom dobili »rang« prvorazrednih jugoslavenskih tema.

U Bosni i Hercegovini je, međutim, kolaboracija sa okupatorima i kontrarevolucija imala i druge oblike. Posebno je bio značajan njen muslimanski izraz pretstavljen u autonomističkom pokretu, koji je uporno, u uslovima okupacije zemlje, nastojao da se dokazuje kao nosilac muslimanskog političkog legitimiteta i općih interesa muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini. Sada je tražio izdvajanje iz NDH i protektorat njemačkog okupatora nad »autonomnom« Bosnom i Hercegovinom. Za takav politički program bosansko-hercegovački muslimanski autonomistički pokret nije uspio da osigura podršku njemačkog okupatora, ali mu to nije pretstavljalo prepreku da se od samog početka okupacije potvrđuje kao oblik kolaboracije. Lišen jedinstvene centralizovane vojne organizacije udarne moći, muslimanski autonomistički pokret nalazio je svoje vojno uporište mahom među muslimanskim dezerterima iz oružanih formacija NDH, pa je na taj način, tokom cijelog rata, kočio proces jačanja narodnooslobodilačkog pokreta muslimanskim sastavom. Uvjereni u potpunu i bezrezervnu političku podršku bosansko-hercegovačkih muslimanskih autonomista, Nijemci su tokom 1943. formirali posebnu muslimansku SS diviziju u koju su polagali nade da će, pod njihovom komandom, vjerno služiti Hitlerovim strateškim ciljevima. U muslimanskom autonomističkom krugu vjerovalo se da se osnivanjem muslimanske SS divizije otvara put ostvarenju njihovog političkog cilja. Razlikujući se političkim programom i vojnom organizacijom od ustaških i četničkih snaga, bosansko-hercegovački muslimanski autonomistički pokret imao je s njima zajedničko obilježje: motivacijom i ciljem bio je izrazito protivjugoslavenski pokret, a strategijom i taktikom autentični kolaboracioni i kontrarevolucionarni pokret.

Okrenuta glavnim kolaboracionistima njemačkih i italijanskih okupatora, ustašama i četničkom pokretu, istoriografija jugoslavenske revolucije samo je marginalno zahvatila oblik muslimanske kolaboracije, pa je na taj način izmicala pažnji istraživača jugoslavenskih ratnih zbivanja. Samo je dr Rasim Hurem još davno (1965) objavio prilog razmatranju ove istorijske materije pod naslovom: »Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH«.*) Do sada je u jugoslavenskoj istorijskoj nauci to jedini rad koji je naznačio potrebu da se prouči ovaj segment muslimanske građanske politike u Bosni i Hercegovini u drugom svjetskom ratu.

Istražujući posljednih godina istorijsku građu o zbivanima i kretanjima u Bosni i Hercegovini tokom razdoblja 1941–1945 nailazio sam na dokumente koji se više ili manje izravno odnose na muslimansku građansku politiku u znaku autonomije Bosne i

*) Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo – 1965.

Hercegovine. Privučen sadržinom ovih dokumenata odlučio sam da prikupim i istražim što više dostupnih relevantnih istorijskih izvora o muslimanskom autonomističkom pokretu tokom rata, kako bih mogao da ovu istorijsku materiju obradim u obliku jedne cjelovite monografije. Izvjesnu orijentaciju za istraživanja našao sam u arhivskoj građi koju su u svojim radovima već bili upotrijebili izvjesni autori. Sačinjeni plan istraživanja uputio me je na fondove koji se čuvaju u jugoslavenskim arhivskim ustanovama: Arhivu Jugoslavije, Vojno-istorijskom institutu u Beogradu, Muzeju revolucije u Sarajevu, arhivu Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove u Sarajevu, arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, kao i inostranim arhivima: Njemačkom centralnom arhivu u Potsdamu i Političkom arhivu Ministarstva inostranih poslova u Bonu. U njima sam našao vrijednu dokumentaciju koju sam upotrijebio za izradu ove monografije.

Kao i u dosadašnjem istraživačkom radu i sada mi je bila dragocjena saradnja i pomoć koju su mi pružili saradnici instituta, arhiva i biblioteka. Ovom prilikom izražavam svoju zahvalnost načelniku arhiva Vojno-istorijskog instituta pukovniku Antunu Miletiću, pomoćniku direktora Arhiva Jugoslavije dru Bogdanu Lekiću, naučnom saradnikuMuzeja revolucije u Sarajevu dru Dušanu Kojoviću, istoričarima i Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu dru Ivanu Jeliću i dr Fikreti Jelić-Butić, bibliotekaru u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu Dušanu Toholju, bibliotekarki u Institutu za istoriju u Sarajevu Željki Vrdoljak, saradnicima u Centralnom državnom arhivu u Potsdamu dru Kurtu Mečisu i arhivisti Kristi Hufeland, rukovodiocu odjeljenja Arhiva Ministarstva inostranih poslova u Bonu dru Mariji Kajpert i stručnom saradniku ovog arhiva Adelaidi Luden. Posebnu zahvalnost dugujem Odjeljenju društvenih nauka i Odboru za koordinaciju naučnih djelatnosti Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, koji su mi svojom podrškom omogućili istraživanja u navedenim arhivskim ustanovama. Zahvaljujem takođe recenzentima akademiku Miloradu Ekmečiću, naučnom savjetniku dru Dušanu Lukaču i dru Fikreti Jelić-Butić, koji su se u svojim ocjenama založili da se ova monografija štampa i preda javnosti. ANUBiH i izdavačka kuća »Svjetlost« nastavljaju dogovorenu saradnju zajedničkim izdanjem moje monografije, na čemu im toplo zahvaljujem.

Autor

MUSLIMANSKA POLITIKA U PREDVEČERJE APRILSKOG RATA I POJAVA NDH

Poslije Sporazuma Cvetković-Maček u avgustu 1939. godine muslimanska građanska politika u Bosni i Hercegovini pokušavala je da se suprotstavi neobuzdanoj konfrontaciji hrvatske i srpske politike na liniji podjele Bosne i Hercegovine obnavljanjem programa JMO, koji se zalagao za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi. Pod pritiskom unutrašnjih protivrječnosti u znaku nacionalističkih odmjeravanja srpske i hrvatske reakcije, autonomistički pokret JMO, koju su vodeće političke snage u zemlji sve neskrivenije ignorisale, ostao je, po tradiciji, u muslimanskom okviru, nespreman i nesposoban da muslimansku izolaciju prevaziđe opšte-bosansko-hercegovačkom političkom koncepcijom i akcijom.[1]) Politički život u Bosni i Hercegovini u ovim godinana jače nego ikada ranije odvijao se u znaku parola: »Srbi na okup«, »Hrvati na okup«, »Muslimani na okup«. Motivirana interesima muslimanske građanske politike, autonomija Bosne i Hercegovine ni sada, kao ni u ranijim godinama, nije mogla imati realne šanse, jer u njenoj koncepciji nije bio neposredno i aktivno prisutan srpski i hrvatski nacionalni interes. Suočeno sa tendencijama cijepanja muslimanskih redova u kojima je autoritet JMO slabio usljed pojačane aktivnosti muslimanskih političara prosrpske i prohrvatske orijentacije, naročito muslimanskog ogranka HSS, rukovodstvo JMO je sve manje moglo da utiče na politička kretanja među muslimanskim masama. Impresionirani ratnim uspjesima Njemačke u Poljskoj i Francuskoj, neki istaknuti pojedinci iz vrha JMO nisu skrivali svoje simpatije prema Hitleru, za koga su vezali svoja uvjerenja da u osvojenim zemljama uklanja političku anarhiju i uspostavlja red i disciplinu.[2]) Nemoć vodećih ljudi u JMO da platformi autonomije Bosne i Hercegovine osiguraju podršku široke političke baze stvarala je prostor za njihovu nadu u vrijeme (koje, po njima, nije daleko) kada bi kod Hitlera mogli da nađu razumijevanje za svoju autonomističku ideju. Događaji u Jugoslaviji razvijali su se poznatim tokom.

Vlada Cvetković-Maček, kojoj je pripadao i predstavnik JMO, njen predsjednik, dr Džafer Kulenović, potpisala je u Beču 25. III 1941. pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Dva dana zatim, 27. III, obrazovana je nova vlada generala Simovića zahvaljujući uspješnom oficirskom puču i snažnom otporu naroda u velikim demonstracijama protiv uključivanja Jugoslavije u fašistički pakt sila Osovine.

[1]) – Veselin Masleša – Dela II – Muslimansko pitanje – Sarajevo 1954. str. 157-164.

[2]) Arhiv Vojno-istorijskog instituta (dalje: AVII) – Fond... Reg. br. 51/3, 40 – G; Aussprache mit Nedžad-beg Sulejmanpašić – U razgovoru sa Rudolfom Trojem N. Sulejmanpašić je izjavio da su Muslimani ponosni što su u Jugoslaviji bili žigosani kao Hitlerova »peta kolona«.

U novoj vladi ostali su i dalje dr Vlatko Maček, kao i dr Džafer Kulenović. Hitler je 6. aprila 1941. izvršio napad na Jugoslaviju, u kome su učestvovale, sa većim ili manjim oružanim snagama, fašistička Italija kao i balkanske i druge članice Trojnog pakta, susjedi Jugoslavije. Nakon desetodnevnog rata vrhovna komanda jugoslovenske vojske bila je primorana da potpiše kapitulaciju. Neposredno prije samog čina kapitulacije, kralj i vlada generala Simovića emigrirali su u Veliku Britaniju. Od članova Simovićeve vlade u zemlji je ostalo nekoliko njenih članova, među kojima vođa HSS dr Vlatko Maček i predsjednik JMO dr Džafer Kulenović.[3])

U međuvremenu, dok su se još vodile ratne operacije, Slavko Kvaternik je 10. aprila 1941. godine proglasio stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Istorijska nauka utvrdila je relevantne činjenice i neposredne aktere sa njemačke i hrvatske strane u konkretnim akcijama koje su prethodile proglašenju NDH.[4])

Razmatranje pitanja ove studije zahtijeva da pokažemo kako se muslimanska građanska politika ponašala u razdoblju rušenja i okupacije jugoslavenske države i nastanka NDH. Za razliku od politike buržoaskih snaga i struktura u Jugoslaviji, koja se u ovom razdoblju kretala u znaku proosovinskih opredjeljenja i prozapadno anglo-američkog kursa, da bi u kulminaciji državne krize nadmoćno prevagnule proosovinske snage i otvorile put kapitulaciji, okupaciji i razbijanju jugoslavenske države, muslimanska građanska politika nije ispoljavala znake oštre polarizacije u smislu zaraćenih sila, polarizacije u smislu zaraćenih blokova, već je mahom nosila obilježje pronjemačke orijentacije. To, međutim, ne znači da je u njoj dominirala fašistička ideologija i da je nacional-socijalizam postao oblik njene partijske organizovanosti, već su u njenom pronjemačkom opredjeljenju bile oživljene i došle do izražaja iluzije iz doba austro-ugarske okupacije, kada je Bosna i Hercegovina u sklopu Habsburške Monarhije činila corpus separatum, u kome se zemljišni posjed još nalazio u rukama muslimanske aristokratije, a muslimanski politički prvaci zauzimali uticajne pozicije u političkom životu Bosne i Hercegovine. Ovim motivima objašnjava se činjenica da su još u završnoj godini prvog svjetskog rata, u kojoj se užurbano pripremalo političko ujedinjenje jugoslavenskih naroda i stvaranje zajedničke jugoslovenske države, neki uticajni muslimanski političari radili na priključenju Bosne i Hercegovine Mađarskoj, u uvjerenju da će Bosna i Hercegovina u okviru Mađarske imati autonomni položaj.[5]) Muslimanska građanska politika, čiju je osovinu činila JMO, nije uspjela da se tokom međuratnog razdoblja oslobodi ni političkog uticaja i prisustva pripadnika razvlašćene muslimanske begovske klase, ni težnji za restauracijom nekadašnjih društvenih odnosa iz predjugoslavenske pro-

[3]) Velimir Terzić »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941-II – Beograd, 1983, str. 398; str. 411.

[4]) Bogdan Krizman: »Pavelić i ustaše« Zagreb, 1978, str. 382-387.

[5]) Hamdija Kapidžić: »Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine« – »Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslavensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata«, Sarajevo, 1968, str. 224.

šlosti Bosne i Hercegovine. Činjenica, pak, da su građanski muslimanski politički krugovi ispoljavali simpatije prema Hitleru i Trećem Rajhu nije djelovala u smislu njihovog političkog jedinstva i jedinstvenog ponašanja u novim uslovima poslije »prevrata«, u okviru NDH. U stvari, dok su muslimanske građanske političke grupacije više-manje neskriveno izražavale pozitivna raspoloženja i stanovište prema Njemačkoj, pojavu NDH pozdravili su samo malobrojni, izraziti antijugoslavenski elementi među njima. Tako je u nove odnose muslimanska građanska politika unijela stare i stvarala nove razlike.

Među Muslimanima Bosne i Hercegovine najaktivniji propagator ekstremnog hrvatskog nacionalizma bio je Hakija Hadžić, do 1927. godine srednjoškolski profesor, da bi se zatim predao političkom djelovanju na liniji frankovačke ideologije. Bio je jedan od osnivača muslimanskog ogranka HSS, u kome je razvijao aktivnost među Muslimanima nastojeći da ojača Mačekove pozicije u Bosni i Hercegovini i na taj način veže što tješnje Bosnu i Hercegovinu sa Hrvatskom. U vrijeme aprilskog rata, neposredno prije proglašenja NDH, pristupio je »Akcionom odboru Hrvata nacionalista« u Sarajevu, u kome je zajedno sa katoličkim svještenikom Božidarom Bralom, dr Atifom Hadžikadićem, Filipom Premužićem i Josipom Zubićem radio »za hrvatsku stvar«. Poslije ulaska njemačke vojske u Sarajevo Akcioni odbor formira delegaciju koja odlazi u Zagreb da posjeti i pozdravi Pavelića (22. IV 1941). Kao najistaknutiji član ove delegacije, Hakija Hadžić izrazio je Paveliću zahvalnost na uspostavljanju NDH, a Pavelić je tom prilikom imenovao Hadžića za svoga povjerenika, a Božidara Bralu za njegovog zamjenika »nad cjelokupnom historijskom teritorijom Bosnom i Hercegovinom, osim vrbaske banovine«. Prvi potez Hakije Hadžića u funkciji Pavelićevog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu bio je otpuštanje iz državne službe činovnika Srbijanaca i uklanjanje sa vodećih položaja domaćih Srba i Jevreja.[6]) Zajedno sa Božidarom Bralom 10. maja 1941. Hakija Hadžić upućuje predstavku vojskovođi NDH maršalu Slavku Kvaterniku, u kojoj se predlaže da Pavelić i Kvaternik priznaju zasluge potpukovniku Stjepanu Jakovljeviću, koji je po njihovim instrukcijama organizovao prvu hrvatsku ustašku satniju, pa podsjećaju da je potpukovnik Jakovljević bio s njima kod Pavelića u delegaciji koja je tražila »definitivno prisajedinjenje Bosne nezavisnoj Državi Hrvatskoj i molila da se u Sarajevo odmah pošalje hrvatska vojska, radi zaposjednuća starohrvatskog bosanskohercegovačkog historičkog područja«.[7]) Zajedno sa Alijom Šuljkom Hakija Hadžić provodio je po Bosni među Muslimanima protusrpsku propagandu,[8]) čiji je smisao bio da čišćenjem od Srba Bosna i Hercegovina postane etnički čista

[6]) Arhiv Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova (dalje: AR SUP – Federalna Bosna i Hercegovina – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – br. 288/46 AK 9/46.

[7]) Arhiv Muzeja revolucije, Sarajevo – Fond Ustaške nadzorne Službe – (dalje: AMRS, Fond UNS-a), nesređena građa, br. 207 prez., 10. svibnja 1941.

[8]) AVII – Fond NDH, br. reg. 5/5 – 1-16; k. IOG, Alajbegović dr Mehmed: »Politička strujanja među bosanskohercegovačkim Muslimanima«.

hrvatska zemlja. U tom smislu, u funkciji ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Hakija Hadžić je razvijao propagandu i za priključenje Sandžaka Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u čemu se oslanjao na pojedine Muslimane koje je u Sandžaku sam postavljao na razne dužnosti, a posebno na tzv. »politički odbor« Sandžaklija. Zadatak ovoga odbora bio je da devet sandžačkih srezova, koji čine »povjesni zemljopisni, prirodni i etnički dio Bosne i Hercegovine«, uključi u NDH.[9]) Bez političkog ugleda u široj muslimanskoj javnosti, Hakija Hadžić je uživao snažnu podršku vrha ustaškog pokreta i u NDH bio čak uticajniji od članova ustaške vlade iz reda bosanskohercegovačkih Muslimana.

U uskom krugu Muslimana izrazito privrženih ustaškoj državi, pored Hakije Hadžića, nalazili su se Ademaga Mešić i Osman Kulenović. Prvi je bio Pavelićev doglavnik, a drugi potpredsjednik vlade NDH sa sjedištem u Banjaluci.

Tešanjski trgovac i zemljoposjednik Ademaga Mešić je više od 30 godina razvijao među Muslimanima propagandu u smislu hrvatskog nacionalizma. U jeku muslimanskog autonomističkog pokreta, sa mostarskim muftijom Ali Fehmi Džabićem na čelu, on osniva Muslimansku naprednu stranku (1908) u namjeri da se suprotstavi Muslimanskoj narodnoj organizaciji, koja je u borbi za autonomiju blisko sarađivala sa Srpskom narodnom organizacijom.[10]) Srbofobija je od samog početka bila i ostala osnovno opredjeljenje i obilježje cjelokupne javne aktivnosti Ademage Mešića. Kao što je bio u opoziciji prema Džabiću i Muslimanskoj narodnoj organizaciji, Ademaga Mešić se dosljedno potvrđivao kao protivnik JMO, nastojeći da pomoću »ljevice« u njoj ojača frankovačku struju i bosanskohercegovačke Muslimane okupi u hrvatskom političkom taboru. Izraz takvog pravca u političkoj aktivnosti Ademage Mešića jeste i osnivanje »Hrvatsko-muslimanske centralne banke« u Sarajevu, čiji je predsjednik on postao i u toj funkciji nastojao da politički život Muslimana u Bosni i Hercegovini dođe pod uticaj i kontrolu Muslimana, »izrazitih Hrvata–nacionalista«.[11]) Pošto nije uspio da u JMO stvori frankovačku partijsku frakciju, Ademaga Mešić se aktivirao u HSS, na njegovom desnom krilu, da bi zatim postao jedan od prvaka muslimanskog ogranka HSS, odakle ga je put doveo direktno u ustaški pokret. Zbog zasluga u širenju hrvatskog nacionalizma među bosanskohercegovačkim Muslimanima poglavnik NDH Pavelić imenovao je Ademagu Mešića doglavnikom u aprilu 1941. godine. Tako se Ademaga Mešić u prvim danima NDH našao u njenom političkom vrhu, kao član doglavničkog vijeća, što mu je pružalo mogućnost da utiče na tokove političkog života u NDH. Sačuvana njegova prepiska sa Pavelićem govori konkretno o nastojanjima i opredjeljenjima Ade-

[9]) Fikreta Jelić-Butić: »Ustaše i NDH« – Zagreb, 1977, str. 92.

[10]) Dr Nusret Šehić: »Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, 1980. str. 238.

[11]) Dr Atif Purivatra: »Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, Sarajevo, 1974. str. 245-246.

mage Mešića u smislu restauracije društveno-ekonomskog položaja bivših muslimanskih zemljoposjednika i osiguranja vodeće uloge hrvatskih muslimanskih nacionalista u političkom životu bosansko-hercegovačkih Muslimana.[12])

Dok su Hakija Hadžić i Ademaga Mešić u smislu hrvatskog nacionalizma bili veoma aktivni na političkoj sceni, sa različitim političkim imenom i uticajem među Muslimanima, dr Osman Kulenović se bavio advokatskim poslovima u Bihaću i u široj javnosti bio politički nepoznata ličnost. Njegova uža sredina znala je da je za vrijeme pravnih studija u Zagrebu pripadao pravašima frankovačke orijentacije. Stoga je njegovo imenovanje za potpredsjednika vlade NDH predstavljalo dokaz da je ustaški pokret u njemu imao svoga davnašnjeg čovjeka. Ipak, ulaskom u vladu, dr Osman Kulenović mogao je ustaškom poretku donijeti pouzdanost svoga nacionalističkog opredjeljenja kao Hrvat–Musliman, ali ne i politički kapital hrvatskog nacionalističkog borca među Muslimanima. Zadovoljan Pavelićevim povjerenjem, dr Osman Kulenović je smatrao da Pavelićeva odluka o izboru Banjaluke za sjedište potpredsjednika vlade NDH predstavlja dokaz da se u Zagrebu vodi računa o Bosni, pa je u funkciji potpredsjednika ustaške vlade široko podržavao ustašku politiku i pozivao Muslimane »da budu uvijek uz vladu i da brane ovu državu koju smo dugo čekali«. Svojom političkom aktivnošću, obilazeći razna mjesta u Bosni i Hercegovini, O. Kulenović je nastojao da Muslimani budu što masovnije uz NDH, polazeći pri tome od uvjerenja da je »kompaktnost Muslimana bila oduvijek poznata i da se ispoljila i u pristupanju politici NDH«. Odlazak O. Kulenovića sa funkcije potpredsjednika vlade NDH, početkom novembra 1941. godine, nije bio motiviran njegovim razlazom sa ustaškim režimom, već njegovim uvjerenjem da taj položaj zahtijeva ličnost većeg političkog autoriteta među Muslimanima.[13])

Na dužnosti potpredsjednika vlade NDH dra Osmana Kulenovića smijenio je njegov brat dr Džafer Kulenović, poslije Spahine smrti predsjednika JMO, muslimanski političar koji je za sve vrijeme postojanja kraljevine Jugoslavije bio aktivan na političkoj pozornici. Hrvatskog nacionalnog opredjeljenja, dr Džafer Kulenović bio je jedini od poslanika sa liste JMO koji je u Ustavotvornoj skupštini glasao protiv »vidovdanskog ustava« 1921. godine. Poslije smrti vođe JMO dr Mehmeda Spahe, podrškom Spahinog ličnog prijatelja senatora Uzeirage Hadžihasanovića, izabran je za Spahinog nasljednika na predsjedničkom položaju u JMO,[14]) ali nije imao ni sposobnosti ni autoriteta da uspješno vodi stranku u složenoj unutrašnjoj i među-

[12]) Na inicijativu Ademage Mešića bivši zemljoposjednici srezova Tešanj i Teslić donijeli su Rezoluciju (20. VII 1941), u kojoj 11 potpisnika traže od Vlade NDH da im se vrate u posjed »slobodne zemlje – begluci« i isplati »pravedna odšteta« za druge posjede koji su im oduzeti po zakonu o agrarnoj reformi – (Arhiv R SUP-a) – »Rezolucija bivših zemljoposjednika kotara Tešanj i Teslić«, 20. srpnja 1941).

[13]) AVII – br. reg. 1/7–1–20, k. IOG – Zapisnik o saslušanju Kulenović dr Osmana sastavljen u Zagrebu 19. februara 1947.

[14]) AVII br. reg. 6/1-107, k. IO 10 – Istorijat JMO u BiH, dr Hifzija Gavrankapetanović.

narodnoj situaciji zemlje. Tokom pripremanja Sporazuma ni Cvetković ni Maček nisu smatrali potrebnim da konsultuju novog šefa JMO. Na njihov Sporazum reagirao je pojačanom aktivnošću za autonomiju Bosne i Hercegovine, ali je pristao da uđe u sastav vlade Cvetković–Maček. Usljed toga kampanja JMO za autonomiju Bosne i Hercegovine imala je u stvari deklarativan značaj utoliko više što je dr Džafer Kulenović, na liniji svoje hrvatske nacionalne orijentacije autonomističkom opredjeljenju uoči rata pretpostavljao ne samo veze sa Mačekom već i sa prvacima ustaškog pokreta.[15]) U takvom ponašanju nalazi se pravo objašnjenje zašto kao član vlade generala Simovića nije sa ostalim ministrima otišao u emigraciju već ostao u zemlji i formiranje NDH prihvatio kao nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda, a ne kao stvarni oblik fašističke okupacije. Pošto je ocijenio da u NDH može očuvati poziciju političkog prvaka među Muslimanima, sredinom avgusta 1941. posjetio je Pavelića na čelu jedne delegacije predstavnika bivše JMO i zatim ovako objasnio odnos vodstva JMO prema NDH: »Mi smo svi u pokretu već od prvog časa, te surađujemo u njemu, u državnoj politici i u upravi NDH u svim pravcima. Svima je nama Muslimanima Hrvatima pred očima konsolidacija i uređenje NDH, pa u to ulažemo i uvijek ćemo ulagati sve svoje sile.«[16]) Ova izjava predsjednika JMO predstavljala je podršku ustaškoj vlasti i Paveliću, do koje je Paveliću posebno bilo stalo s obzirom na uticaj i ugled JMO u muslimanskim masama. Tražio se pogodan trenutak da se bivši šef JMO nađe u vrhu NDH. Ta prilika se našla u novembru 1941, kada je Pavelić imenovao dr Džafera Kulenovića za potpredsjednika vlade NDH. Iako znatno sužen, krug pristalica dr Džafera Kulenovića predstavljao je značajan oslonac ustaškom pokretu među bosanskohercegovačkim Muslimanima. Međutim, premda je u vladi NDH ostao do kraja, Džafer Kulenović nije stekao povjerenje ustaša, a u krugu pristalica JMO gubio je ugled, pa je često pod njihovim pritiskom isticao da u vladi NDH nije ničiji predstavnik i da u njoj predstavlja samo sebe.[17])

Pristalice ustaškog pokreta, koje su se ranije nalazile na desnom krilu HSS u njegovom muslimanskom ogranku, kao i one koje su davno istupile iz JMO i odbacivale njen autonomistički program, s nepovjerenjem su se odnosile prema proustaškim izjavama dra Džafera Kulenovića. Ademaga Mešić i njegov krug tražili su od Pavelića da se drži Muslimana, čvrstih hrvatskih nacionalista i svojih vjernih sljedbenika kojima nije stalo do ministarskih fotelja, kao što je to slučaj kod bivših predstavnika i pripadnika JRZ. Pri tome je Ademaga Mešić naročito naglašavao ustaško stanovište o štetnosti posebnog grupisanja Muslimana, »jer to ne bi bilo korisno ni za Državu, a niti za Hrvate Muslimane«.[18]) Pavelić nikako nije imao namjeru da se liši

[15]) Dr Ivan Ribar: »Politički zapisi« – IV, Beograd, 1949, str. 87/88.

[16]) »Hrvatski narod« br. 182 – br. 1, 15. kolovoz 1941 – »Predstavnici bivše JMO kod Poglavnika«.

[17]) AR SUP – Pismo Ademage Mešića Poglavniku, Tešanj, 11. studenog 1941.

[18]) AVII – kao pod [15]).

starih pravaša i frankovaca iz reda »Hrvata Muslimana«, ali ni da se odrekne podrške izvjesnog broja prvaka JMO, u čijem je pozitivnom odnosu prema NDH s pravom vidio političko pokriće za masovna nasilja ustaša nad srpskim narodom i Jevrejima. Progoni, paljevine, organizovani pokolji i ubijanja pripadnika srpskog naroda u svim dijelovima NDH, naročito u Bosni i Hercegovini, da bi postala etnički čista hrvatska, nasilno prekrštavanje pravoslavnih seljaka i građana, upućivanje na prisilni rad u Njemačku i ustaške koncentracione logore činili su svakodnevnu stvarnost NDH u prvim mjesecima njenog postojanja. Pod uticajem navedenih političkih ljudi i grupacija, motivirani razlozima koristoljublja, vjerske netrpeljivosti i osvete, pljački, nasiljima i zločinima skloni elementi iz redova Muslimana učestvovali su u ostvarivanju krimenoidnog ustaškog programa u Bosni i Hercegovini. Muslimanska građanska politika, prožeta šovinizmom i fanatizmom, vodila je Muslimane Bosne i Hercegovine ivicom istorijskog ponora. Ipak, izvjestan broj građanskih muslimanskih političara nije bio spreman da se identifikuje sa praksom i ciljevima NDH.

Smatra se da je sarajevski trgovac i senator Uzeiraga Hadžihasanović poslije smrti dra Mehmeda Spahe bio najuticajniji čovjek u JMO. Presudna je bila njegova uloga prilikom izbora dra Džafera Kulenovića na čelu JMO. Ima mišljenja čak da je na njegov nagovor dr Džafer Kulenović odlučio da uđe u vladu NDH. Navodno, Uzeiraga Hadžihasanović je procjenjivao da bi prisustvo Džafera Kulenovića u vladi NDH djelovalo u smislu obustavljanja ustaških zločina i bezakonja, i istovremeno smanjilo uticaj i paralizovalo ustaško djelovanje Hakije Hadžića u Bosni i Hercegovini.[19]) Možda je pri tome Uzeiraga Hadžihasanović bio vođen iluzijom da Džefer Kulenović neće napustiti autonomističko opredjeljenje JMO, jer je i sam, u uslovima NDH, vjerovao u mogućnost autonomije Bosne i Hercegovine. Ocjenjujući da se ustaška vlast još nije konstituisala u Bosni i Hercegovini, Uzeiraga Hadžihasanović je u zajedničkoj muslimansko-srpskoj delegaciji sa drom Milanom Božićem krajem aprila 1941. posjetio poglavnikovog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Hakiju Hadžića i izložio mu zahtjev da Bosna i Hercegovina dobije autonomnu upravu. Ova posjeta okončana je tako što su dr Božić, dr Vojislav Besarević i Jeftanović bili uhapšeni i uskoro ubijeni, a delegatima Muslimanima, Uzeiragi Hadžihasanoviću i Huseinu Kadiću bilo je strogo zapriječeno da odustanu od takvih protuhrvatskih i protivustaških ideja.[20]) Uzeiraga Hadžihasanović je među sarajevskim, kao i među bosanskohercegovačkim Muslimanima, bio veoma ugledna i uticajna ličnost, ali Hakija Hadžić i drugi ustaški funkcioneri, ignorisali su tu činjenicu i pristupili policijskim mjerama protiv njega. Međutim, Uzeiraga Hadžihasanović je uspostavio kontakte sa Nijemcima ubrzo poslije ulaska njemačkih jedinica u Sarajevo. Istovre-

[19]) AVII – kao pod [14])

[20]) AR SUP, Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – br. 288/46, Predmet Hakije Hadžića.

meno, održavao je jake veze sa visokim vjerskim muslimanskim krugovima i predstavnicima sarajevske muslimanske čaršije, koji su sa zabrinutošću pratili ustaške zločine i njihove teške posljedice na položaj Muslimana u zemlji. U tom krugu pojavila se 12. 10. 1941. Rezolucija koju je potpisalo oko 100 sarajevskih Muslimana sačinjena na prijedlog Glavnog odbora »El Hidaje«, društva muslimanskog sveštenstva. Rezolucija konstatuje teško stanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, osuđuje nasilja prema Srbima i Jevrejima, odbacuje odgovornost Muslimana za počinjena zlodjela i istovremeno osuđuje one Muslimane – »neodgovorne elemente«, koji su učestvovali u nasiljima. Potpisnici Rezolucije formulisali su na kraju zahtjeve, među kojima su najvažniji: uspostavljanje »sigurnosti života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakvih razlika«, kao i da ubuduće spriječe »ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazivati pobune i krvoprolića u narodu«.[21]) Među potpisnicima bio je i Uzeiraga Hadžihasanović, koga neki smatraju jednim od tvoraca ove rezolucije.[22])

Slične rezolucije donesene su tokom druge polovine 1941. i u nekim drugim mjestima Bosne i Hercegovine – Prijedoru, Mostaru, Banjaluci, Bijeljini i Tuzli. Njihovi potpisnici su takođe iz kruga vjerskih funkcionera, privrednika, intelektualaca uglednih u svojim sredinama. Pojavu ovih rezolucija moguće je tumačiti stavovima sadržanim u Rezoluciji glavne skupštine društva muslimanske ilmije »El Hidaje« (14. VIII 1941), u kojima se osuđuju nasilja prema Srbima i Jevrejima i njihovi izvršioci iz redova Muslimana.[23]) Nastale između septembra i decembra 1941. godine i u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, ove rezolucije nužno su održavale prilike koje su vladale u određenim krajevima Bosne i Hercegovine. Ipak, zajednička su im dva motiva i obilježja: osuda ustaških zločina nad srpskim narodom i Jevrejima i stanovište koje odgovornost za zločine veže isključivo za muslimanske pojedince, izvršioce zločina. Iako je pojava ovih rezolucija, kojima veoma širok krug muslimanskih javnih radnika iz raznih društvenih slojeva i profesija osuđuje ustaška zavjerstva nad pripadnicima srpskog naroda i jevrejske zajednice, bila neosporno značajna na liniji odvajanja i distanciranja Muslimana od ustaškog poretka, ne stoji ocjena da su one izazvale »prekretnicu u političkom osvješćivanju širokih muslimanskih slojeva«.[24]) Taj proces imao je druge pokretačke snage i izvore. Značaj muslimanskih rezolucija prvenstveno je u činjenici da građanski muslimanski krug nije više bio spreman da pruža podršku organima vlasti NDH, kao što je to činio u prvim mjesecima ustaške države. Sada je u njemu prodiralo saznanje da je ustaški pokret vinovnik stradanja Muslimana, zbog učešća nekih nji-

[21]) AR SUP – Rezolucija sarajevskih Muslimana – 12. listopada 1941.

[22]) AVII – kao pod br. [14])

[23]) Rasim Hurem: »Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH«, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVI Sarajevo, 1965, str. 199.

[24]) Dr Muhamed Hadžijahić: »Muslimanske rezolucije iz 1941. godine«, Zbornik: »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1973. str. 280.

hovih pripadnika u ustaškim zločinima protiv srpskog naroda. Međutim, ovaj muslimanski krug ni sada, a ni kasnije, u uslovima širokog razmaha narodnooslobodilačkog pokreta, nije učinio korak u znaku borbe protiv ustaškog poretka i NDH i za radikalno uklanjanje uslova koji su omogućavali postojanje NDH. U stvari, inspirisane stradanjima Muslimana u vrtlogu ustanka, ove rezolucije, u kojima se osuđuju ustaški zločini, predstavljaju najviši domet građanske muslimanske političke svijesti u toku rata, jer u daljem razvoju događaja ovaj krug ne samo što se nije održao, već se neprekidno rastvarao u sve manje krugove različitih, pa i suprotnih opredjeljenja. Jezgro ovoga kruga igralo je na kartu suprotnosti između okupatora i ustaša i tražilo oslonac i zaštitu kod okupatora. Inicijatori i potpisnici muslimanskih rezolucija u većini smatrali su da ustaška državna vlast treba i može da stane na kraj i onemogući nasilja pljačkaša i terorista, da zvjerstva nisu činile »prave«, već »divlje« ustaše, pa su vjerovali da će »državni« vrh i »državni« organi u interesu NDH srediti unutrašnje prilike i uspostaviti poredak zakonitosti i sigurnosti.

Kako se, međutim, stvari u NDH nisu sređivale, a Muslimani u Bosni i Hercegovini ostali nezaštićeni pred osvetom ustaničke stihije, naročito u krajevima gdje je dominirao četnički šovinizam, istaknuti muslimanski predstavnici, koji su odbacivali ustaško stanovište da su Muslimani Hrvati, činili su napore da se povežu sa Nijemcima i pridobiju ih za svoju koncepciju izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH i na uspostavljanje njemačkog protektora nad teritorijom Bosne i Hercegovine. Iako su nacionalne suprotnosti i konfrontacije u Bosni i Hercegovini i NDH objektivno išle u korist okupatorima, oslobađajući ih potrebe za jačim angažovanjem vojnih snaga, muslimansko-hrvatski sukobi, sa kojima nisu računali njemački okupatori, pa ih nisu ni podsticali, predstavljali su opterećenje za njemačku politiku u NDH. Mada nisu imali razloga da odbace muslimansku podršku u Bosni i Hercegovini, Nijemci nikako nisu bili spremni da za ljubav muslimanskih autonomista kvare odnose sa NDH, čije je stvaranje bilo omogućeno Hitlerovom balkanskom i antijugoslavenskom strategijom. Za razliku od Hrvata, koje su cijenili prije svega zbog istorijski formiranog antisrpskog nacionalizma i u njemu gledali glavnu branu za državnu obnovu Srbije[24a]) i Jugoslavije, Nijemci su sa omalovažavanjem i prezirom govorili o bosanskohercegovačkim Muslimanima. Cijeneći narode po njihovoj rasnoj pripadnosti, njemački okupatori su u međusobnim kontaktima iznosili mišljenje da su bosanskohercegovački Muslimani u politici »oportunis-

[24a]) AIHRPH – Zagreb – Elaborat »Ustaše«, knj. 2, str. 165. – Ministar spoljnih poslova NDH Lorković u Okružnici ambasadorima NDH piše:... »Stoga Vam kažem ovo: hrvatska država ne može postojati ako u njoj živi 1,800.000 Srba i ako mi za leđima imademo snažnu srpsku državu, koja bi uvijek zasizala u naša područja i predstavljala vječnu opasnost za nas. ... Stoga je sreća za nas što je do uspostave NDH došlo u ovakvim vremenima, jer samo sada možemo riješiti taj problem: mi, stoga, nastojimo, da nestane Srba iz naših zemalja i u tom pravcu je već mnogo učinjeno... No mi mislimo i na pitanje srpske države preko Drine. Ni ta ne može ostati. I stoga sam još prošle godine stupio u službene pregovore s predstavnicima Reicha, kod kojih sam naišao na puno razumijevanje pa je odlučeno, da će nakon pobjede Srbi biti iseljeni u Sibiriju«.

ti«, u načinu života »asocijalni« i da se u rasnom pogledu nalaze na nižoj vrijednosnoj skali.[25])

Muslimanska građanska politika u uslovima okupacije zemlje slijedila je tradiciju JMO da zaštitu muslimanskih interesa, u stvari građanskih, traži od vladajućih faktora. Međutim, više nije bilo uslova za uspješnu politiku pod parolom »Muslimani na okup«. Okupacija i ustanak zahtijevali su i od Muslimana jasna opredjeljenja. Muslimanska politika pod vodstvom građanskih grupa i pod uticajem vjerskih vrhova činila je u praksi položaj Muslimana sve težim, zamršenijim i neizvjesnijim. Pod okriljem okupatora ustaše su već u junu 1941. započele na području Bosne i Hercegovine masovna nasilja protiv srpskog naroda. Masovni ustaški zločini najprije su se odigrali na tlu istočne Hercegovine, da bi u Bosanskoj krajini, u njenom najzapadnijem dijelu, tokom jula i avgusta dobili stihijske razmjere. U ljeto 1941. područja Bosne i Hercegovine sa najgušće naseljenim srpskim stanovništvom bila su pretvorena u klaonicu i masovno uništavanje nenaoružanog srpskog naroda. NDH je proglasila čišćenje svoje teritorije od Srba programom svoje državne politike. Propagandom da su Muslimani »cvijeće hrvatskog naroda« trebalo ih je učiniti udarnim odredom za pretvaranje Bosne i Hercegovine u »najčistiju hrvatsku zemlju«. Uporedo, organi ustaške vlasti i katoličke crkve preduzeli su prisilne mjere prekrštavanja pravoslavnog stanovništva u katoličku vjeru. Pri tome je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja vlade NDH uputilo direktivu biskupskim ordinarijatima u NDH koja je sadržavala »intencije hrvatske vlade da se u katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvrgavale neugodnostima vjera i ugled katolicizma... Niže i siromašno pravoslavno pučanstvo dopušteno je primati uz prethodnu pouku u katoličkim istinama«.[26]) Dugogodišnja politika JMO i drugih muslimanskih političkih grupacija da su Srbi krivci za teški položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini u koji su dovedeni agrarnom reformom imala je odjeka u raspirivanju antisrpskih raspoloženja među Muslimanima u protusrpskim pogromima ustaške vlasti. Srpskom narodu preostalo je jedino da ustankom brani svoj goli život i pravo na opstanak. Činjenica da su ustaški pokolji i masovno ubijanje Srba izvršeni u krajevima nacionalno-mješovitog sastava stanovništva, mahom srpsko-muslimanskog sastava, nužno je vodila pooštravanju srpsko-muslimanskih suprotnosti i sukoba. U muslimanskim komšijama, koje su učes-

[25]) Zbornik NOR-a – Tom XII – knj. 1. – dokumenat br. 279 – Izvještaj nemačkog generala u Zagrebu od 14. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojnopolitičkoj situaciji u NDH... – str. 766.

[26]) AVII Fond NDH br. reg. 6/37-1, k. 87 – Upute o vjerskim prelazima u NDH.

tvovale u pljačkaškim i koljačkim ustaškim odredima, Srbi ustanici vidjeli su svog prvog i najvećeg neprijatelja. Odbrana je dobila oblik masovne osvete i odmazde nad nezaštićenim muslimanskim stanovništvom. Otpočelo je uzajamno istrebljivanje. Muslimanska građanska politika nije predviđala razvoj u NDH koji bi mogao dovesti do tragičnih masovnih stradanja Muslimana. Rezolucije vjerskih i političkih muslimanskih krugova nisu imale takvog uticaja da bi mogle da ih zaustave. Poslije migracija srpskog stanovništva, desetine hiljada Muslimana krenulo je takođe u izbjeglištvo koncentrišući se u gradovima i većim naseljima. Ustašama je odgovaralo da srpsku odmazdu iskoriste za nove muslimanske protivsrpske akcije, da Muslimane pretvore u trajne i nepomirljive protivnike srpskog naroda. Osvetoljubivost je imala realnu motivaciju. Bratoubilačka mržnja prijetila je da se s obje strane razvije u međusobnu konfrontaciju patoloških razmjera.

Realnost muslimanskog položaja bila je, međutim, veoma složena i neminovno podsticala na razmišljanja u raznim pravcima. Ukoliko je u početku među Muslimanima bilo oduševljenja i iluzija o NDH, sada takvih raspoloženja nije bilo. Na ustaškim pozicijama ostao je tanak sloj Muslimana, koji nisu mogli izbjeći odgovornost zbog izvršenih zločina i političkog podsticanja na pljačku, ubistva i nasilja. Čak se i kod ljudi bliskih Paveliću javljao crv sumnje u ravnopravnost Muslimana.[27]) Veliki župani sa područja Bosne i Hercegovine izvještavali su da stradanja Muslimana prate sumorna raspoloženja i opasna razmišljanja. Sve su glasniji razgovori među Muslimanima da su Muslimani postali žrtve pobunjenika jer je protiv pobune izostala jaka vojna intervencija, pa Muslimani nisu imali zaštite. Među njima se javlja uvjerenje da je to bila smišljenja politika NDH, da poslije pravoslavaca, na red dolaze Muslimani,[28]) i da se Muslimani ne uzimaju u vojnu zaštitu da bi se što više zavadili sa pravoslavcima i međusobno uništavali.[29]) Navodeći u izvještaju Ministarstvu unutarnjih poslova da se u tuzlanskom kraju, »velikoj župi Usora i soli«, u »legionare javilo preko 98 procenata Hrvata Muslimana, dok se Hrvati katolici nisu javljali u dobrovoljce«, veliki župan Čapljić zaključuje da »ovo i upadno pasivno držanje Hrvata katolika seljaka u pogledu odbrane države i društveno-političkog poretka izaziva čuđenje kod Hrvata Muslimana«[30])

[27]) Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), NG. inv. br. 1805 (doglavnik Ademaga Mešić šalje telegram ministru unutrašnjih poslova Andriji Artukoviću u kome pita da li će pravoslavnima koji prelaze na islam biti dozvoljeno da se ne iseljavaju, ukoliko to bude dozvoljeno onima koji prelaze u katoličku vjeru).

[28]) AIHRPH – NG inventar. br. 17250 – izvještaj velikog župana velike župe Pliva i Rama Ministarstvu unutrašnjih poslova (8. 8. 1941).

[29]) AIHRPH – NG inven. br. 3119 – izvještaj velikog župana velike župe Usora i Soli ministru unutrašnjih poslova (9. prosinca 1941).

[30]) IBIDEM

Istaknuti primjeri rječito govore o velikoj pometnji i dezorijentaciji širokih razmjera među bosanskohercegovačkim Muslimanima, koja je bila izraz i rezultat jedne naopake politike muslimanskog građanskog kruga i različitih grupa u njemu. Njeno osnovno obilježje ispoljavalo se u tradicionalnom odvajanju Muslimana od Srba i Hrvata u ime uskih interesa pojedinih partijsko--političkih grupacija. Račun su plaćali široki muslimanski slojevi. Uvijek prisutan svojim uticajem na političko ponašanje bosanskohercegovačkih Muslimana, vrh Islamske vjerske zajednice i sada je, u uslovima neobuzdanog bezakonja i nasilja ustaške vlasti, izabrao pogrešan put u opredjeljivanju muslimanskih interesa. Dok su ustaše i katolički kler primoravali Srbe i Jevreje da prelazom na katoličku vjeru spasavaju goli život, reis-ul-ulema je od ministra unutrašnjih poslova Vlade NDH tražio da donese uputstva o zakonskom redu »kako bi i oni konvertiti, koji prelaze na Islam, bili jednako tretirani isto kao i oni, koji prime rimokatoličku vjeru«.[31])

[31]) AIHRPH – NG inventar. br. 2452 – reis ul ulema Islamske vjerske zajednice u Sarajevu Ministarstvu unutrašnjih poslova (14. IX 1941).

Ako se imaju u vidu ove i slične okolnosti, bilo je više nego dovoljno razloga za zbunjenost koja je vladala u širokim redovima muslimanskog stanovništva. Čak su i neki četnički oficiri upućivali proglase Muslimanima u određenim krajevima Bosne i Hercegovine i pozivali ih da »bez otpora prime četničku vlast«[32]) i da »prihvate ruku koju im Srbi prijateljski pružaju«.[33]) Iako je među Muslimanima bilo raspoloženja za dobre, komšijske odnose sa pravoslavnim stanovništvom, i obratno, ustaška nasilja i četničke odmazde produbljivali su uzajamno nepovjerenje, zaoštravali međusobne sukobe i podsticali bratoubilačke obračune. Narodnooslobodilački pokret, mahom srpskog nacionalnog sastava pod rukovodstvom KPJ još nije bio privlačan širim muslimanskim slojevima, da bi u većem broju pristupali partizanskim jedinicama. Muslimanima se činilo da svoje životne interese mogu najbolje zaštititi i osigurati u raznim muslimanskim dobrovoljačkim jedinicama čiji bi zadatak bio da brane narod od svih oružanih snaga koje bi mu ugrožavale opstanak.

Politička razjedinjenost Muslimana izražavala se i potvrđivala prije svega u činjenici da su u vojničkom pogledu bili potpuno rastrojeni dezorganizovani. Pripadali su ustaškim formacijama, domobranskim jedinicama, muslimanskim milicijama i legijama, partizanskim odredima i, napokon, u neznatnom broju, četničkim snagama. Nijedna etnička, nacionalna vjerska zajednica u zemlji nije bila tako razbijena i dovedena u položaj da tražeći izlaz iz tragične situacije ide u susret novim stradanjima i kataklizmama. U procjepu između ustaške države i četničkog pokreta, kolebljivi prema narodnooslobodilačkom pokretu, Muslimani su teško sticali spoznaju o realnosti koju je zemlji donijela fašistička okupacija.

Za razliku od srpskog naroda, koji se u ustanku sve izrazitije opredjeljivao za narodnooslobodilački pokret, ali se u određenim područjima Bosne i Hercegovine nije još značajnije odvojio od četničkog pokreta, kao i od hrvatskog naroda, koji je u početku imao iluziju da pojava NDH predstavlja njegovu nacionalnu državu, da bi se zatim sve više distancirao od ustaške vlasti i

[32]) AMRS, Fond UNS-a – Štab bosanskog odreda »Višegrad« br. 147/1941. – »Muslimanima varošice Višegrad i okoline«.

[33]) Arhiv muzeja revolucije Sarajevo (AMRS) Fond UNS-a – nesređena građa – »Muslimani!« proglas komandanta cerske brigade kapetana I klase Drag. S. Račića, novembar 1941.

poretka, među Muslimanima su djelovale tendencije političke dijasporizacije, čiji se korijen nalazio u muslimanskoj građanskoj politici, za koju Jugoslavija nikad nije predstavljala istorijsku nužnost i potrebu Muslimana, već politički prostor stvoren bez njenog aktivnog učešća, u kome je ona mogla da svoje interese proglašava opštemuslimanskim opredjeljenjem. Nije to bila posljedica samo pogrešne političke metodologije JMO i cjelokupne muslimanske građanske politike u periodu između dva svjetska rata, već i izrazitog nepovjerenja u Muslimane zvanične jugoslavenske politike. Istovremeno, muslimanska politika jugoslavenskog perioda predstavljala je jednim značajnim krilom izraz evolucije i kontinuiteta iz prethodnog istorijskog razdoblja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini.[34]) Istorijski nerazvijena jugoslavenska svijest među Muslimanima pružala je prostor za ispoljavanje antijugoslovenstva. U NDH ono je dobilo najbrutalnije svirepe oblike u masovnim pokoljima srpskog stanovništva. Ali se iskazalo i u pokušajima kruga oko Uzeirage Hadžihasanovića da Muslimanima Bosne i Hercegovine osigura zaštitu njemačkog okupatora na taj način što bi Bosna i Hercegovina dobila poseban autonomni status pod protektoratom Trećeg Rajha. Njemačkom fašističkom okupatoru odgovarala je svaka antijugoslovenska politika, prvenstveno ona u obliku ustaške NDH, ali nije u kontaktima sa muslimanskim političarima odbacivalo ni muslimansku koncepciju autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Ipak, Nijemcima, a posebno Hitleru, bilo je prije svega stalo do stabilnosti NDH, jer su u njoj imali najpouzdaniju branu protiv obnove Jugoslavije.

U prethodnom izlaganju smo već konstatovali da je Nijemcima još u aprilu 1941. bilo poznato muslimansko stanovište da Bosna i Hercegovina ne bude prisajedinjena NDH, već da dobije autonoman položaj »njemačke pokrajine«[35]). Iz kruga muslimanskih političkih ličnosti i vjerskih funkcionera tekla je bujica simpatija za »veliki i kulturni« njemački narod, »moćni Hitlerov Treći Rajh« i »nepobjedivu« njegovu oružanu silu. Član Ulema Medžlisa hafiz Muhamed Pandža, tokom rata ličnost kontroverznog ponašanja, već u maju 1941. poziva

[34]) Poslije Majske deklaracije Jugoslavenskog kluba u bečkom parlamentu (1917) grupa muslimanskih političara oko Šerifa Arnautovića, u to vrijeme istaknutog muslimanskog prvaka, zalagala se da se Bosna i Hercegovina uključi u Mađarsku sa položajem autonomne jedinice (dr Hamdija Kapidžić: »Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine«, Sarajevo 1968, str. 224). To Šerifu Arnautoviću nije predstavljalo smetnju da u Kraljevini Jugoslaviji dobije položaj senatora (Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1965, str. 206).

[35]) O tome je dokumentovano pisao dr Rasim Hurem u navedenoj studiji: »Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH« – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine br. XVI, Sarajevo 1965, str. 191-221. Zbornik NOR-a XII 1 dokument br. 279 str. 766.

muslimansku omladinu Bosne i Hercegovine da usvoji ideje vođa Njemačke i NDH i da slijedi pravac Hitlera i Pavelića, jer je »jedini put omladine put Hitlera i Pavelića«[36]). Ne samo štampa, već i razna društva, kao npr. »Hrvatsko-njemačko društvo« u Sarajevu, bila su središta u kojima su muslimanski političari djelovali i među Muslimanima propagirali Hitlerov »novi poredak«. Njemački konzulat u Sarajevu predstavljao je značajnu instituciju u koju su zalazili neki članovi vođstva bivše JMO, koji su od konzula Gerdesa, policijskog atašea Troja, i drugih njemačkih funkcionera dobivali obavještenja i njih upoznavali sa muslimanskim pogledima i ocjenama političkih odnosa u Bosni i Hercegovini.[37]) Kontakti ovih muslimanskih političara sa predstavnicima njemačkog okupatora postali su naročito intenzivni poslije izbijanja ustanka.

Zbog učešća jednog broja Muslimana u ustaškim zločinima nad srpskim narodom, izloženi stihiji osvete ustanika, Muslimani su se osjećali bespomoćni u Pavelićevoj NDH. Bilo im je sve jasnije da ustaški poredak u znaku nasilja ne može biti pravna zaštita njihove životne sigurnosti, koju je također ugrožavao ustanak, čiji su prvi talasi bili praćeni paljevinom muslimanskih domova i masovnim pokoljem pripadnika muslimanskog stanovništva – žena, djece i staraca. Proteći će više mjeseci dok se narodnooslobodilački pokret pod rukovodstvom KPJ potvrdi kao pravac ustanka čiji je cilj bio oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora i njihovih domaćih pomagača neodvojiv od borbe za bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Ustaški cilj i praksa istrebljivanje srpskog naroda da bi se muslimanskim angažovanjem dobila etnički čista hrvatska Bosna i Hercegovina, kao i četnička odmazda u znaku istrebljivanja Muslimana i Hrvata da bi se dobila etnički čista srpska Bosna i Hercegovina u etnički homogenoj Velikoj Srbiji, predstavljali su za bosanskohercegovačke Muslimane dva realna i jednako opasna ponora, pred koje ih je dovela politika njihovih vođa u bližoj i daljoj prošlosti, kao i u sadašnjosti. Zračak nade koju im je otvarao partizanski pokret bio je preslab da ih snažnije pokrene u narodnooslobodilački pokret. Iz muslimanskih redova u narodnooslobodilačkom pokretu učestvovali su komunisti i mali broj radnika, intelektualaca i omladinaca antifašista, što je u nacionalnom sastavu narodnooslobodilačkog pokreta u prvim mjesecima predstavljalo izrazito zanemarljiv procenat. Nije realno bilo pretpostavljati da će široki muslimanski slojevi slijediti

[36]) AR SUP – Sud narodne časti federalne Bosne i Hercegovine – SNČ br. 118/45 – Presuda hafizu Muhamedu Pandži.

[37]) AR SUP – Sud narodne časti federalne Bosne i Hercegovine – Vijeće u Sarajevu, SNČ br. 48/1945. – Presuda dr Šefkiji Behmenu.

njihov primjer, pogotovo ako se ima u vidu uticaj okupatorske i ustaške propagande, koja je četnike i partizane izjednačavala nazivajući ih četničko-komunističkim bandama, smrtnim neprijateljima svega što je muslimansko. U takvom položaju Muslimana, dva pravca muslimanske građanske politike imala su realnu motivaciju i šansu da dobiju izvjesnu podršku i uporište. Jedan je polazio od ocjene da su poslije teških stradanja u stihiji ustanka muslimanski seljaci spremni da sa oružjem u ruci brane svoja sela od »svakog« napada, pri čemu se prvenstveno mislilo na zaštitu od ustanika, među kojima se u ovom muslimanskom krugu još nije pravila razlika između četnika i partizana, između četničkog pokreta i narodnooslobodilačkog pokreta. U ideji »muslimanske samoodobrane« ustaše nisu predstavljale stranu od koje se treba oružjem zaštititi. Naprotiv, od ustaške vlasti, političke i vojne, tražiće se oružje da bi se zaštitio muslimanski elemenat u selima koja su bila otvorena prema ustaničkim područjima. Tako je ideja »muslimanske samoodbrane« u odnosu prema NDH izražavala ambivalentnu poziciju jednog segmenta muslimanske politike: muslimanski seljaci ne žele da idu u ustaške oružane jedinice, jer su lakomislenim učešćem u ustaškim protivsrpskim akcijama izazvali nekontrolisanu odmazdu srpskih ustaničkih seljaka, koja je u požarima i pokoljima odnijela desetine hiljada muslimanskih života. Istovremeno, oružje za »samoodbranu« traže i dobivaju od vojnih vlasti NDH. Muslimanski seljaci su se našli u položaju da ne mogu dalje ići sa ustašama, ali ne mogu ni organizovati »samoodbranu« od srpskih ustanika bez oružja koje dobivaju od ustaša. Prekinuli bi vezu sa ustašama, ali to ne mogu, pa je njihova »samoodbrana« od »svih« ustanika objektivno u funkciji odbrane NDH, odnosno u funkciji njemačkog okupatora, koji čvrsto podržava NDH, kao svoje glavno uporište na jugoslavenskom prostoru. Iz inicijative »muslimanske samoodbrane« potekle su u raznim krajevima Bosne i Hercegovine jedinice »muslimanske milicije«, kao i razne »legionarske« jedinice. U praksi se potvrđivalo da muslimanska građanska politika ni u prethodnim momentima o sudbini Muslimana nije bila spremna da napusti i prekine sa tradicionalnom linijom muslimanske izolacije i zatvaranja, koja se po pravilu pretvarala u međuvjersku i međunacionalnu konfrontaciju sa teškim posljedicama po egzistenciju i budućnost Muslimana.

Drugi pravac muslimanske građanske politike, opozicione prema NDH, tražio je oslonac kod njemačkog okupatora, pri čemu se polazilo od ocjene da Njemačka, prvenstveno svojom vojnom silom, uliva veliko poštovanje u muslimanskim redovima. Ovaj muslimanski politički krug pokušavao je da oživljavanjem

autonomističke koncepcije istakne Muslimane kao najznačajniji elemenat u Bosni i Hercegovini i da Nijemci u njima imaju svoga istorijski pouzdanog saveznika. Muslimanski autonomistički program u usloviam fašističke okupacije zemlje bio je izraz težnji muslimanske političke grupacije koja je za sebe tražila povlašteni položaj u Bosni i Hercegovini na liniji njemačke okupacione politike. Nezadovoljni s drugorazrednim položajem i malim uticajem Muslimana u NDH, neki prvaci bivše JMO priželjkivali su izdvajanje Bosne i Hercegovine iz NDH, koje im se činilo realnim ukoliko bi se njemački državni vrh saglasio da Bosna i Hercegovina dobije status njemačkog protektorata. Ideja autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom podrazumijevala je političko povjerenje Njemačke u Muslimane, koji bi na području Bosne i Hercegovine pokrivali značajnije funkcije administrativnog aparata u duhu odanosti ratnim ciljevima Hitlerovog Trećeg Rajha. Autonomistička aktivnost pojedinih muslimanskih političara na liniji izravne sprege sa Nijemcima imala je opozicioni karakter prema NDH i ustaškom pokretu. To je bilo poznato ustaškim vrhovima već od nastanka NDH. Sa stanovišta ustaške države ova aktivnost je bila nelegalna i antidržavna, ali su ustaški organi morali da je tolerišu, jer se na drugoj strani nalazio isti faktor – njemački okupator – koji je određivao kako granicu muslimanske opozicije prema NDH, tako i stepen zaštite integriteta ustaške države. Muslimanski političari nisu mogli javno, u štampi i drugim oblicima informisanja, izlagati i propagirati svoj autonomistički program, da bi na taj način za svoju političku akciju tražili podršku širih muslimanskih slojeva. Međutim, za nosioce autonomističke koncepcije bilo je bitno kako će se Nijemci postaviti prema njihovoj inicijativi, za njih je bilo najvažnije da je prihvate odgovorni faktori Trećeg Rajha, jer su s razlogom ocjenjivali da mogu računati na autonomističku tradiciju kod Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sa stanovišta muslimanskog autonomističkog kruga njegova akcija nije nikako imala nelegalni karakter, već je istovremeno bila legalna i legitimna, jer je njen uspjeh zavisio od toga da li će je prihvatiti i političkom odlukom priznati njemački okupator, tj. isti faktor čija je volja bila presudna i za pojavu NDH. Nijemcima je muslimanska autonomistička inicijativa bila poznata još od prvih dana okupacije Jugoslavije, kao i stanovište muslimanskih autonomista da Muslimani u Bosni i Hercegovini nisu Hrvati i da odbacuju ustašku propagandu koja proglašava bosanskohercegovačke Muslimane »najčistijim« elementom hrvatske nacije. Iako nisu mogli spriječiti kontakte muslimanskih autonomista sa Nijemcima, šokirani snagom ustanka, organi vlasti u NDH plašili su se da bi usljed nesposobnosti oružanih snaga NDH da savladaju »pobunjenike« mogao ojačati pokret da

Nijemci proglase protektorat nad Bosnom i Hercegovinom i omoguće joj status autonomije.[38]) Po uvjerenju muslimanskih autonomista, autonomni položaj Bosne i Hercegovine koja bi se izdvojila iz sklopa NDH i našla pod izravnim protektoratom Trećeg Rajha pružala bi Muslimanima najbolju zaštitu od srpskih ustanika, i, što je za njih bilo primarno, realne uslove za njihov vodeći položaj i uticaj na tokove i društveno-političke odnose u Bosni i Hercegovini.

Iako neosporno opoziciona prema ustaškom poretku i NDH, muslimanska građanska politika, vođena u izloženim pravcima, ostala je u legalnim okvirima kako po svome metodu, tako i po ciljevima koje je sebi postavljala. Ipak, njena osnova se širila, u prvom redu, pod uticajem ustanka i zbivanja s njim u vezi, pokazujući da su ustaška politička uporišta među Muslimanima sve slabija i da među Muslimanima rastu negativna raspoloženja prema NDH.

Za razliku od katoličke crkve, koja se potvrđivala kao aktivan saradnik i učesnik u izgradnji ustaškog poretka, [39]) muslimanske vjerske institucije, prvenstveno one u provincijama, ubrzo su se našle na kritičkoj poziciji prema organima ustaške vlasti. U dopisima koje upućuju muslimanskim političkim ličnostima – funkcionerima u ustaškom državnom vrhu i vodećim ljudima u Islamskoj vjerskoj zajednici (IVZ) muslimanske vjerske ustanove iz srezova izražavaju protest zbog propagande da su »samo Muslimani zulum činili«, kao i negodovanje što se »hapse muslimanski mladići navodno zbog komunizma«. Istovremeno, tu se konstatuje da organi ustaške vlasti potiskuju Muslimane sa političkih položaja, u čemu se izražava nepovjerenje ustaša prema Muslimanima.[40]) Ako su u prvim mjesecima NDH postojali realni elementi da su relativno širi muslimanski krugovi pozdravljali njeno stvaranje, u jesen 1941. u vjerskim i građanskim muslimanskim političkim strukturama, koje su se smatrale legitimnim predstavnicima političkog mišljenja i interesa

[38]) AIHRPH – NG inventar. br. 17250 (u izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova od 8. VIII 1941. veliki župan Velike župe Pliva i Rama dr Bahrija Kadić pored ostalog piše: »Na teritoriju ove Župe nema autonomista, a ni traga o autonomističkom pokretu u novoj formi predstavljenoj po bivšim Srbima, da se osnuje autonomija Bosne i Hercegovine pod protektoratom Njemačke, ali nije isključeno da takav pokret ne iskrsne s obzirom na događaje, jer se ne smije smetati s uma, da i danas imade među Muslimanima – iako mali broj – koji podržavaju veze sa grko-istočnjacima i koji bi mogli nabačene parole ubaciti u mase. Spriječenje je ovakvih pojava moguće jedino pružanjem dovoljne zaštite cijelom pučanstvu pojačanim vojnim snagama i proglašenjem ratnog suda ne samo na teritoriji ove župe, nego i na teritoriju čitave Bosne i Hercegovine«...)

[39]) Vidjeti: Slavko Odić: »Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini«, Zbornik »Srednja Bosna u narodnooslobodilačkoj borbi« članci i sjećanja – Beograd 1976.

[40]) AMRS Fond UNS-a Kotarsko vakufsko-mearifsko povjereništvo u Prijedoru – Reis ul ulemi dr Osmanu Kulenoviću, dr Džaferu Kulenoviću, Ademagi Mešiću, ing. Hilmiji Bešlagiću, Ismet-efendiji Muftiću – novembra 1941.

Muslimana, javljaju se tendencije opozicionog odnosa prema NDH. Suština ovog odnosa izražavala se u činjenici da »legitimni« predstavnici Muslimana osuđuju ustaška nasilja i bezakonja koja se provode pod zaštitom države i u ime ustaškog poretka, ali još ne odbacuju ustašku državu smatrajući da se zakonitost u njoj može uspostaviti odlučnom intervencijom ustaškog državnog vrha. Po njihovom shvatanju uspostavljanje zakonitosti ispunilo bi se na taj način što bi nadležni organi NDH preduzeli utvrđivanje odgovornosti i kažnjavanje izvršioca zločina pljačke, paljevine i pokolja nevinog srpskog stanovništva, pri čemu su isticali da kažnjavanje zločinaca iz muslimanskih redova predstavlja osnovni uslov skidanja odgovornosti sa cjelokupne muslimanske zajednice za zločine njenih pojedinih pripadnika. Teško je odrediti koliko je u ovome stavu bilo elemenata uvjerenja da bi organi NDH bili spremni da ispune navedene zahtjeve u smislu provođenja sankcija za izvršene zločine, a koliko je on bio plod iluzija. U svakom slučaju, izostala je spremnost »legitimnih« muslimanskih krugova da samostalno preduzmu inicijativu protiv ustaških zločinaca iz muslimanskih redova. Očigledno, bilo je to neuporedivo teže nego osuđivati ustaške zločine i tražiti uspostavljanje zakonitosti u NDH, čija je pojava sama bila izraz bezakonja, koje su sobom nosili fašistička agresija, okupacija i okupatorsko komadanje Jugoslavije. Međutim, »legitimna« muslimanska struktura nije mogla prevazići svoj istorijski okvir, što nikako ne umanjuje značaj činjenice da je NDH među Muslimanima u Bosni i Hercegovini nepovratno gubila svoja uporišta. U tom pogledu nije bilo skokova, ali je distanciranje muslimanskih autonomista od ustaša sve više dolazilo do izražaja poslije izbijanja ustanka, koji je unosio nove momente u složenom i protivrječnom položaju i opredjeljivanju Muslimana.

Iako se već kod stvaranja NDH nisu mirili sa činjenicom što je Bosna i Hercegovina bila uključena u njen sastav, muslimanski autonomisti poslije izbijanja ustanka smatraju da se, pred opasnošću stihije istrebljenja u sukobu sa Srbima Muslimani mogu održati i spasiti čvrstim povezivanjem sa njemačkim okupatorom, u kome su vidjeli nepobjedivu silu, kao što su u ustaškoj državi gledali vinovnika muslimanske nesreće. Svjesni ili nesvjesni da je njihova politika okupljanja Muslimana značila ustvari muslimansko zatvaranje i izolaciju, oni su, po zakonu inercije, nastavili sa politikom zatvaranja, pa sada, izloženi trostrukom procjepu između ustaša, četnika i partizana, između žrvanja revolucije i kontrarevolucije, izlaz traže u sudbinskom povezivanju sa njemačkim okupatorom, koji Muslimanima stvarno zatvara puteve izlaza. Naime, Nijemci su glavni oslonac ustaške države, italijanski okupatori četničke kontrarevolucije, a

svi zajedno su vinovnici muslimanske tragedije. Klasno sljepilo autonomističkog muslimanskog kruga, praćeno vjerskom netrpeljivošću i šovinizmom, izlagalo je Muslimane novim stradanjima koje im je donosila stvarnost okupacije u znaku političke linije okupatora – podsticanja i raspaljivanja nacionalnih sukoba i uzajamnog uništavanja Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Njemački okupator mogao je biti zadovoljan stepenom zavađenosti stanovništva u NDH kao i oštrinom nacionalnih sukoba, jer mu je takvo stanje pružalo mogućnosti da iz svoje okupacione zone pošalje značajne vojne kontigente na Istočni front. Bilo je to vrijeme početka ustanka, kada je Hitler izdao direktivu »da Hrvati moraju sami okončati sa unutrašnjim napetostima« i kada se u krugu njemačkih generala smatralo da se srpsko-hrvatski sukobi, odnosno ustanak »ništa ne tiče njemačkih oružanih snaga«, čiji je zadatak da »nastupe samo tamo gdje je ugrožena sigurnost, snabdijevanje, veze i ugled jedinica Vermahta«.[41]) Istovremeno, u komandi njemačkih oružanih snaga na području NDH, na osnovu analize unutrašnjih odnosa izvlačio se zaključak da bi ogromna većina stanovništva pozdravila i podržala odluku da Nijemci izvrše »zaposjedanje čitave zemlje i da zavedu vojnu upravu«.[42]) U ovoj procjeni dolazilo je do izražaja mišljenje Nijemaca da bi stanovništvo u NDH u cjelini, a posebno u Bosni i Hercegovini, sa razumijevanjem i odobravanjem prihvatilo okupaciju, jer bi ona donijela »red i mir« nasuprot ustaškoj vlasti, koja je nasiljima i bezakonjem izazvala ustanak.

Ovo gledište ima svoju logiku, kao i podlogu u stvarnosti odnosa na tlu NDH. Njemački izvori pružaju sve elemente za tumačenje uzroka ustanka kako su ga izlagali u službenoj komunikaciji njemački vojni, politički i obavještajni faktori.

[41]) Zbornik NOR-a XII 1 – »Dokumenti njemačkog Rajha« – Dokument br. 110, Beograd 1973, str. 287.

[42]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 123 str. 330.

NJEMAČKE OCJENE O STANJU NACIONALNIH ODNOSA U NDH, USTANKU I DRŽANJU MUSLIMANA

Ovdje ćemo izložiti najvažnije momente ocjene uzroka ustanka kako su je formulisali predstavnici njemačke okupacione sile u NDH, pri čemu nas posebno zanima njihovo razmatranje položaja i ponašanja Muslimana u uslovima ustanka. O ustanku koji je izbio u istočnoj Hercegovini krajem juna 1941. Komanda oružanih snaga Jugoistoka upućuje sljedeće obavještenje potčinjenim komandama: »U okolini Nevesinja formirala se jedna banda od oko 3.000 ljudi, a sastoji se od četnika, Srba i komunista. Oni vode borbu naročito protiv Hrvata i Muslimana, ali i protiv Italijana«.[43]) Na »krvave i nečovječne mjere istrebljenja od strane hrvatskih ustaša« srpsko stanovništvo u Bosni i Lici odgovorilo je ustankom »protiv hrvatske ustaške vlade«.[44]) Uporedo sa objašnjavanjem da se uzroci ustanka srpskog naroda nalaze u ustaškim nasiljima među predstavnicima njemačkih okupacionih snaga formira se mišljenje da je »ustaški režim već u početku učinio neoprostivu grešku što je prešao preko činjenice da je hrvatska država u sadašnjim granicama sastavljena iz više nacionalnosti, u kojoj Hrvati predstavljaju jedva 50%, a Srbi 30,5% stanovništva. Tu činjenicu nisu mogli da izmijene ni pokušaji, koji nemaju nikakvog osnova, da se Muslimani, koji predstavljaju 12% stanovništva, proglase Hrvatima. Vjerovanje da se hrvatska nacionalna država može da stvori silom je zabluda... U Rajhu bi trebalo da se shvati da život njemačkih vojnika treba da se žrtvuje samo tamo gde to koristi njemačkim idealima i interesima a ne spasavanju jednog političkog režima koji sam po sebi ne može da se održi«.[45]) Ovo gledište o višenacionalnom karakteru NDH zastupao je i njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau. On takođe ističe da u NDH »hrvatski narod sačinjava jedva nešto više od polovine stanovništva«. U NDH živi »preko 2,000.000 Srba koji stanuju u posebnim područjima«, pa zaključuje da ustaško proganjanje Srba predstavlja »glavni razlog

[43]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument 78 – Informacija obaveštajnog odelenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 12. jula 1941. potčinjenim komandama i jedinicama o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, NDH i Makedoniji – str. 201.

[44]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 105 – Izveštaj komande Abwehra u Beogradu od 8. avgusta 1941. o razvoju ustanka u Jugoslaviji početkom avgusta 1941. str. 272-274.

[45]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 123 – Izveštaj oficira za transport pri nemačkom generalu u Zagrebu od 27. avgusta 1941. ispostavi Abwera u Zagrebu o vojno-političkoj situaciji i zločinima ustaša nad srpskim stanovništvom u NDH – str. 329.

širenja ustaničkog pokreta na hrvatskoj teritoriji«.[46]) S obzirom da ustaško vođstvo ne prihvata stvarnost da NDH nije homogena nacionalna, već »višenacionalna država« i da nastavlja sa progonima srpskog naroda, opunomoćeni njemački general u Srbiji ocjenjuje da »za proleće treba očekivati da u Hrvatskoj izbije ustanak većih razmera«.[47]) Po mišljenju visokih njemačkih faktora, pored srpskog pitanja, u NDH se na dnevni red postavljalo i pitanje ustaškog odnosa prema Muslimanima. Naprijed smo izložili stanovište, koje je vladalo u oficijelnim njemačkim krugovima, da je ustaško proglašavanje Muslimana u Bosni i Hercegovini »čistim Hrvatima« bilo neosnovano i izraz »zablude« da bi se silom stvorila nacionalno homogena hrvatska država. Međutim, Pavelić i ustaški krug oko njega uporno se držao ove linije. On je nastojao da sa Musolinijem postigne sporazum, po kome bi muslimansko stanovništvo Sandžaka, »navodno hrvatskog porijekla« bilo zamijenjeno Srbima iz Bosne.[48]) Međutim, Pavelićeva politika prema Muslimanima sve očiglednije gubila je njihovu podršku. Ako se vlada NDH prema Muslimanima »u početku postavljala izvanredno ljubazno, u poslednje vreme«, tj. poslije ustanka, »odnosi između Muslimana i vlade... znatno su se pogoršali«.[49]) Njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau nalazi da se razlozi pogoršanja odnosa ustaške vlade i Muslimana nalaze prije svega u ustaškim nasiljima prema Srbima, koja su dovela do izbijanja ustanka u mnogim dijelovima Bosne i Hercegovine. Potvrdu o »zabrinutosti Muslimana« pružaju predstavke banjalučkih kao i sarajevskih Muslimana njihovom predstavniku u vladi dr Džaferu Kulenoviću. U sadržini ovih predstavki njemački general nalazi objašnjenje da »razočarenje« koje su vladi NDH »priredili muslimanski državljani«, kao i podlogu za svoju ocjenu da su Muslimani »veoma oportunistični«, da su još »u aprilu zahtevali uređenje Bosne i Hercegovine kao nemačke pokrajine«, a poslije izbijanja ustanka priključuju se »u sve većem broju pravoslavnim ustanicima«. Polazeći od uvjerenja da je »pogrešno bilo hteti hrvatsku narodnu državu režirati kao državu jedne nacionalnosti«, general fon Horstenau ocjenjuje da je pod

[46]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 239 – Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 16. novembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj i privrednoj situaciji na teritoriji NDH str. 641-642.

[47]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 266 – Izveštaj operativnog odelenja opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji i rezultatima operacija protiv ustanika u Srbiji i situaciji u NDH, str. 722.

[48]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 132. – Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 2. septembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 349.

[49]) Zbornik NOR-a XXI 1 Dokument br. 239 – str. 641-642.

uticajem ustaških progona Srba i ustanka srpskog naroda u NDH stvoreno stanje da bi »većina hrvatskog i muslimanskog naroda, čak i mnogobrojni pravoslavci, pozdravili jedan nemački protektorat kao spas i oslobođenje.«[50])

Njemačkom komandujućem generalu u NDH ne može se poreći da je u razmatranju i analizi vojno-političke situacije i nacionalnih odnosa u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, imao politički pristup u skladu sa strateškim interesima Trećeg Rajha na ovom području, kao što se u njegovim ocjenama ne može naći podrška koncepciji muslimanskih autonomista da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz NDH i dobije autonomni položaj kao poseban protektorat Njemačke. Ipak, ima izvjesnih dodirnih tačaka i podudarnosti u izloženim pogledima njemačkog generala i stavovima muslimanskih autonomista. I general fon Horstenau i muslimanski autonomisti isključuju njemačku odgovornost za stanje u NDH koje je izazvalo ustanak. Saglasnost među njima postoji takođe u gledištu da Muslimani u nacionalnom pogledu nisu Hrvati, već posebno zajednica, o čemu ustaško vođstvo nije vodilo računa kada je proglašavalo NDH hrvatskom nacionalnom državom. Ignorišući višenacionalnu strukturu NDH, ustaše su preduzele masovno istrebljivanje i uništavanje srpskog stanovništva da bi od NDH stvorile nacionalno homogenu hrvatsku državu. I njemački general i muslimanski autonomisti zaključuju da je srpski narod na ustaška nasilja odgovorio ustankom, pa je po njima ustanak uperen protiv ustaške države, a odgovornost za stanje stvoreno ustankom snose vlada i vlasti NDH. Međutim, Glez fon Horstenau i muslimanski autonomisti ispoljavaju razlike u stavovima kada traže izlaz iz stanja stvorenog ustankom. General je imao u vidu cijelu teritoriju NDH, a muslimanski autonomisti samo teritoriju Bosne i Hercegovine. General se opredjeljuje za vojničku soluciju, pa se zalaže za »zaposjedanje cijele NDH«, odnosno za uspostavljanje njemačkog protektorata na cijelom području NDH, jer ga, po njegovom uvjerenju, žele ne samo Hrvati i Muslimani, već i većina pravoslavnog stanovništva. Za razliku od njemačkog generala, muslimanski autonomisti ostaju dosljedno na svom političkom stanovištu koje su izložili Nijemcima još u aprilu 1941, da se Bosna i Hercegovina odvoji od NDH i konstituiše kao autonomija pod njemačkim protektoratom. Njemački general je smatrao da *stvarnu* okupaciju NDH treba pretvoriti u *formalnu* vojnim zaposjedanjem koje bi dobilo oblik njemačkog protektorata nad cijelom teritorijom NDH. Muslimanski autonomisti su očekivali da bi im formalni protektorat njemački nad Bosnom i Hercegovinom omogućio da pored Nijemaca i oni

[50]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 279 – str. 775

dobiju dio vlasti u »autonomnoj« Bosni i Hercegovini. Njemački general je sa ironijom pisao o nastojanju Muslimana da Nijemci prihvate i u obliku protektorata nad Bosnom i Hercegovinom legalizuju njihov autonomistički program. Muslimanski autonomisti suprotstavljali su se inkorporiranju Bosne i Hercegovine u NDH, pri čemu su opoziciono stanovište prema NDH pokrivali »istorijskim« simpatijama prema Nijemcima. U vrhu Trećeg Rajha nije prihvaćena ni generalska varijanta protektorata nad NDH, ni autonomistička ideja protektorata nad Bosnom i Hercegovinom. Međutim, nezavisno od izloženih razlika, i njemački faktori u NDH i muslimanski autonomisti u Bosni i Hercegovini ocjenjivali su da »srpsko-komunistički ustanak« nosi nepredviđene brige i jednima i drugima. Koliko god Nijemci nisu bili skloni državnoj destabilizaciji NDH na liniji muslimanskog autonomističkog programa, toliko im je bilo stalo da posredstvom muslimanskih autonomista računaju na simpatije i pozitivno raspoloženje Muslimana u Bosni i Hercegovini. Jer ustanak je od početka ispoljavao tendencije proširenja i uspona, što se potvrdilo ocjenom »hrvatskog generalštaba... da nije u stanju vlastitim snagama ugušiti ustanak«,[51]) kao i pristupanje ustaničkom pokretu pripadnika iz redova Hrvata i Muslimana. Razlike u političkim stavovima Nijemaca i muslimanskih autonomista u vezi sa realizovanjem autonomističkog programa nisu mogle ukloniti potrebe i motive povezivanja i uzajamnog podržavanja, pogotovo u uslovima ustanka i jačanja njegovog narodnooslobodilačkog pravca i karaktera.

Pošto je izbio neukrotivom snagom stihije, da bi se od početka u njemu suprotstavila dva pravca, šovinistički i narodnooslobodilački, ustanak je u svim vjerskim i nacionalnim sredinama otvorio intenzivne procese opredjeljivanja. Što su se u ustanku jasnije ispoljavala dva pravca, četnički i partizanski, utoliko su bili dublji procesi diferenciranja u svakom narodu u zemlji. Linija razgraničenja pokazivala je da se formiraju dva osnovna fronta: okupatorski front sa unutrašnjim pomagačima i saradnicima fašističkih okupatora, i antiokupatorski front, čiju glavnu snagu čine pripadnici srpskog naroda, sa aktivnim, većim ili manjim, učešćem boraca iz redova Muslimana i Hrvata. Sasvim prirodno, ni muslimanski autonomistički krug nije mogao da se izoluje od procesa unutrašnjeg raslojavanja. Njegova ionako tanka osnova počela je da se osipa. Ustanak je uopšte među Muslimanima izazvao veoma živa divergentna kretanja, koja su

[51]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 96 – Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 31. jula 1941. Upravi za obavještajnu i kontraobavještajnu službu Vrhovne komande Vermahta o vojno-političkoj situaciji u Sandžaku i zapadnoj Bosni – str. 252.

potvrđivala da u njihovim redovima sve izrazitije slabi uticaj ustaške vlasti i istovremeno da su pometnja i konfuzija dominantno obilježje političkog i duhovnog stanja Muslimana na kraju 1941. i početkom 1942. godine.

VRENJE MEĐU MUSLIMANIMA KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE – STRADANJA MUSLIMANA OD ČETNIKA POČETKOM 1942. GODINE

Član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Avdo Humo sasvim tačno je uočio da je među Muslimanima nastalo »veliko vrenje«, koje se ogleda u postupcima ustaške vlasti prema Muslimanima – ustaše hapse ne samo komuniste iz redova Muslimana, već i članove veoma uglednih muslimanskih porodica. Uvjeren da se Muslimani nalaze »na prekretnici«, Avdo Humo predlaže Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu da se posebnim letkom obrati Muslimanima Bosne i Hercegovine sa težištem na »raskrinkavanju... okupatorske politike«, jer, kako je naglašavao, okupatorske politike »još nisu svjesne muslimanske mase«, pa je zadatak KPJ da razbije »iluziju da Muslimani od okupatora mogu nešto očekivati – neki spas«.[52]) U decembru 1941. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu objavio je proglas pod naslovom »Braćo Muslimani«, u kome se podvlači misao da je krajnji čas da Muslimani uvide »da je grdna zabluda misliti« da su oni »neko naročito tijelo u Bosni i Hercegovini čiju će sudbinu rješavati oni koji su (Muslimane) do sada vodili, pa (ih) doveli u ovaj žalosni ćorsokak«.[53]) Poslije ovoga proglasa Pokrajinskog komiteta Muslimanima se češće obraćaju štabovi partizanskih odreda u raznim područjima Bosne i Hercegovine, kao i partijski komiteti, koji su i prije toga činili napore da objasne ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta Muslimanima i da ih okupe u partizanskim jedinicama. Vrenje među Muslimanima, izazvano i praćeno protivrječnim procesima, nije ukinulo mnoge iluzije u njihovim političkim pogledima i opredjeljivanju, ali je neosporno među njima ojačalo pozitivne tendencije prema narodnooslobodilačkom pokretu. Ustaše su sada mogle računati sa onim muslimanskim elementima koji su se učešćem u zločinima odvojili od naroda pa su svoju sudbinu povezali sa sudbinom organizatora fašističkog genocida. Protivustaška raspoloženja među Muslimanima željeli su da iskoriste neki predstavnici četničkog pokreta, očekujući da će kod njih stvoriti uvjerenje o odgovornosti hrvatskog naroda za žrtve kojima je u ustaškim pokoljima bio izložen srpski narod i raspiriti mržnju

[52]) Zbornik NOR-a IV 1 Dokument br. 65 – Izvještaj delegata Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH od novembra 1941. o raspoloženju Muslimana, masovnom hapšenju i proslavi oktobarske revolucije u Sarajevu – str. 157.

[53]) Zbornik NOR-a IV 1 Dokument br. 90 – Proglas PK KPJ za BiH »Muslimanima Bosne i Hercegovine« decembar 1941. str. 222.

Muslimana prema Hrvatima.[54]) Samo rijetki pojedinci među Muslimanima, izraziti srpski šovinisti, predstavili su se kao sljedbenici velikosrpske četničke ideologije etnički homogene, srpske Bosne i Hercegovine u sastavu Velike Srbije.

Krajem 1941. na području istočne Bosne vodila se veoma intenzivna borba između četničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za ostvarenje dominantnog političkog uticaja na ovoj teritoriji. Potisnuto iz zapadne Srbije sa glavninom oružanih snaga, jugoslavensko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta namjeravalo je da na ovom prostoru stvori novu i uvećanu slobodnu teritoriju, koja bi u jednu povezanu cjelinu obuhvatila oblasti istočne Bosne, istočne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Istovremeno, koristeći se operacijama njemačkih okupatora protiv partizanskih snaga, četničke vođe činile su sve da se onemogući vojna saradnja i jedinstvo u borbi četničkih i partizanskih snaga protiv okupatora, da se oslabe i što više razore partizanske jedinice, kako bi u ovim krajevima uspostavili vlast i kontrolu četničkog pokreta. Osvjedočen da su oružane snage NDH nesposobne da uguše ustanak, njemački okupator izradio je svoj plan u pogledu istočne Bosne. Među Nijemcima se pak pomišljalo da se istočna Bosna sasvim izdvoji iz sastava NDH. Međutim, pošto se tome protivila vlada NDH, koja je ocjenjivala da će u takvoj soluciji ojačati pozicije i prestiž četnika i Nedića, njemački generali u Srbiji i NDH odlučili su se (23. I 1942) na sporazum sa vladom NDH, po kome istočna Bosna »do daljnjeg ostaje operaciono područje pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji«. Saglasno ovom sporazumu, civilna uprava NDH na prostoru istočne Bosne bila je obavezna da radi po direktivama komandanta 718. divizije, kome su, takođe, potčinjeni »hrvatska vojska, kao i policija, žandarmerija i ustaše«.[55]) Tokom ovih sastanaka pokazalo se da su njemački generali samo formalno uvažavali suverenitet NDH u oblasti istočne Bosne, koju su smatrali najvećim »žarištem nemira« i računali da će mjerama neposrednog angažovanja i kontrole ovdje uspostaviti mir. U tom cilju u drugoj polovini januara 1942. godine preduzeli su protiv partizanskih snaga jake ofanzivne operacije u kojima su četnički odredi pod komandom Jezdimira Dangića svojim učešćem na strani Nijemaca težili uništenju oružanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni, rukovodeći se uvjerenjem da su partizani, a ne njemački

[54]) Kao pod br. [52]).

[55]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 13 – Zabeleška sa sastanka opunomoćenog komandanta u Srbiji sa nemačkim generalom u Zagrebu, nemačkim poslanikom u NDH i Pavelićem održanim 23. januara 1942. u Zagrebu u vezi sa vojno-političkom situacijom i daljim merama u istočnoj Bosni, str. 18.

okupatori, glavni neprijatelj srpskog naroda.[56]). Uprkos velikoj nadmoći, januarska njemačko-ustaško-četnička ofanziva protiv partizana nije postigla postavljeni cilj. Naprotiv, iako sa znatnim gubicima koje su imali u toku ofanzive, uz to izloženi pojavama dezerterstva pod uticajem četničke kampanje, glavnina partizanskih snaga uspjela je da ubrzo stvori novu slobodnu teritoriju u gornjem toku Drine sa središtem u Foči, čime je bilo omogućeno »da se ustanička područja istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka povežu u jednu cjelinu«.[57]) Posljedice januarske ofanzive nisu bile iscrpljene samo činjenicom da je narodnooslobodilački pokret potvrdio vitalnost da se održi i razvija pod uslovima spoljnih udaraca i unutrašnjih kriznih situacija. Pod uticajem ove činjenice svi protivnici narodnooslobodilačkog pokreta – okupatori, ustaše, četnici – sticali su uvjerenje da se radi o pokretu koji ne strahuje od materijalne i brojne superiornosti svojih neprijatelja, i istovremeno da nemaju da mu suprotstave ništa drugo osim te superiornosti, koja je i sama relativna. U krugovima njemačkih generala formiralo se gledište da je NDH postala »izvor nemira« i da »predstavlja najveću opasnost za vojnu situaciju na Balkanu«[58]). Na liniji ove ocjene Nijemci su u svojim razmatranjima situacije u istočnoj Bosni nagovještavali mijenjanje odnosa prema četničkom pokretu. Nisu, međutim, mogli da formalno prihvate saradnju sa četnicima ne samo zbog oponiranja NDH, već prvenstveno zbog tradicionalnog protivsrpskog njemačkog šovinizma, koji je u srpskom narodu i srpskoj državi gledao jednu od najjačih brana njemačkim težnjama za dominacijom na Balkanu i prodoru na istok. Ni antikomunističko opredjeljenje četničkog pokreta nije moglo da pomjeri njemačke okupatore iz njihove istorijske neprijateljske pozicije prema srpskom narodu. Bez formalnog saveza sa četnicima Nijemci su mogli da računaju sa aktivnim učešćem njihovih oružanih formacija u borbi protiv partizana, a četnici su nastojali da njemačke vojne operacije protiv partizanskih snaga što više iskoriste u smislu njihovog unutrašnjeg slabljenja podstičući osipanje i prelaz srpskih seljaka iz partizanskih jedinica u četničke odrede. Nivou svijesti onih srpskih seljaka koji još nisu shvatili i čvrsto slijedili ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, prije svega ideja bratstva Srba, Hrvata i Muslimana,

[56]) Antun Miletić: »O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima« – Vojnoistorijski glasnik br. 2, 1972. str. 135-145.
Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 23 – Izveštaj opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. februara 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o toku pregovora sa četničkim majorom Dangićem u Beogradu, str. 113-121.

[57]) A. Džonlagić i M. Leković: »Nemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942.«, Beograd 1962. str. 222.

[58]) Zbornik NOR-a XII 1 Dokument br. 23 – Str. 113.

bliža je bila četnička propaganda da Srbin Srbinu nije neprijatelj, već da su Srbima od pamtivijeka neprijatelji »Turci«, pa umjesto što međusobno ratuju, jer su ih komunisti podijelili i zavadili, treba da jedinstveno okrenu oružje protiv »Turaka« i »komunističkih partizana, najvećih neprijatelja i izdajnika srpskog naroda«.

Ova situacija u istočnoj Bosni najteže je pogađala Muslimane. Tragika njihovog položaja nosila je iracionalno obilježje: što su se izrazitije distancirali od ustaškog poretka i osuđivali ustaška nasilja prema srpskom narodu i svoj patriotizam potvrđivali uključivanjem u narodnooslobodilački pokret i partizanske jedinice, to su bila masovnija stradanja Muslimana u četničkim pokoljima. Ako su kod ustanika četničkog opredjeljenja pokolji Muslimana bili prvobitno izraz osvetničke stihije, vođstvo četničkog pokreta inspirisalo je ove pokolje ideološkim i strateškim motivima – da se stvori četnički homogena srpska Bosna i spriječi pristupanje Muslimana u narodnooslobodilački pokret i njegove oružane partizanske formacije.

Razvoj ustanka izazvao je promjene u držanju ustaških vrhova prema Muslimanima. Mjesto bučne propagande da su Muslimani »cvijeće hrvatskog naroda«, sve češći su prigovori Muslimanima da se drže rezolucija koje su »neprijateljske prema NDH«, da nisu odlučni prema »pobunjenicima«, da uzimaju u zaštitu »grčko-istočnjake«, pa čak i komuniste iz muslimanskih redova. Ovi prigovori, međutim, nisu dobivali široki publicitet, već su mahom činili sadržinu službenih izvještaja i komunikacija. Tamo ćemo pročitati ocjenu da su simpatije Muslimana na strani Turske,[59]) što je značilo da će se Muslimani ravnati prema opredjeljenju Turske za jedan ili drugi zaraćeni tabor, da se, uprkos zaoštrenoj situaciji koju je uslovio ustanak, »Hrvati-Muslimani još uvijek drže rezervisano«,[60]) da usljed širenja ustanka u istočnoj Bosni gdje je NDH izgubila »6 kotareva«, kod Muslimana »opada moral«, što se ispoljava u njihovoj spremnosti da »priznaju vlast četnika, odnosno partizana«, jer im je prije svega stalo do toga »da se u njihovim krajevima prestane sa ubijanjem, paljenjem i pljačkanjem«.[61]) Za razliku od ovakvih interno saopštenih zapažanja koja su govorila o raspoloženjima i držanju Muslimana pod uticajem ustanka,

[59]) Zbornik NOR-a IV 2 Dokument br. 139 – Izvještaj Zapovjedništva II domobranskog zbora u Bosanskoj krajini i tuzlanskoj oblasti od 1. do 15. januara 1942., str. 404.

[60]) Zbornik NOR-a IV 2 Dokument br. 140 – Izvještaj krilnog oružničkog zapovjedništva u Banjoj Luci o borbama na teritoriji Bosanske krajine od 5. do 25. januara 1942, str. 425.

[61]) Zbornik NOR-a IV 1 Dokument br. 183 – Izvještaj Zapovjedništva III domobranskog zbora od 23. decembra 1941, o raspoloženju naroda na području Bosne i Hercegovine, str. 542.

zvanična propaganda nastojala je da istakne privrženost Muslimana ustaškoj državi i predstavi ih kao čvrste borce za odbranu NDH od »pobunjeničkih bandi«. Da bi umirila Muslimane istočne Bosne, nad kojima su u nizu mjesta, bez zaštite oružanih jedinica NDH, četnici izvršili masovne pokolje, ustaška propaganda u Sarajevu objavljuje poslije januarske ofanzive dva letka, u kojima se, pored ostalog, kaže: »Mi srdačno zahvaljujemo Hrvatima Muslimanima istočne Bosne za sve ono što doprinesoše da se taj kraj NDH očisti od zločinačkih komunista i četnika – pljačkaša«, a zatim se proklamuje: »U Hrvatskoj mogu gospodovati samo Hrvati muslimani i katolici.[62]) Iako nije još došlo do ustaško-četničke sprege, činjenica je da politika i jednih i drugih prema Muslimanima polazi od istih motiva: usporiti i onemogućiti proces uključivanja Muslimana u narodnooslobodilački pokret. Ustaše su željele da četničke pokolje Muslimana iskoriste za raspirivanje osvete i mržnje Muslimana protiv Srba i da ih mobilišu u ustaške formacije. S druge strane, četnici su ocjenjivali da će razočarenje Muslimana u NDH iskoristiti njihovo angažovanje na svojoj strani i čak za organizovanje muslimanskih četničkih jedinica.[63]) U stvari, bio je to manevar sračunat na obmanjivanje Muslimana, čega se četničke vođe neće nikad odreći provodeći dosljedno svoju protiv-muslimansku liniju uništavanja Muslimana sa »vjekovne srpske teritorije«[64]) Istovremeno, narodnooslobodilački pokret pojačavao je političku i propagandnu aktivnost za privlačenje Muslimana u sastav partizanskih jedinica i u tome pogledu mogao je da pokaže uspjeh uprkos činjenici da je kolebanje muslimanskih masa usporavalo njihovo šire pristupanje frontu narodnooslobodilačke borbe.

[62]) AIHRPH NG inven. br. 502 – »NDH Predsjedništvo vlade – Državni izvještajni i promičbeni ured – Podružnica Sarajevo (31. siječnja 1942) – Uredu vojskovođe, Zagreb – Nastojnik podružnice Ekremov.

[63]) Zbornik NOR-a IV 2 Dokument br. 32-Proglas Muslimana boraca NOP i DVJ od januara 1942. – »Muslimanima istočne Bosne povodom pokušaja četnika da stvore muslimanske četničke formacije« str. 94.

[64]) Zbornik NOR-a XIV 1 Dokument br. 34 – Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori, komandantu limskih četničkih odreda o organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda – str. 93-98.

PITANJE ISTOČNE BOSNE I POJAVA MUSLIMANSKE LEGIJE I MUSLIMANSKE MILICIJE

Porast pozitivnog raspoloženja Muslimana prema narodno-oslobodilačkom pokretu zabrinjavao je i vodeće faktore u NDH i predstavnike četničkog pokreta.[65]) Svi su, međutim, smatrali da od raspleta situacije u istočnoj Bosni zavisi rješavanje značajnog strateškog zadatka koji je pred svakoga od njih bio postavljen. Politički i vojni krugovi u NDH sa strahom su primali vijesti da će 17 srezova istočne Bosne biti priključeno Nedićevoj Srbiji. Gubitak istočne Bosne oni su doživljavati kao gubitak suvereniteta NDH, pa im je preostala nada da će granicu NDH na Drini očuvati njemačke oružane snage i tako im omogućiti da imaju kakvu-takvu kontrolu nad istočnim prostorom ustaške države.[66]) U četničkom pokretu vladalo je uvjerenje da je 17 srezova istočne Bosne pripalo Srbiji, ali se pri tome naglašavalo: »Od nas četnika zavisiće da li će ovi srezovi ostati definitivno u našim rukama, odnosno u našoj vlasti«. Naime, četnici se moraju odreći »pljačke, ubijanja poštenih i ispravnih lica bez obzira na veru«, ako ne žele da se »ponovnom intervencijom nemačkih oružanih snaga« povrati ustaška vlast u istočnoj Bosni.[67]) Bez obzira što Nedić nije protegao svoju vlast na istočnu Bosnu, jer to nisu htjeli njemački okupatori, četnička propaganda o priključenju 17 srezova istočne Bosne Srbiji imala je određenog uspjeha. Pod uticajem te propagande »smanjila se borbenost« kod partizana u istočnoj Bosni,[68]) a istovremeno ona je pokazivala da četničke snage »nisu dezorganizovane«, jer četničke vođe uspijevaju da »pojedine četničke čete gurnu u tabor kontrarevolucije«.[69]) U uslovima ustaško-četničke igre oko istočne Bosne rukovodstvo

[65]) Zbornik NOR-a IV 1 Ustaško-domobranska dokumenta Dokument br. 139, Izvještaj Zapovjedništva II domobranskog zbora o borbama u Bosanskoj krajini i tuzlanskoj oblasti od 1-15. 1942. str. 410, 413.
AIHRPH NG inven. br. 499 Zapovjedništvo Trećeg domobranskog zbora Sarajevo, 13. siječnja 1942. Ministarstvu Hrvatskog domobranstva – Zapovjednik general Lukić.

[66]) Zbornik NOR-a IV 1 Ustaško-domobranska dokumenta – Dokumenat br. 151. Izvještaj Zapovjedništvu Trećeg domobranskog zbora od 27. februara 1942. o borbama na teritoriji Bosne i Hercegovine od 1. do 15. februara 1942. str. 497.

[67]) AIHMPH NG inventar br. 534 Komanda Višegradskog četničkog odreda, 2. februar 1942. – Komandant četničkog štaba poručnik Živko Đorđević.

[68]) Zbornik NOR-a IV 3 Dok. br. 85 – Izvještaj komandanta GŠ NOP i DV BiH od 28. februara 1942. Vrhovnom komandantu NOP i DVJ o vojno-političkoj situaciji na terenu Romanije i Zvijezde i u odredima romanijskom i »Zvijezda« poslije druge neprijateljske ofanzive – str. 244.

[69]) Zbornik NOR-a IV 4 Dok. br. 13 – Izvještaj štabova Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« od 14. februara 1942. Operativnom štabu za istočnu Bosnu o situaciji poslije II neprijateljske ofanzive – str. 45, 46.

narodnoslobodilačkog pokreta zauzelo je stav prema kome je osnovni zadatak partizanskih snaga »da se spriječi prodiranje četnika iz Srbije, kao i da se likvidiraju u istočnoj Bosni«.[70]) Po ocjeni Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (VŠNOPIiDV) početkom 1942. istočna Bosna imala je izuzetno veliki značaj za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta zbog veze sa Srbijom, u kojoj će, kako je predviđeno, »borbe na proljeće zauzeti velike razmjere. Mi ćemo morati potpomoći te borbe, a to se može postići dejstvom iz istočne Bosne«. Zbog toga je, predužava VŠ, »likvidiranje svih četničkih bandi isto toliko važno kao i pitanje likvidacije okupatora.«[71]) Razvoj događaja u proljeće 1942. godine nije potvrdio predviđanja VŠ, ali je njegovo višemjesečno zadržavanje u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. značajno doprinijelo konsolidaciji partizanskih snaga, dok je, s druge strane, četnička kolaboracija sa okupatorima u masama srpskog seljaštva Bosne i Hercegovine krčila put spoznavanju i razlikovanju ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta. Bio je to proces izrazito težak i protivrječan, pun skrivenih i otvorenih zamki i okuka, prelaza i povrataka, koji su ga usporavali, ali nisu mogli da ga zaustave. Četnički pokret u Bosni i Hercegovini mogao je da se održava prvenstveno pored okupatorskih vojnih snaga i pod njihovom zaštitom.

Pitanju istočne Bosne i situacije u njoj i dalje su posvećivali značajnu pažnju opunomoćeni njemački predstavnici u NDH. Njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše odlučno se protivio ispravljanju granice NDH u istočnoj Bosni, u čemu je vidio prste Nedićeve vlade. Priključenje istočne Bosne Srbiji, po njegovom mišljenju, nije dolazilo u obzir, jer bi tako iz istočne Bosne u sastav Srbije došlo »skoro više hrvatskih muslimana nego pravoslavnih. Muslimanima, koje su već na hiljade ustanici ubili ili protjerali, bila bi dosuđena još gora sudbina«. Ocjenjujući da bi usljed toga »u Hrvatskoj i u islamskom svijetu nastale najgore posljedice«, njemački poslanik zaključuje da je »pridržavanje granice na Drini, koju je Rajh priznao, jednostavno politički potrebno«.[72]) I opunomoćeni njemački general u Zagrebu Gleze fon Horstenau vraćao se, poslije junarske njemačko-ustaške ofanzive, na pitanje istočne Bosne .U njegovom razmišljanju porast nezadovoljstva Muslimana predstavlja, uz činjenicu da je

[70]) Zbornik NOR-a 3 Dokument. br. 57 – Saopštenje VŠ NOP i DVJ od 8. februara 1942. Glavnom štabu NOP i DV za BiH o izvršenoj reorganizaciji bosanskih partizanskih jedinica i preduzetim mjerama za likvidaciju četnika u istočnoj Bosni, str. 172.

[71]) Zbornik NOR-a II 2 Dok. br. 191 – Naređenje Tita od 20.II 1942. Glavnom štabu BiH, str. 394, 396.

[72]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokum. br. 17 – Pismo nemačkog poslanika u NDH od 12. februara 1942. šefu Vojno-upravnog štaba u Srbiji o ustaškoj politici u NDH, odnosima između NDH i Nedićeve Srbije i razvoju NOP-a, str. 141.

NDH potisnuta s mora, novi momenat koji čini da je »za dalji opstanak hrvatske nezavisnosti postalo još važnije posedovanje Bosne do Drine«. Pri tome general fon Horstenau daje usput podatak kako je »čežnja« Muslimana za »omiljenim bosanskim autoritetom još iz doba stare Austrije... mada sa izvesnim izrazito panturskim prizvucima, došla do dirljivog izražaja u jednom pismu upućenom velikom muftiji od Damaska«. Svoje razmatranje o stanju u istočnoj Bosni general zaključuje podrškom stavu opunomoćenog komandanta u Srbiji da »oblast istočne Bosne neutrališe u odnosu na hrvatsku ustašku vladu«, pri čemu je uvjeren da »ostavljanje istočne Bosne kao operativne zone s vojnom komandom u rukama jednog njemačkog generala treba da posluži tome cilju«. Slažući se sa stavom njemačkog komandanta u Srbiji, general fon Horstenau istovremeno podvlači »da se ne može ni pomisliti na izdvajanje istočne Bosne« iz sastava NDH. »Ako bi uz gubitke (Primorja i ostrva)... otpala još i istočna Bosna, onda bi najbolje bilo da se hrvatska država uopšte likvidira, što bi nas doduše stavilo pred jednu sasvim novu situaciju na ovom vrelom tlu Balkana.[73]) U navedenim dokumentima – Kašeovom pismu i izvještaju generala fon Horstenaua – nalaze se dva zanimljiva podatka koja zaslužuju da budu istaknuta. U pismu »Partijskom drugu Turneru« njemački poslanik u NDH Kaše, saglasno svome nacional-socijalističkom uvjerenju, podvlači da su Hrvati »narod koji se... uopšte ne može da uračuna u slovenske narode«, u čemu se nalazi jedan od važnih razloga za »saglasnost Firera« da se Hrvatska 10. aprila 1941. godine proglasila »nezavisnom državom«.[74]) Kao što je poznato, ustaška ideologija uporno je insistirala na stavu o gotskom porijeklu Hrvata, čiji je smisao bio u opredjeljenju da je sudbina hrvatskog naroda trajno vezana za sudbinu Hitlerovog Trećeg Rajha. Stoga je Kaše bio bez rezerve na strani vlade NDH u pogledu očuvanja njenog »suvereniteta« nad istočnom Bosnom. Za razliku od Kašea, oponumoćeni njemački general u NDH Glez fon Horstenau, koji je kao bivši oficir Habsburške Monarhije bliže poznavao položaj i odnose u Bosni i Hercegovini, s posebnom pažnjom i interesovanjem pratio je kretanja među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Izlažući svoje mišljenje o problemu istočne Bosne Horstenau u citiranom izvještaju ukazuje prvi put na kontakte bosanskih Muslimana sa velikim muftijom od Damaska. Iako u izvještaju ne daje pojedinosti o pismu velikom muftiji, neosporno je da je generalu

[73]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokum. br. 33 – Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 25. februara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojnopolitičkoj situaciji, organizaciji ustaške vlasti i ustaških oružanih formacija, odnosima ustaško-nemačko-italijanskim u NDH i borbama protiv partizana u Bosni, str. 164-167.

[74]) Kao pod 72. – str. 139/140.

bila poznata njegova sadržina, iz koje je za njega najvažnije bilo ono mjesto u kome dolazi do izražaja »čežnja« njegovih autora da se u Bosni ponovo uspostavi »autoritet« koji je u njoj vladao u »doba stare Austrije«. General fon Horstenau je smatrao da o ovome kontaktu bosanskohercegovačkih Muslimana sa velikim muftijom od Damaska treba da upozna komandu Vermahta pri čemu je takođe naglasio da mržnja prema ustaškom poretku »ne može zaista biti veća«, nezavisno od toga kako se mislilo o pitanju »centralnog autoriteta uprave u Bosni«.[75]) Ipak, uprkos njegovoj ocjeni da je situacija u Hrvatskoj veoma teška, general je smatrao da »to ne treba da znači da bi Njemačka imala razloga da zbog toga uskrati podršku mladoj državi i njenom vodećem narodu Hrvatima«.[76]) U prilogu ovom stanovištu, on podsjeća da je »ustanak hrvatskih vojnika unutar jugoslavenske armije u aprilu prošle godine znatno doprineo zapanjujuće brzom slomu Jugoslavije, tj. Velike Srbije« i da je »cela Hrvatska kličući dočekala Nemce o uskrsu 1941«.[77])

Stanje u istočnoj Bosni početkom 1942. govorilo je o veoma dubokom antagonizmu u međunacionalnim odnosima. Posebno su bili oštri srpsko-muslimanski i srpsko-hrvatski sukobi, ali su takođe i hrvatsko-muslimanski odnosi nosili pečat antagonističke konfrontacije. Dok je hrvatska strana u NDH prema Muslimanima ispoljavala znake rezervisanosti i znake nepovjerenja, muslimanska strana sve otvorenije je izražavala uvjerenje da je politika NDH glavni uzročnik velikih muslimanskih stradanja. Konfrontacija nije mimoišla ni oficijelnu ustašku strukturu, pokazujući da se i u njoj produbljuju jazovi u znaku šovinističke mržnje i isključivosti. Strah od »promičbe da Bosna dođe pod njemačku upravu« dobivao je u istočnoj Bosni široke razmjere. U tom pogledu područje Bijeljine, sa apsolutnom većinom srpskog stanovništva, izazvalo je veliku zabrinutost među zvaničnicima NDH. Vojni sudija u Bijeljini Petar Svasić u posebnom izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova vlade NDH osuđivao je čak ustaškog logornika Murat-bega Pašića, koji se kao ustaša potvrdio preduzimanjem masovnog genocida nad Srbima i Jevrejima, da djeluje na liniji uspostavljanja njemačkog protektorata nad Bosnom.[78]). Predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije, ustanak je već u prvim mjesecima razbijao ustašku NDH i primorao njemačkog okupatora da njen »suverenitet« štiti proglašavanjem istočne Bosne operacionim

[75]) Kao pod 73. – str. 164.
[76]) Ibidem, str. 175.
[77]) Ibidem,
[78]) AMRS Fond UNS-a Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu, 23. ožujka 1942. – Petar Svasić, sudac Vojnog suda zapovjedništva Vojne krajine u Bijeljini.

područjem pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji, u čemu su muslimanski germanofili autonomisti vidjeli šansu izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH pod njemačkim protektoratom. Međutim, vojno-politička situacija u Bosni i Hercegovini nije bila sklona muslimanskim autonomističkim težnjama. Nijemcima je sada više bilo stalo da neutrališu četnike u odnosu na njemačke oružane snage nego do posebnog političkog savezništva sa Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Njemačka nastojanja su bila usmjerena na to da se četnici kao izrazito antikomunistički pokret totalno okrenu protiv partizanskih snaga, jer su narodnooslobodilački pokret smatrali svojim glavnim protivnikom i predviđali da će proljeće 1942. godine donijeti novi zamah ustanka.

Razvoj događaja u proljeće 1942. nije potvrdio pretpostavke njemačkih, kao i italijanskih generala da će doći do britanskog iskrcavanja na Balkanu i s tim u vezi do velikog ustanka balkanskih naroda.[79]) Međutim, iako Nijemci i Italijani nisu došli u položaj i bili primorani da vode »pravi veliki rat na Balkanu«, ustanak u Jugoslaviji zahtijevao je angažovanje njihovih vojnih snaga kako to nisu predvidjeli. Okupatorima je bio zajednički interes da svojim djelovanjem što više produbljuju rascjep ustanka i spriječe uspostavljanje jedinstva ustaničkih snaga. U tome im je išao naruku sukob četnika i partizana, u kome su podržavali četnike zbog njihovog antikomunističkog opredjeljenja, u stvari zato jer su se uvjerili da su četnici nepomirljivi protivnici narodnooslobodilačkog ustanka i njegovih oružanih snaga, partizana. Ipak, u vojno-političkim stavovima Nijemaca i Italijana potojale su razlike u ocjenama koje su poticale od suprotnosti u njihovim interesima. Nijemci su ostali uporni da četnici ne mogu biti stavljeni u položaj »čuvara javnog reda« na teritoriji NDH, koji su oni stvorili. Po njihovoj ocjeni, glavno je da se četnici bore protiv partizana, ali to nikako nije razlog da sa četnicima uspostave legalnu saradnju. Nijemci su dopuštali mogućnost uspostavljanja jedinstva u redovima ustaničkih snaga, tj. partizana i četnika, ali su radije slijedili njemačku antisrpsku tradiciju nego što su bili spremni da joj pretpostave antikomunizam srpskog četničkog pokreta. U stavu protiv direktive i formalno prihvaćene aktivne saradnje sa četnicima Nijemce je utvrđivalo njihovo uvjerenje da je januarskom ofanzivom »istočno- -bosanski ustanak bio razdrobljen«, pa u takvoj situaciji nisu »potrebne i svrsishodne i veće operacije«.[80]) To ne znači da su Nijemci potcjenjivali ustanički pokret, već su smatrali da je,

[79]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 3 str 167/168.

[80]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 59 – Izvještaj nemačkog generala u Zagrebu od 21. aprila 1942. Generalštabu Vrhovne komande Vermahta o vojnopolitičkoj situaciji u istočnoj Bosni i dolasku italijanskih jedinica u Sarajevo, str. 316.

uprkos odlučnosti ustanika da razviju još veću aktivnost protiv okupatorskih snaga, nužno »savlađivanje ustanka snagama koje su ovdje na raspolaganju«, a ne pojačavanjem oružanim formacijama koje bi se dovodile iz Rajha.[81]) Ocjenjujući da je likvidiranje ustanka zadatak snaga NDH, njemački zvanični predstavnici u ustaškoj državi ispoljavali su zabrinutost što »u hrvatskim masama najmanje kod Muslimana opadaju simpatije prema... Nijemcima«, pri čemu je dolazilo do izražaja mišljenja »da je Njemačka izdala Hrvatsku i Italiju«, što se moglo ćuti »i u vladajućim krugovima« NDH.[82]) Ma kako da je bila neprijatna, ova pojava nije mogla pokolebati upravljački i vojni vrh NDH da njen opstanak zavisi od pobjede Njemačke, i da Nijemci »u vodećem narodu« NDH, Hrvatima, imaju provjerenog i trajnog saveznika.

[81]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 106 – str. 550.
[82]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 75 – str. 415.

ITALIJANSKO-ČETNIČKI SPORAZUM U ISTOČNOJ HERCEGOVINI I USTAŠKO-ČETNIČKI SPORAZUM U BOSNI NA PROLJEĆE 1942.

Drukčija je bila orijentacija italijanskih okupatora, koji su u anektiranim dijelovima Hrvatske kao i u okupacionoj zoni tražili uporište u četnički raspoloženim elementima u srpskom narodu, među reakcionarnim srpskim političarima. Italijanima su oni bili potrebni radi pritiska na Hrvate, koji nisu skrivali svoje nezadovoljstvo zbog priključenja jadranskih hrvatskih teritorija Italiji, a četničkim elementima bili su potrebni Italijani jer su od njih očekivali da će uzeti u zaštitu srpsko stanovništvo nad kojim su u NDH ustaše vršile masovne progone i pokolje. U ovom okviru učinjena je analiza vojnopolitičke situacije u NDH, koju je sredinom marta 1942. godine dao načelnik italijanskog generalštaba general Ambrozio. Tu on konstatuje sljedeće: predstavnici hrvatske vojske i ustaškog pokreta neprekidno vode antiitalijansku propagandu vlasti NDH ne pokazuju spremnost da sarađuju sa predstavnicima Italije; a istovremeno ostaju uporne u neprijateljstvu prema Srbima – pravoslavcima; u NDH ustaše su nosioci nereda; ustanici vrše pojačanu mobilizaciju mladih koji su sposobni za oružje; produbljuje se neprijateljstvo između četnika-nacionalista, koji su naši simpatizeri i partizana-komunista, koji su naši nepomirljivi protivnici; glasovi o podjeli Hrvatske, pri kojoj bi Italiji pripala Bosna i Hercegovina naišli su na pozitivan odjek kod srpsko-pravoslavnog stanovništva.[83]) U jednom analitičkom osvrtu na opšte prilike u Bosni i Hercegovini neposredno »poslije propasti Jugoslavije« formuliše se ocjena da »Muslimani odlučno i isključivo teže autonomiji«, za razliku od Srba, prema čijem stanovištu »poželjna autonomija predstavlja samo prvu etapu širokog srpskog nacionalističkog programa«.[84]) Prema izvještaju italijanskog konzula u Mostaru s početka 1942. stanovništvo u Hercegovini u ogromnoj većini (80%) je »antihrvatski raspoloženo«. Srbi bi željeli »da se teritorija Hercegovine stavi pod italijanski protektorat ili čak uključi u italijansku državu«. Ali oni to rješenje smatraju privremenim, jer, po ocjeni konzula, »nema Srbina koji nije ubeđen u to da je pitanje našeg poraza stvar samo vremena«. Muslimani u Hercegovini su, smatra

[83]) AVII – NAV I-TE 821-R. 356/591-15. III 1942 – Generalštab kopnene vojske – Operativno odjeljenje I – 3 odsek – Vrhovnoj komandi – Načelnik Generalštaba Ambrozio.

[84]) AVII – NAV – I – TE 821-R. 21/298-301; Komanda II armije – Odelenje civilnih poslova.

konzul, lojalni, »pošto je Italija jedna velika sila Evrope pod kojom živi oko 4 miliona Muslimana sa jednakim pravima i obavezama«. Prema Srbima su neprijateljski raspoloženi zbog strahovitog pokolja Muslimana u Foči... i u selu Borač. Po mišljenju većine Muslimana, izvještava konzul, »potrebno je izdvojiti (Hercegovinu) iz sastava Hrvatske države (i) dati joj samostalnu upravu pod protektoratom Italije«.[85])

U razgovorima koje je imao u Mostaru i Dubrovniku sa predstavnikom četničkog pokreta Dobrosavom Jevđevićem, delegat vlade NDH kod druge italijanske armije dr Vjeko Vrančić informiše ustašku vladu o spremnosti Jevđevića da sarađuje sa oružanim snagama NDH »protiv komunista«.[86]) O odnosima prema četnicima kao i o ustaško-četničkoj saradnji vodili su službene razgovore posljednjih dana marta 1942. predstavnici oružanih snaga Njemačke, Italije i NDH: general artiljerije Bader, armijski general Roata, komandant II italijanske armije i načelnik Glavnog stožera Ministarstva domobranstva general – lajtnant Laksa. Tokom razgovora došli su do izražaja stavovi da su svi komunisti neprijatelji, usljed čega »pregovori s njima ni pod kojim uslovima ne dolaze u obzir«. S druge strane, s obzirom »da su četnici hrvatski neprijatelji, ali nisu neprijatelji Osnovne... svrsishodno je (s njima) odmah pregovarati«.[87]) Prisutni generali bili su saglasni da je to put pacifikacije. Sporazumi okupatora i NDH sa četnicima bili su značajan elemenat strategije okupatora da se preduprijedi rasplamsavanje velikog ustanka na Balkanu u proljeće 1942. Spremnost četnika na ove sporazume bila je takođe izraz njihove strategije u borbi protiv partizanskog pokret, čiji se slom i njima činio neizbježnim kao i okupatorima i upravljačima NDH. Sa vojne tačke gledišta ove procjene nisu imale greške.

Smisao ustaško-četničkih sporazuma za vojno i političko vodstvo u NDH bio je u tome da se spriječi širenje narodnooslobodilačkog pokreta i akcija partizanskih snaga. U proljeće 1942. sklopljeni su mnogi sporazumi između lokalnih predstavnika NDH i komandi pojedinih četničkih odreda, u čemu su prednjačile četničke grupe Drenovića, Tešanovića, Maršetića i Trifunčića u predjelima Bosanske krajine. [88]) U vojnim štabovima NDH vladalo je mišljenje da će biti sklopljeni sporazumi »i sa ostalim grupama četnika« i izražavala spremnost da se prihvate četnički uslovi »ako se ne kose sa interesima naših vlasti i

[85]) AVII-NAV-ITE 821-R.400/723-8; Italijanski kraljevski konzulat, Mostar, 30. aprila 1942.

[86]) AVII-NAV-I-TE 821-R. 400/1015-8 – Telegram – NDH – Opšte upravno povjereništvo kod Druge armije italijanske vojske – Sušak, 2. aprila 1942. – Izvještaj Dr Vjeko Vrančić.

[87]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 48 str. 248/249.

[88]) Zbornik NOR-a IV 5 Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 163 – str. 436.

NDH«.[89]) Najvažnije je bilo da se uz pomoć četnika privede većina »pravoslovnog pučanstva pokoravanju našim vlastima«,[90]) da se na taj način postigne »pacifikacija« i slomi narodno-oslobodilački ustanak.

Sporazume sa NDH četnički predstavnici objašnjavali su ocjenom da nisu mogli da se bore na dvije strane, protiv ustaša i partizana, koje su optuživali da su »zametnuli kavgu«. Sporazume su zaključivali jer je to po njihovom uvjerenju bio jedini način da se srpski narod spasi od uništavanja, što je iz Londona savjetovao predsjednik Kraljevske vlade Slobodan Jovanović. Istovremeno, sporazumi su stvarali mogućnost četnicima da od NDH dobiju određene količine oružja, municije i druge materijalne opreme za borbu protiv partizana s ciljem da ih unište. Sklapanjem Sporazuma četnici nisu napuštali svoje stanovište »da su Bosna i Srbija jedna zemlja« i da će »iz Bosne očistiti sve što nije srpsko«. Na internom savjetovanju isticali su: »mi moramo što dalje izigravati ovu politiku, dok ne pukne front, a onda...«[91])

Italijansko-četnički sporazumi u Hercegovini, kao i ustaško-četnički sporazumi u Bosni teško su pogađali Muslimane. Sada su se još jače utvrđivali u mišljenju da ih je NDH ostavljala na cjedilu i bez zaštite prepuštala četnicima. Jedna od neposrednih posljedica ovih sporazuma pokazala se u nastavljanju četničkih represalija prema Muslimanima s jedne, i muslimanskih akcija osvete s druge strane. Istovremeno, među Muslimanima razočaranim u NDH jačala je tendencija da se stvore samostalne muslimanske jedinice čiji bi zadatak bio da brane muslimansko stanovništvo od četničkih napada. Tako je u rejonu Tuzle »pričuvni bojnik Muhamed Hadžiefendić... trgovac iz Tuzle, na brzu ruku skupio... 5.000 – 6.000 ljudi« i formirao tzv. »dobrovoljačku legiju Narodnog ustanka«. Po ocjeni policijskih organa NDH u Tuzli, ova legija nije više priznavala nikakvu vlast NDH i umjesto da »suzbija napadaje odmetnika, prometnula se u... razuzdanu pljačkašku bandu«. Njenim pljačkaškim akcijama najprije su bila izložena naselja srpskog stanovništva, ali su od legionarskih akcija strahovala i sela sa hrvatskim stanovništvom.[92]) Policijske vlasti u Tuzli predlagale su instancama u Zagrebu da se ova legija likvidira mobilizacijom njenih

[89]) Ibidem Str. 437.

[90]) Kao pod 88.

[91]) Zbornik NOR-a XIV I Dokument br. 100 – Zapisnik sa konferencije četničkih odreda sa područja doline Vrbasa od 7. jula 1942. o organizaciji odreda, sadejstvu i akcijama protiv NOP-a i saradnji sa NDH str. 312-315.

[92]) AMRS Fond UNS-a Redarstve oblast Tuzle – V.T. br. 17/42 – Tuzla, 26. travnja 1942. – Izvještaj o radu dobrovoljačke legije Narodnog ustanka – Primljeno u Ministarstvu unutrašnjih poslova 4. V 1942.

pripadnika u domobranstvo. U stvari, legija je i nastala od vojnih obveznika Muslimana koji nisu htjeli da služe u regularnim vojnim jedinicama NDH. Obrazovanje Hadžiefendićeve legije bilo je dokaz da se širi proces raspadanja vojnog stroja NDH, što se prije svega manifestivalo u primjerima pristupanja domobrana partizanskim jedinicama. Ali formiranje samostalnih muslimanskih jedinica koje su neprijatelja vidjele u srpskom narodu a ne u okupatorima, nije bio način da se zaštite Muslimani, kao ni put na kome se postaje slobodan. Iste okolnosti djelovale su da se i u Hercegovini pojavi legiji slična jedinica, muslimanska milicija. Ova milicija okupila se oko Ćatića Saliha, »bivšeg austrijskog oružničkog narednika«, koji je stupio u pregovore sa predstavnicima italijanske vojske u Nevesinju radi dobivanja hrane i u tome imao određenog uspjeha. U svojim kontaktima sa Italijanima Ćatić je sasvim zaobišao organe NDH, koji su se u Nevesinju nalazili u rastrojstvu, ali je morao da prihvati kontrolu italijanske vojne komande i da se potčini njenim naredbama.[93]) Italijani nisu željeli da saradnjom sa muslimanskom milicijom dovedu u pitanje savezništvo sa četnicima, koje je činilo jednu od poluga italijanske strategije u NDH i prema NDH. Na ovom primjeru se pokazalo da muslimanska milicija može da vrši postavljenu namjenu u mjeri koja ne izlazi iz okvira strateških interesa okupatora. U tom pogledu italijanskom okupatoru odgovaralo je da muslimanska milicija preduzima akcije protiv partizana, jer su oni bili njihov glavni protivnik.

[93]) AMRS FOND UNS-a NDH – Kotarska oblast Nevesinje – Pres. br. 101/42 Nevesinje 1. lipanj 1942. Ministarstvu unutršnjih poslova, Zagreb VD kotarskog predstojnika pristav Horvat.

PARTIZANSKI ŠTABOVI PREDUZIMAJU KAMPANJU PROTIV »PETE KOLONE« – DIVERGENTNA POLITIČKA KRETANJA MEĐU MUSLIMANIMA U LJETO 1942. GODINE

Izloženi razvoj vojno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini išao je prvenstveno u prilog četničkom pokretu, koji se sada gotovo svom snagom mogao okrenuti protiv narodno-oslobodilačkog pokreta i sa izvjesnim izgledima u uspjeh, jer su partizanske snage sa svih strana bile okružene neprijateljskim jedinicama. Pod pritiskom ovog okruženja u partizanskim štabovima i partijskim rukovodstvima stvaralo se mišljenje da iza četnika stoji i za njih radi kulačka peta kolona, čije fizičko uništenje predstavlja prvi zadatak partizana. U tom smislu izričito govori prepiska između Operativnog štaba Kalinovičkog sektora i VŠ NOP-i DVJ tokom aprila 1942. kao i izvještaji koje je Operativni štab NOPO za Hercegovinu upućivao Vrhovnom štabu. U izvještaju o akciji na ustaško uporište Borač komandant Operativnog štaba Kalinovičkog sektora informiše Vrhovni štab: »Po evakuaciji Borča kuće se pale redom... Mišljenja sam da se očiste svi dobrovoljački odredi, potreban broj razoruža i postrijelja... U području ovoga štaba se to već sprovodi... Po padu Planine i Bjelinića mislimo da dokusurimo V kolonu u Trnovu, a onda u Zagorju... jer je to kula kulaka i zelenaša... Dobro bi bilo ovih dana na ovaj teren baciti neke političke radnike da se fizičko čišćenje u dovoljnoj mjeri objasni narodu«.[94]) Izviješten o antipetokolonaškoj kampanji Opertivnog štaba Kalinovičkog sektora Vrhovni štab NOP-i DVJ upućuje već drugog dana naređenje njegovom komandantu Radu Hamoviću u kome od njega zahtijeva sljedeće: »Sve one koji su sabotirali borbu na Borču moraš likvidirati. Za ovo si nam ti lično odgovoran... Isto tako moraš raščistiti svu petu kolonu na tom terenu gdje se nalazi. Dakle, moraš najenergičnije istupiti.«[95]) Komandant Kalinovičkog sektora hitro je odgovorio Vrhovnom štabu sljedećim izvještajem: »Sve te petokolonaše ćemo da nemilosrdno pobijemo, a selo Gradinu ćemo da zapalimo... Zamah drugova iz Hercegovine je obuhvatio i nas, jer zaista se ne može nikuda dok se najprije u korijenu ne samo likvidira peta kolona, već i oni koji će to da budu i još 20 godina«.[96]) Slične izvještaje primao je VŠ

[94]) Zbornik NOR-a IV 4 Dokument br. 84 – Str. 227.

[95]) IBIDEM – Dokument br. 88 str. 236.

[96]) IBIDEM – Dokument br. 104 str. 276.
Početkom maja 1942. vrhovni komandant NOP i DVJ obavijestio je pismom komandanta Operativnog štaba Kalinovičkog sektora Radu Hamovića da je izabran za člana Vrhovnog štaba NOP i DVJ (Zbornik NOR-a IV 5 Dokument br. 4).

NOP-i DVZ i od Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu poslije zauzeća Borča. »Okupator na ovome terenu (Nevesinje – Gacko) računa na podršku pete kolone, koja još nije temeljito pokasapljena... Posledice akcije na Borču već se osećaju. Muslimani u mnogim mestima Nevesinjskog polja, Trebinja, traže pregovore, a četnici u Gacku ostadoše bez masa, jer sve beži od njih i predaje oružje sa municijom nama«.[97]) Hercegovački partizanski štab je ovdje pretjerivao, naročito u vezi sa četnicima. Naime, posljedica kampanje protiv »pete kolone« i »kuluka u Hercegovini« izrazila se u pojavi osipanja partizanskih redova i narastanja četničkih odreda. Istorijska nauka utvrdila je da su lijeve tendencije u partizanskim jedinicama teško pogodile narodnooslobodilački pokret upravo u istočnoj Hercegovini i drugim krajevima u kojima su se jače ispoljile. Valja, takođe, konstatovati da je rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta razumjelo da se suprotstavi tendencijama »prelaza na drugu etapu revolucije« insistirajući na liniji: »naš glavni i osnovni cilj jeste borba protiv okupatora, ostvarenje jedinstva svih rodoljuba u toj borbi«.[98])

U izvorima koji potiču od organa narodnooslobodilačkog pokreta s proljeća 1942. nalazi se više podataka i ocjena o pozitivnom raspoloženju i odnosu Muslimana prema narodnooslobodilačkoj borbi partizana. Izvještavajući VŠ NOP DVJ 10. aprila 1942. godine o situaciji narodnooslobodilačkog pokreta na zeničkom području komandant Glavnog štaba NOR i DV BiH piše da je »muslimansko stanovništvo naklonjeno našoj borbi«,[99]) ali pri tome ne pruža konkretne podatke i ne daje primjere. Pozitivna orijentacija muslimanskog stanovništva Zenice i nekih područja u istočnoj Bosni predstavljala je svakako značajan elemenat u pripremama koje je Glavni štab NOP i DV BiH tada preduzimao u vezi sa stvaranjem istočnobosanske brigade. Pozitivno raspoloženje među Muslimanima Hercegovine prema partizanima potvrdilo se formiranjem partizanske muslimanske čete početkom maja 1942. na oslobođenoj teritoriji »Zagora – Popovo Polje do Čapljine, Bregava do Stoca«.[100]) Slične tvrdnje sadržavane su i u izvještaju o partizanskoj protuofanzivi u Hercegovini tokom druge polovine maja 1942. Tu se iznose zapažanja Štaba da su »muslimanske mase sve više raspoložene da nas prime, da pristupe nama. Imamo slučajeva prebegavanja naoružanih Muslimana sa neoslobođene teritorije na našu... Muslimanske mase, naročito na teritoriji Stolac –

[97]) IBIDEM – Dokument br. 109 str. 290–293.
[98]) Zbornik NOR-a II 3 Dokument br. 147 – str. 387.
[99]) Zbornik NOR-a IX 4 Dokument br. 63 – str. 174.
[100]) Zbornik NOR-a IV 5 Dokument br. 2 str. 12.

Mostar, skoro su se napola otrgle same ispod vlasti ustaša«.[101]) Na području Bosanske krajine učešće Muslimana u partizanskim jedinicama činilo je, također, jedno od značajnih obilježja razvoja ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab NOPO i DVJ izdao je 22. juna zapovijest za pokret glavnine partizanskih snaga prema Bosanskoj krajini.[102]) Po riječima njemačkog istoričara Gerta Frikea bio je to »legendarni dugi marš male Titove partizanske armije sa hercegovačko-crnogorske granice, gdje se nalazila u neizdrživom položaju«.[103])

Paktiranje četnika sa okupatorima, ustaško-četnički sporazumi, kao i žestok obračun partizana sa četnicima u proljeće 1942. godine djelovali su u smislu aktivnijeg opredjeljivanja i pristupanja Muslimana u narodnooslobodilački pokret. Na kočenje ovoga procesa nikako nije mogla da utiče aktivnost nekih četničkih vođa u pridobivanju Muslimana na pozicije i platformu četničkog pokreta. Duboka pocijepanost činila je i dalje muslimansku političku realnost. Imati Muslimane pretežno na svojoj strani za sve učesnike u ratnom sukobu značilo je imati pod svojom kontrolom Bosnu i Hercegovinu. Muslimanski autonomisti su se i dalje naslanjali na njemačkog okupatora i snovali da će pod njegovim protektoratom povratiti svoje pozicije u Bosni i Hercegovini.

Nijemci, međutim, nisu mislili da napuste savezništvo sa NDH. To je najjasnije izjavio njemački poslanik u NDH, Zigfrid Kaše: »Želja za nemačkom vojnom upravom mora da bude odbijena iz političkih razloga... Pitanja nacionalnosti u Hrvatskoj su stvar hrvatske vlade... Najodlučnije se zalažem da se izbjegava svako umanjenje hrvatskog suvereniteta«.[104]) Sa njemačkog gledišta suverenitet NDH podrazumijevao je i predstavljao stvarnu vlast njemačkih okupacionih snaga na području »hrvatske države«. Ustanak je, međutim, doveo u pitanje ne samo »suverenitet NDH«, već u prvom redu samu okupaciju Jugloslavije, kojom su sile osovine otpočele razbijanje i komadanje jugoslavenske državne teritorije. U ljeto 1942. godine jugoslavenska situacija pokazivala je da okupatori i NDH, uprkos vojnoj i materijalnoj premoći, nemaju snage da savladaju ustanak i da unutrašnja kretanja, naročito u Bosni i Hercegovini, drže pod svojom kontrolom. A pod uticajem ovih kretanja okupatori su bili primorani da oko sebe okupljaju i udružuju sve što je bilo neprijateljsko prema narodnooslobodilačkom pokretu. Pod

[101]) IBIDEM – Dokument br. 33 – str. 101.

[102]) Zbornik NOR-a II 4 – Zapovest Tita od 22. juna 1942. za pokret u Bosansku krajinu – str. 395.

[103]) Gert Fricko: »Kroatien 1941–1944« – Freiburg – 1972 – str. 75.

[104]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 106 – str. 551–553.

zastavama i skutovima okupatora svrstavale su se međusobno sukobljene i do krvi zaraćene grupe iz svih domaćih vjerskih i etničkih skupina. Iako ustankom uzdrman, okupator je i dalje u zemlji bio faktor kome su se prirodom svojih socijalno-političkih opredjeljenja, nacionalnih i klasnih interesa, okretale protivustaničke grupacije. Ipak, mogućnosti okupatora da bitno utiče na političke tokove i odnos snaga smanjivale su se u zavisnosti od razvoja narodnooslobodilačkog pokreta, prvenstveno od razvoja njegovih oružanih snaga, partizanskih jedinica. Iako se u javnosti stvaralo uvjerenje da su odbrojani dani narodnooslobodilačkom pokretu i partizanima usljed okupatorsko-četničkih i ustaško -četničkih sporazuma, u frontu okupatora i kolaboracionista antagonizam njegovih pripadnika nije se dao ukinuti. U stvari, uprkos sporazumima, antagonizam je ostao jedno od njegovih bitnih obilježja. U njemu se nalazi jedan od izvora unutrašnjeg političkog raslojavanja i diferenciranja Muslimana. Sve dalje od ustaša i od četnika, Muslimani su se postepeno okretali partizanima i uključivali u narodnooslobodilački pokret. Nisu, međutim, bile presječene veze Muslimana sa ustašama, a uspostavljene veze sa četnicima bile su veoma tanke. Divergentno kretanje dopunjavala je obavezna, tradicionalna autonomistička struja, koja je svoju realnu perspektivu vidjela u podršci okupatora.

Svi vojno-politički faktori pratili su proces unutrašnjeg diferenciranja među Muslimanima, koji je postajao sada širi i dublji, a čiji je početak vezan za stvaranje NDH, u koju je BiH bila nasilno uključena.

Prema zapažanjima Nijemaca, ne samo »pravoslavci«, već i »neki delovi Muslimana neprijateljski su nastrojeni prema hrvatskoj državi a naročito prema ustašama«.[105]) koje su bile nosilac politike u NDH. Sa posebnom pažnjom Nijemci su pratili muslimanski autonomistički pokret i pokušaje muslimansko-srpskog izmirenja, pri čemu su ih pretežno interesovali kontakti između predstavnika muslimanske legije i četničkih komandanata. Pod uticajem ustaničkog pokreta, »autoritet hrvatske vlade, po ocjeni opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu, ozbiljno je narušen u velikim područjima«,[106]) što govori o jačanju opozicionog muslimanskog separatizma. Jedan njemački izvještaj o položaju i prilikama u Bosni u ljeto 1942. sadrži informaciju o namjeri muslimanske delegacije iz kruga autonomističkog pokreta sa inž. Suljagom Salihagićem iz Banjaluke na čelu, da u Berlinu posjeti Hitlera u vrijeme kada je kod njega boravio veliki jerusalimski muftija.

[105]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 3 – str. 614.
[106]) IBIDEM – Dokument br. 130.

Izvještač smatra da neuspjeli odlazak ove delegacije nije omeo ove muslimanske krugove da uspješno održavaju vezu sa Berlinom preko povremenih kurira. On, takođe, saopštava da su ovi krugovi uvjereni da je rješenje pitanja Bosne na najboljem putu i da oni očekuju ostvarenje njihovih želja.[107]) U istom izvještaju njegov autor govori o kontaktima Muslimana sa predstavnicima četničkog pokreta na području Trebave, Majevice, Ozrena i Zenice, u kojima je razmatrano pitanje saradnje u Bosni. Po ocjeni učesnika ovih razgovora saradnjom Muslimana i četnika u najkraćem vremenu bili bi u Bosni ponovo uspostavljeni mir i red. To, međutim, zahtijeva da se njihovi redovi »očiste od destruktivnih elemenata« i da se iz Bosne bezuslovno povuku ustaše. Slično su tekli razgovori između Hadžiefendićevog ađutanta Omera Gluhića i predstavnika četnika sa područja Majevice, kao i sa četnicima Trebave, Ozrena i Zenice. U toku ovih razgovora, sa kojima su Nijemci bili saglasni, muslimanski predstavnici izjavili su Nijemcima: »Odstranite ustaše iz Bosne i mi Muslimani sa Srbima stvorićemo ovdje red za 15 dana«. Rudolf Troj, koji je pisao ovaj izvještaj o prilikama u Bosni, imao je utisak da bi Muslimani »bili najsretniji kad bi došli pod njemački protektorat jer su svi bili za Njemačku«.[108]) Dok u svojim izvještajima sa neskrivenim zadovoljstvom podvlače pronjemačko raspoloženje Nijemci najradije propuštaju da se odrede prema muslimanskim autonomističkim težnjama koje prije svega računaju na njemačku podršku. Jedan nacistički izvještaj o vojno-političkoj situaciji u NDH s početka septembra 1942. godine, koji se posebno bavi držanjem Muslimana u NDH, sadrži sljedeće ocjene: na prostoru Sarajeva muslimanska politika igra značajnu ulogu, većina Muslimana ne osjeća se Hrvatima, već muslimanskim Bosancima: njihovo držanje prema NDH i hrvatstvu je rezervisano i pasivno, usljed toga Hrvati im »s pravom« prebacuju da su neaktivni, nesposobni i špekulantskog ponašanja; suprotnost između Hrvata i Muslimana je u »ovako nemirnoj situaciji« u Bosni i Hercegovini utoliko značajnija, pošto Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju relativnu većinu, prijateljsko raspoloženje Muslimana prema Nijemcima, koje potiče iz vremena »prije jugoslavenskog rata«, sada je potisnuto njihovim razočarenjem »pošto je njihova situacija danas gora nego za vrijeme jugoslovenske vladavine«.[108-a]) Nijemci su sasvim tačno zapažali određena politička kretanja među Muslimanima u Bosni i Hercegovini, ali nisu bili spremni da podrže njihove koncepcije i zahtjeve, jer bi se

[107]) AVII – 40 GE – 47/1 (Rudolf Troj o prilikama u Bosni, 4. VIII 1942)
[108-a]) Zbornik NOR-a XII 2 Dokument br. 149 str. 731–732.

zahtjeve, jer bi se takvom njihovom pomoću dalje intenzivirao proces slabljenja NDH, što im nikako nije bilo u interesu.

INTENZIVNIJA POLITIČKA AKTIVNOST ITALIJANA U BOSNI I HERCEGOVINI U DRUGOJ POLOVINI 1942. – INICIJATIVE ZA STVARANJE MUSLIMANSKIH ČETNIČKIH JEDINICA – ŠIRE PRIBLIŽAVANJE MUSLIMANA NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU

Kao što je u njemačkoj strategiji NDH bila u prvom planu, a muslimanski sindrom bio od sekundarnog značaja, tako je u italijanskoj strategiji četnički pokret imao glavno mjesto, a muslimanski politički interes bio od sporednog značaja. U stvari, sa italijanskog stanovišta problem Bosne i Hercegovine bio je podređen italijansko-jadranskoj strategiji. U tom sklopu i Muslimani su dobijali određenu poziciju. Prema analitičkim razmatranjima italijanskog generala Đuzepe Pieka NDH je u svojoj etničkoj homogenosti veoma nagrižena usljed priključe- nja Bosne i Hercegovine, koja nema ništa zajedničko sa pra- vom Hrvatskom, jer je pretežno naseljena Srbima i Muslimani- ma. Bosna je mješovita oblast, tipično balkanska, o kojoj blagovremeno treba naći rješenje. General smatra da se radikalno ekonomsko i vojno rješenje problema Dalmacije nalazi u okupaciji Bosne i Hercegovine, koja bi zajedno sa Dalmacijom činila posebnu »Vojnu oblast«, barem do svršetka rata. Ukoliko se ne prihvati ova solucija, italijanski general je predlagao da se odmah proglasi »italijanski protektorat nad Bosnom i Hercegovinom«. Po njegovom uvjerenju Italija bi na taj način postigla više veoma značajnih prednosti: a) na jugu NDH uspostavila bi »efikasnu protivtežu« od dva i po miliona stanovnika, pretežno Srba i Muslimana; b) obezbijedila bi zaleđe Dalmaciji, c) Italija bi konačno zaposjela prvi put od svog ujedinjenja jednu ekonomski bogatu oblast, neophodnu italijanskoj industriji. General Pieke je uvjeren da bi Srbi u tom pogledu dali koristan doprinos saradnji u eventualnoj italijanskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, kao i da bi u tom smislu imali podršku Muslimana, »pošto oni strepe kako od hrvatskog šovinizma, tako i od srpskog nacionalizma.«.[109])

U svojoj politici prema Bosni i Hercegovini italijanski okupatori tražili su i nalazili oslonac u četničkom pokretu. A saradnja sa Muslimanima je bila podređena italijansko-četničkoj vojno-političkoj kolaboraciji. I u politici NDH sada je ustaško-četnička saradnja protiv narodnooslobodilačkog po- kreta bila u prvom planu; primarno je bilo da se učvrste ustaško-četnički sporazumi da bi se savladao narodnooslobodilački pokret, kome su već jače prilazili Muslimani i Hrvati, naročito u krajevima koji su se nalazili

[109]) AVII – NAV-I-TE-821-r. 347/774-9 – Ministarstvu spoljnih poslova – Kabinet 9. septembra 1942. – Predmet: Dalmatinski problem i Bosna i Hercegovina – general Đuzepe Pijeke.

pod kontrolom partizana. Izvještaji komandanata domobranskih pukovnija sadrže upozorenje o naklonosti Muslimana prema »komunizmu« i partizanima.[110]) U tome su predstavnici ustaške vlasti nalazili dokaz o »dvoličnosti« i »nepouzdanosti« Muslimana prema NDH, ali ipak su činili sve da zaustave ovaj proces odvajanja i konfrontiranja Muslimana »hrvatskim državnim interesima«. Pri tome državno-političkom vrhu NDH najviše je bilo stalo da se suprotstave onim snagama muslimanske politike koje su odbijale da prihvate hrvatsku nacionalnost Muslimana i koje su oponirale uključenju Bosne i Hercegovine u sastav NDH. U tome se iz državnog političkog vrha NDH posebno angažovao potpredsjednik vlade NDH dr Džafer Kulenović, koji je, kao dugogodišnji protagonist autonomije Bosne i Hercegovine, preuzeo zadatak da se u interesu nacionalnog jedinstva Hrvata katolika i muslimana suprotstavi muslimanskoj politici nacionalnog podvajanja i naglašavanja muslimanske posebnosti. Obraćajući se predstavnicima »Narodne uzdanice«, kulturnog društva Hrvata muslimana, potpredsjednik Kulenović je upozorio da se »ne može« služiti posebnim ciljevima, nego samo cjelini... Poglavnikovi govori pokazuju put... Moramo biti za politiku cjeline, a ne za politiku raznih strana. To je nekad bilo i prošlo. Neka niko ne misli da može voditi politiku štetnu za cjelinu«. Izlažući svoje poglede dr Kulenović je podsjetio na misao Ante Starčevića da su bosanski Muslimani dio hrvatskog naroda i najčišća hrvatska krv i istakao da je poglavnik Starčevićev učenik kome su pred očima interesi cjeline hrvatskog naroda.[111]) Autoritet potpredsjednika vlade NDH već je bio splasnuo da bi mogao političke težnje Muslimana usmjeriti na liniju Starčević – Pavelićeve ideologije hrvatskog porijekla i hrvatskog nacionalnog identiteta Muslimana. Muslimanima nikako nije odgovaralo Kulenovićevo stanovište podređivanja hrvatskoj cjelini. Međutim, muslimanski politički tokovi i dalje su išli razuđeno, višestrukim rukavcima. Krećući se raznim putevima, međusobno ukrštenim, Muslimani su u to vrijeme bili razbijeniji nego ikada u svojoj dugoj istoriji. Svaka struja uvjeravala je Muslimane da će na njenom pravcu ostvariti svoje integralne istorijske težnje i jedinstvo.

Kao što ustaški pokolji srpskog stanovništva nisu bili zapreka četnicima da prave sporazume sa ustašama, na koje ih je tjerao uspon narodnooslobodilačkog pokreta, tako ni četnički pokolji Muslimana nisu se ispriječili kao nepremostiv zid uzajamnim četničko-muslimanskim inicijativama uperenim protiv zajedničkih protivnika – NDH i narodnooslobodilačkog pokreta.

[110]) Zbornik NOR-a IV 6 – Dokument br. 143 (ustaško-domobranska dokumenta) Zbornik NOR-a IV 7 ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 193.

[111]) AMRS Fond UNS-a NDH županska redarstvena oblast, Sarajevo br. 43-77/42 – Sarajevo, 27. srpnja 1942. opunomoćeniku ministra unutrašnjih poslova, Sarajevo

Iako se ni deklarativno, ni u praksi nisu odrekli svoga generalnog opredjeljenja da na putu stvaranja »Velike Srbije« u »velikoj Jugoslaviji« uklone Muslimane, predstavnici četničkog pokreta smatrali su značajnim da među srpski opredijeljenim Muslimanima stvore četnička uporišta, ne samo politička, nego i vojna. S druge strane, krug srpskih nacionalista među Muslimanima vjerovao je da je budućnost Muslimana vezana za ostvarenje četničkog jugoslavenskog programa. Otvarao se proces promjena u odnosu četničkog pokreta prema Muslimanima, ali i među muslimanskim grupama srpske orijentacije prema četničkom pokretu. Prividno neočekivane, ove promjene imale su svoju logiku u kojoj se izražavala zakonitost ujedinjavanja snaga kontrarevolucije u borbi protiv fronta revolucije, narodnooslobodilačkog pokreta.

Konferencija predstavnika četničkih odreda istočne i zapadne Bosne, održana početkom jula 1942. godine, u posebnoj tački dnevnog reda razmatrala je pitanje četničkog stava prema Muslimanima. Iz elastičnijeg pristupa proizišao je zaključak da Muslimani kao cjelina ne snose odgovornost za zločine koje su muslimanske ustaše počinile nad srpskim narodom i da treba kažnjavati »samo one Muslimane čija se krivica nesumnjivo može dokazati«.[112]) Smisao ovog stava bio je u tome da se parira narodnooslobodilačkom pokretu, kome su Muslimani već brojnije prilazili, kao i u riješenosti četničkih odreda da legalizuju sporazume sa ustaškim vlastima NDH. Istaknuti četnički vođa u Hercegovini Dobrosav Jevđević u izvještaju o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini u drugoj polovini jula 1942. pisao je da »iz razloga političke taktike propagiramo u ovom momentu politiku snošljivih odnosa prema Muslimanima, iako »u narodnoj duši postoji neizmenjiva svest, da više nema zajedničkog života sa njima i da treba mnogo napora i autoriteta da ne dođe do erupcije tih raspoloženja«. U kontekstu ovoga razmišljanja Jevđević navodi podatak da u »Mostaru i drugim većim centrima postoje grupice muslimanskih intelekturalaca, čistih Srba, koji su se vrlo korektno držali izjasnivši se u više mahova rezolucijama, da se identifikuju sa Srbima i solidarišu sa svakim njihovim zahtevom«.[113]) U završetku izvještaja Jevđević informiše o političkim kombinacijama Italije, koja bi, prema njegovoj ocjeni, htjela da u većem dijelu Bosne i Hercegovine »prvenstveno ujedini Srbe i Muslimane i da takva većina od 80% stanovništva traži nekakvu autonomnu Bosnu pod italijanskim protektoratom«.[114]) Slično Jevđeviću, o četničkoj saradnji sa Muslimanima razmišljao je i major Petar Baćović. U njihovom

[112]) Zbornik NOR-a XIV 1 – Dokument br. 115 str. 407.
[113]) IBIDEM Dokument br. 130 str. 469.

zajedničkom izvještaju Draži Mihailoviću s kraja avgusta 1942. kaže se da je pitanje Muslimana sa četničkog stanovišta veoma delikatno i da razlozi političke taktike traže »prividnu saradnju« sa Muslimanima »u zonama gde su oni još jaki i gde ih Nemci favorizuju«. Da bi se izmijenilo negativno raspoloženje srpskog naroda prema Muslimanima, Baćović i Jevđević tražili su od »srpski orijentisanih Muslimana... da oni sami za svoj račun formiraju muslimanske jedinice« sa zadatkom da vode borbu protiv »ustaša muslimana i katolika« i na taj način potvrde svoja srpska i protivustaška uvjerenja.[115]) Jedan od nosilaca četničke linije među Muslimanima, dr Ismet Popovac, u pismu Draži Mihailoviću izložio je svoje gledište o NDH i o angažovanju Muslimana u četničkom pokretu za ostvarenje njegovih ratnih ciljeva. Dr Popovac tu najprije ističe »jednu važnu činjenicu... da Muslimani nikada nisu kao cjelina i putem nekog svog kvalifikovanog foruma priznali hrvatsku državu«. Naprotiv, svoj negativan odnos prema NDH oni su potvrdili u brojnim rezolucijama, »koje potpisaše ne samo istaknuti Srbi i muslimani već i velika većina onih Muslimana, koji su se u Jugoslaviji isticali kao Hrvati-muslimani«. S obzirom da su Muslimani izrazili svoje negativno opredjeljenje prema NDH i da se četnički pokret bori za njeno uništenje, dr Popovac čini dva prijedloga Draži Mihailoviću. Prvi je prijedlog da bi trebalo »uzimati Muslimane u bilo zajedničke bilo posebne četničke odrede«, čime bi se proširila i ojačala borba četničkog pokreta prema NDH, koja je donijela najveće zlo cjelokupnom srpskom narodu. U drugom prijedlogu dr Popovac sugeriše Draži Mihailoviću da odabere sebi jednog istaknutijeg Muslimana, od ugleda i političkog korijena u narodu, za savjetnika u svim pitanjima koja se odnose na krajeve u kojima žive Muslimani.[116]) Ovaj prijedlog obrazlaže dr Popovac činjenicom da Muslimani nemaju svoga predstavnika u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi i da je Draža Mihailović sa svojim ravnogorskim pokretom njen predstavnik u zemlji. U smislu ove inicijative dra Popovca grupe srpski opredijeljenih Muslimana preduzimale su i organizovale političke sastanke u težnji da formiraju aktivnu četničku organizaciju među Muslimanima. Takva aktivnost bila je poznata pretežno u Hercegovini. Politički sljedbenici dra Avde Hasanbegovića, ministra u kraljevskoj jugoslavenskoj vladi iz perioda JNS, na sastanku u Čapljini sredinom 1942. dogovarali su se da osnuju srpsko-muslimanski dobrovoljački protivkomunistički odred. Ovome sastanku prisustvovao je i dr Ismet Popovac, italijanski

[114]) IBIDEM str. 471.
[115]) IBIDEM – Dokument br. 162 str. 595.
[116]) IBIDEM – Dokument br. 126 str. 456–458.

general Luzana sa ađutantom, kao i nekoliko četnika, što pokazuje da nije borba protiv NDH, već protiv narodnooslobodilačkog pokreta glavni cilj njihove vojne i političke akcije. Mostar, Stolac, Nevesinje, Trebinje, Čapljina i Konjic bili su središta iz kojih je dr Popovac preduzimao propagandnu aktivnost u cilju pridobijanja Muslimana za četnički pokret Draže Mihailovića. Relativno aktivna bila je pročetnička muslimanska grupa u Trebinju oko građevinskog preduzimača Ibra Zupčevića, koji je uz saglasnost italijanskog generala Luzana vršio pripreme da se Muslimani organizuju »na sličan način kao i četnici«. Pristalice ove grupe smatrale su da »Muslimanima u Hercegovini nema mogućnosti opstanka u saradnji sa Hrvatima, već sa samo pravoslavnima, koji su u ovim krajevima u većini«.[117]) Muslimanska pročetnička grupa pojavila se i razvijala aktivnost u područjima Hercegovine naseljenim pretežno srpskim stanovništvom, među kojima je četnički pokret u to vrijeme imao dosta jak uticaj. U toj aktivnosti, koja nije zahvatila šire muslimanske mase, došao je do izražaja kontinuitet nacionalno-političkog opredjeljenja muslimansko-srpskih nacionalista, koji su po tradiciji predstavljali uporište i bili eksponent velikosrpskog nacionalizma među Muslimanima u periodu Kraljevine Jugoslavije. Sada, u uslovima okupacije i narodnooslobodilačkog rata, držali su se četničkog pokreta, koji je bio u savezništvu sa italijanskim okupatorom, čija ih je blagonaklonost lišavala mogućeg rizika. Mogli su bez opasnosti, kao dio četničkog pokreta, da rade na obnavljanju Jugoslavije sa izrazitom velikosrpskom hegemonijom.

Za razliku od četničke taktike »prividne« saradnje sa Muslimanima preko eksponiranih muslimansko-srpskih nacionalista, narodnooslobodilački pokret je uporno nastojao da u svojim redovima, prvenstveno u partizanskim jedinicama, okupi pripadnike svih naroda u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. U tom pogledu rukovodstva KPJ od početka ustanka činila su napore da u sastavu NOP odreda mobilišu i borce iz muslimanskih redova. Na početku druge godine narodnooslobodilačkog rata, prisustvo muslimana u oružanim jedinicama narodnooslobodilačkog pokreta nije predstavljalo nikakvu rijetkost ni slučajnu pojavu. Ako je od početka NDH Muslimane okružavala nepovjerljivost ustaških organa u njihovu odanost i »hrvatsku čvrstinu«, sada su ih pratile ustaške optužbe da svoju »tradicionalnu kolebljivost« sve otvorenije potvrđuju simpatijama prema partizanima i komunistima. Sasvim su tačne ocjene da su ustaško-četnički sporazumi izazvali življe kretanje i opredjeljivanje Muslimana za

[117]) AVII – K. 69 – R. 10/4–3; Dnevno izvješće zamjenika zapovjednika 6. pješadijske divizije u Mostaru pukovnika Peukera (24. VII 1942).

narodnooslobodilački pokret. Na kolaboraciju ustaša i četnika protiv narodnooslobodilačkog pokreta iz narodnooslobodilačkog pokreta odgovaralo se sistematskom propagandom i borbom za ideju bratstva i jedinstva, za nacionalnu ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata. Rukovodstvo partizanskih jedinica na području Bosanske krajine tražilo je od nižih štabova da organizuju »doturanje letaka po pitanju bratstva Srba, Muslimana i Hrvata s obzirom na ustaško-četnički sporazum« u gradove pod okupacijom.[118]) Ipak, važnije od rasturanja letaka u okupiranim gradovima da bi se propagirala ideja bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine bilo je nastojanje da se partizanske jedinice ojačaju borcima iz muslimanskih redova. Štab V krajiškog NOP odreda izvještava Operativni štab NOP odreda za Bosansku krajinu o pripremama koje se vrše u odredu da bi se formirala muslimanska partizanska jedinica.[119]) Slični primjeri u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine bili su osnova za Titovu ocjenu prema kojoj su »simpatije Muslimana u Bosni i u drugim krajevima potpuno na našoj strani«.[120]) Ova Titova ocjena bila je više motivirana potrebama razvoja narodnooslobodilačke borbe nego što je proizilazila iz realne muslimanske situacije, koju je tada karakterisala tendencija izrazitog porasta simpatija muslimanskog stanovništva za narodnooslobodilački pokret. Otuda su svakako bliže realnoj situaciji ocjene rukovodstva KPJ za Bosansku krajinu, u kojima se kaže da kod Muslimana napreduje proces otpadanja kod ustaških bandita... naročito poslije sovjetsko-engleskog ugovora i ustaško-četničkih sporazuma.[121]) Isto tako može se prihvatiti ocjena Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, prema kojoj je »sprega između četnika i okupatora izazvala šire približavanje Muslimana našoj borbi«.[122]

[118]) Zbornik NOR-a IV 6 – Dokument br. 11. str. 37.

[119]) IBIDEM – Dokument br. 26 str. 63.

[120]) Zbornik NOR-a II 6 – Dokument br. 57 str. 150.

[121]) Arhiv SK BiH – III 2 »Rad KP u BiH 1942. godine) Izvještaj partijskog rukovodstva za Bosansku krajinu Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od 15. avgusta 1942. – Sarajevo – 1953. str. 214–221.

[122]) IBIDEM – »Zaključci sjednice Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 27. do 28. septembra 1942.« str. 257–268.

INICIJATIVA MOSTARSKOG AUTONOMISTIČKOG KRUGA – PORAST NEPOVJERENJA NDH U MUSLIMANE – PRIGOVORI AUTONOMISTA NIJEMCIMA ŠTO OSTAVLJAJU MUSLIMANE BEZ ZAŠTITE

»Otpadanje« Muslimana od NDH u ovo vrijeme nije se izražavalo samo njihovim povećanim simpatijama i pristupanjem narodnooslobodilačkom pokretu, već, također, i produbljivanjem konfrontacije muslimanskog autonomističkog kruga prema ustašakoj državi. Krajem septembra 1942. zapaža se intenzivnija aktivnost muslimanskih autonomista u Mostaru, koji se nalazio u italijanskoj okupacionoj zoni, pa su oni u svojim akcijama bili upućeni na saradnju sa italijanskim okupatorom, za razliku od muslimanskih autonomista u Sarajevu, koji su nastojali a ostvare saradnju sa Nijemcima. Zajedničko im je, međutim, bilo distanciranje od NDH, zbog čega su mostarski autonomisti mogli više da računaju na italijansku podršku. Na sastanku muslimanskih autonomista u Mostaru u septembru 1942. prihvaćen je zaključak u kome se poslije osvrta na iskustva Muslimana »stečena u zagrljaju... prijatelja s Istoka... i s braćom sa Zapada« ističe: »mi Hercegovci i Bosanci nijesmo ničija prčija i nikom nećemo priznati pravo da nas maltretira, pa ukoliko braća u Zagrebu ne žele pristati na naše zahtjeve tražit ćemo zaštitu naših interesa kod koje druge velesile iz redova naših saveznika, kod koje ćemo sigurno naići na razumijevanje za naša muslimanska pitanja u Herceg-Bosni... Pitanje bosanskohercegovačke samostalnosti ostat će za nas otvoreno sve dotle dok našoj otadžbini čast ne povratimo i mir vratimo.«[123]) Sa ovog sastanka Akcionog odbora upućena su pisma pojedinim građanima, sa čijom se političkom saglasnošću i solidarnošću računalo. U pismu se naglašavala potreba organizovane aktivnosti i u tom smislu izričito podvlačilo: »naše je mišljenje da se ovdje moramo organizirati kao bosanci, odnosno bosanski autonomisti i nikako drukčije... moramo se odlučno ograditi od očitih namjera one vladajuće klike, koja je izazvala jedno exlex stanje zemlje, a koje se osvećuje samo jedino muslimanskom življu širom Herceg-Bosne...«[124]) Razmatranje citiranih dokumenata pruža osnovu za ocjenu političkog smisla i značaja muslimanske autonomističke inicijative. U konfrontaciji sa NDH, ona ne teži uklanjanju NDH, već samo izdvajanju Bosne i

[123]) AR SUP – Sarajevo – Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine u Mostaru – Prepis – Zagreb 29. rujna 1942. godine – Zaključak.

[124]) AR SUP – Sarajevo – Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine u Mostaru – Dragi prijatelju, 29. rujna 1942.

Hercegovine iz njenog sastava. Istovremeno, ona je prvenstveno motivirana »muslimanskim interesima« i u tom pogledu traži podršku okupatora; sarajevski autonomisti obraćaju se Nijemcima, a mostarski Italijanima. Tako bi, po zamisli muslimanskih autonomista NDH (bez Bosne i Hercegovine) i autonomna Bosna i Hercegovina »izvan NDH« uporedo egzistirale pod stvarnim i formalnim protektoratom okupatora. U svojoj istorijskoj evoluciji muslimanska koncepcija autonomije Bosne i Hercegovine izgubila je bitno određenje autonomnosti.

Organi NDH budno su pratili politička previranja među Muslimanima, pri čemu im je poseban problem predstavljao muslimanski autonomistički krug. Odlazak mostarske delegacije u Rim 15. X 1942, u kojoj su se nalazili bivši Veliki muftija Omer Đabić, Ibrahim Fejić, bivši gradonačelnik Mostara, hadži-Ahmed Karabeg i Osman Šehić, bivši trgovački putnik, predstavnici ustaške vlasti različito su tumačili. S obzirom da im nisu bili poznati pravi motivi ovoga putovanja, preostalo im je da o tome stvaraju pretpostavke i nagađaju. Tako su jedni smatrali da je navedena grupa mostarskih Muslimana pošta u Rim da posjeti velikog jerusalimskog muftiju El Huseinija i Musolinija da bi opovrgli glasove, koji su se širili u Turskoj i nekim drugim zemljama, kako italijanske vlasti progone Muslimane u Hercegovini i da bi izjavili da Muslimani u ovim krajevima uživaju punu zaštitu Italijana. Uz ovu bilo je i drugih verzija, prema kojima su navedeni muslimanski prvaci putovali u Rim da bi tražili naoružanje za muslimanske jedinice radi zaštite muslimanskog stanovništva, odnosno da bi tražili da Italija izvrši aneksiju Hercegovine. Jedan od razloga kojim se u ustaškim krugovima objašnjavalo ovo putovanje nalazio se u pretpostavci da su mostarski Muslimani pošli u Rim da traže autonomiju Bosne i Hercegovine pod pokroviteljstvom Italije.[125]) Bez obzira na različita objašnjavanja motiva putovanja u Rim grupe mostarskih Muslimana, ona predstavljaju vjerodostojan podatak o položaju Muslimana u NDH i njihovim uzajamnim odnosima. Svako od navedenih tumačenja razloga zbog koga su mostarski delegati Muslimani putovali u Rim potvrđuje da su Muslimani u NDH dospjeli u položaj kada se radilo o njihovom stvarnom opstanku. Umjesto slatkorječivog uzajamnog udvaranja u stilu: »cvjeće hrvatskog naroda« »NDH – domovina Hrvata muslimanske vjere«, sada muslimanski autonomisti podižu optužbu protiv NDH kao vinovnika muslimanske tragedije, a zvaničnici NDH proglašavaju Muslimane neprijateljima hrvatske

[125]) AVII – Br. reg. 54/5-1, R. 63 – Akcioni odbor u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine – Odlazak delegacije u Rim (NDH Ministarstvu unutrašnjih poslova, Ministarstvu domobranstva – Glavni stožer – Zagreb 29. listopada 1942).

države. U organizovanju muslimanskog međudruštvenog odbora »Narodni spas« ustaški državno-politički vrh nalazio je potvrdu o antidržavnom radu Muslimana, smatrajući da okupljanje predstavnika vjerskih i drugih muslimanskih društava kao i istaknutih javnih radnika u organizaciji »Narodni spas« ima u prvom redu cilj da se stvori »što veći jaz između muslimanskog puka i naših vlasti« kako bi među bosanskohercegovačkim Muslimanima imali odlučujući uticaj i ostvarili dugogodišnju težnju – autonomiju Bosne.[126]) Zapovjedništvo Ustaške nadzorne službe izvelo je takav zaključak na osnovu toka osnivačke skupštine »Narodnog spasa«, koja je istakla potrebu sabiranja dobrovoljnih priloga za stradalnike iz Foče, osudila »nehaj izvjesnih organa koji nisu htjeli da povedu računa o osiguranju Muslimana u Foči iako su im stvari glede Foče bile mnogo puta jasno izložene«, tražila »zajedničku suradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, te potpunu slogu Muslimana, pravoslavnih i katolika«, pozdravila zahtjev da se Muslimani naoružaju, »pa ukoliko im to ne mogu pružiti državne vlasti«, oni će »to zatražiti i od naših saveznika i Italijana«.[127]) Iako su konkretni uslovi osnivanja muslimanskog međudruštvenog odbora »Narodni spas« u Sarajevu i osnivanja Akcionog odbora za autonimiju Bosne i Hercegovine u Mostaru bili različiti, prvenstveno njihovi neposredni motivi, očigledno je da su ove dvije inicijative, pored razlika, imale i zajedničko obilježje i identičan politički smisao – izdvojiti Bosnu i Hercegovinu iz sastava NDH i »autonomni« položaj Bosne i Hercegovine osigurati protektoratom Njemačke, odnosno Italije. Različita orijentacija bosanskih i hercegovačkih muslimanskih autonomista u pogledu protektorata okupatorskih država – Njemačke i Italije, ne govori o njihovom principijelnom razilaženju, već je izraz realnog položaja sarajevskih i mostarskih Muslimana. Sarajevski Muslimani mogli su kontaktirati sa predstavnicima njemačke okupacione vlasti, a mostarski Muslimani su kontaktirali sa italijanskim okupatorima. Međutim, suprotni interesi Nijemaca i Italijana u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, nisu pogodovali težnjama bosanskohercegovačkih muslimanskih autonomista. Nijemci nisu bili spremni da se sukobe sa Hrvatima za račun Muslimana, a Italijani, također, u svojoj zoni saradnju sa Srbima nisu željeli da dovedu u pitanje zbog Muslimana. Ipak, kako Nijemci, tako i Italijani rasuđivali su da komuniciranje sa Muslimanima koje nije praćeno političkim obavezama može biti u funkciji njihovih okupatorskih interesa dok su, s druge strane, bosanskohercegovački muslimanski

[126]) AVII, Film 20, Udba Zagreb, snimak 455–7 (NDH Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe, Zagreb 11. rujna 1942 – Predmet: Muslimani – protudržavni rad).
[127]) IBIDEM

autonomisti polagali kakvu-takvu nadu u okupatore – Nijemce i Italijane – i od njih očekivali razumijevanje i zaštitu položaja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Nije bilo razloga da okupatori uskrate muslimanskim bosanskohercegovačkim autonomistima »razumijevanje« teškog položaja bosanskohercegovačkih Muslimana, kao što je, također, upornost muslimanskog autonomističkog kruga imala političke i klasne pretpostavke da u protektoratu okupatora vidi ostvarenje autonomije Bosne i Hercegovine.

Nismo raspolagali izvorima koji bi nam mogli poslužiti kao podloga za ocjenu putovanja u Rim članova mostarskog Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine. Izvještaji o razlozima ovoga putovanja su, međutim, protivrječni. Prema ocjeni organa Ministarstva unutrašnjih poslova NDH delegacija Akcionog odbora u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine otputovala je u Rim da bi posjetila jerusalimskog muftiju El Huseinija i italijanskog vođu Musolinija i od njih tražila autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Italije ili aneksiju Hercegovine od strane Italije.[128]) Prema drugom izvoru, izjavi »talijanskog satnika, glavara Ureda za obavijest«... u zapovjedništvu pješačke divizije Murge«, mostarski veliki muftija u penziji Omer Džabić i drugovi otputovali su u Rim »na poziv muftije jerusalimskog El Huseinija radi nekih čisto vjerskih pitanja«.[129]) U službenim izvještajima organi ustaške vlasti nisu skrivali da su im ostali nepoznati motivi i cilj putovanja u Rim mostarskih autonomista. Ni njihov povratak iz Rima nije pružio izvornu informaciju o rezultatima razgovora koje su u Rimu vodili. Ipak, može se konstatovati da boravak u Rimu i susreti predstavnika Akcionog odbora u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine sa jerusalimskim muftijom El Huseinijem i italijanskim ličnostima nisu rezultirali nekim promjenama u položaju bosanskohercegovačkih Muslimana. Svi su nastavili da idu svojim putem: italijanski okupatori da sarađuju sa četničkim pokretom, muslimanski autonomisti da se nadaju da će Muslimane zaštititi italijanski okupator od životne ugroženosti koja im je prijetila od četničkog pokreta. Kontakti između Italijana i muslimanskih autonomista u Hercegovini bazirali su se na njihovom negativnom odnosu prema NDH. Italijani su bili zainteresovani da NDH što više oslabi, kako bi našli opravdanje da okupiraju cijelu teritoriju ustaške države, a muslimanski autonomisti su, također, u produbljavanju unutrašnje krize u

[128]) AR SUP – Akcioni odbor u Mostaru za autonomiju Bosne i Hercegovine odlazak delegacije u Rim, Zagreb 21. listopada 1942. Ministarstvu vanjskih poslova Zagreb – veliki župan kodMinistarstva unutrašnjih poslova dr Nikolić.

[129]) AVII, br. reg. 54/5–1, R. 63.

INICIJATIVA MOSTARSKOG AUTONOMISTIČKOG KRUGA

PORAST NEPOVJERENJA NDH U MUSLIMANE

PRIGOVORI AUTONOMISTA NIJEMCIMA ŠTO OSTAVLJAJU MUSLIMANE BEZ ZAŠTITE

NDH vidjeli šansu izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i uspostavljanja autonomne Bosne i Hercegovine pod italijanskim protektoratom.

Organi i nosioci ustaške vlasti osuđivali su ponašanje Muslimana koje nije bilo u interesu NDH. Njeni vojni i politički faktori otkrivali su kod Muslimana elemente neprijateljstva koje se ispoljavalo u izbjegavanju vojne obaveze, izvođenju diverzija na željeznici, odlasku u partizane, u kontaktiranju »uglednih« Muslimana sa predstavnicima italijanske vlasti, itd.[130]) U drugoj godini postojanja NDH odnos između Muslimana i ustaške vlasti nosio je pečat uzajamnog nezadovoljstva i nepovjerenja, koje je prelazilo u konfrontaciju širih razmjera. Muslimanski autonomisti optuživali su i činili odgovornim organe NDH za stradanja Muslimana u četničkim pokoljima, jer nisu pružili Muslimanima vojnu zaštitu. Istovremeno, nosioci vlasti u NDH optuživali su Muslimane zbog kolebljivosti prema ustaškoj državi i simpatija prema partizanima i komunistima. Muslimanski autonomistički krug potvrđivao se kao nosilac pokreta muslimanske samoodbrane čiji je vojni oblik bila muslimanska milicija sa zadatkom da brani Muslimane od četnika, partizana i drugih oružanih formacija koje su ugrožavale sigurnost muslimanskog stanovništva. Ova linija je značila političko i vojno odvajanje od ustaša, koje neće da vojnim snagama obezbijede i zaštite Muslimane od četnika, koji su im prijetili uništavanjem, i formiraju samostalne muslimanske vojne jedinice radi samoodbrane od četnika i partizana. Distanciranje od ustaša bilo je praćeno pojačanom tendencijom povezivanja i sprege sa okupatorima. Italijani su pokazivali spremnost da uspostave saradnju sa muslimanskim autonomistima, s tim da ta saradnja ne ide na štetu italijansko-četničkih odnosa. U tom pogledu prednost su davali saradnji sa četničkim elementima među Muslimanima.

Njemački okupator pratio je veoma pažljivo politička kretanja među Muslimanima. Približavanje četnika i Muslimana, koje su vidjeli u pročetničkoj akciji dra Ismeta Popovca i sudije Mustafe Pašića, predstavljalo je, po Nijemcima, bitan momenat, jer im se činilo da je, uprkos svemu, provalija između četnika i Muslimana postala premostiva. U Hadžiefendićevoj muslimanskoj legiji, koja operiše oko Tuzle, javljaju se, takođe, znaci saradnje sa četnicima. Po njemačkoj ocjeni Italijani su naglo, svojom politikom prema islamu, a posebno prihvatanjem jerusalimskog muftije El Huseinija u Rimu, stekli simpatije Muslimana u Bosni i Hercegovini. Istovremeno Muslimani ne

[130]) AVII, reg. br. 10/4-4, K. 69 – NDH – Ministarstvo hrvatskog domobranstva glavni stožer – Izbjegavanje vježbe domobrana muslimanske vjere, Zagreb 24. VII 1942. »Zapovjedništvu III domobranskog zbora, Sarajevo«.

skrivaju svoje razočarenje u Njemačku, od koje su očekivali ispunjenje svojih životnih snova, bosansku autonomiju. Oni su se javno nazivali »pripadnicima pete kolone« i izražavali stvarno velike simpatije prema Njemačkoj. Zahvaljujući samovolji ustaša zemlja je bačena u nesreću a Muslimani su se našli u neprijateljstvu sa drugim religijama. Njemačka nije ništa učinila protiv ovakvog razvoja. Među muslimanskim vođama čulo se mišljenje: ako Njemačka neće da nas okupira, treba da nam dozvoli iseljavanje u Njemačku ili Tursku. Svima Muslimanima u svijetu je poznato šta se dogodilo sa njihovom vjerskom braćom u zemljama koje su osvojile sile Osovine, događaji u bosanskom prostoru, po njihovom uvjerenju, bacaju ružno svjetlo na Njemačku. Došlo je dotle, tvrdi se u vodećim muslimanskim krugovima, da većina Muslimana želi da se iseli u Tursku čak ako bi morala da svu imovinu ostavi.[131]) Nijemcima je posebno bilo stalo da se neposredno obavijeste o tome kako major Hadžiefendić potcjenjuje odnose u Bosni i Hercegovini. Prema jednom njemačkom izvještaju s kraja oktobra 1942. komandant muslimanske dobrovoljačke legije veoma pesimistički je gledao na opštu situaciju u Bosni. Bio je nezadovoljan stavovima njemačkih oružanih snaga u pogledu pomoći njegovoj legiji u oružju. Njegov odred imao je u sastavu 6 bataljona sa oko 4.000 vojnika i 50 oficira. Tražio je, ali bez uspjeha, oružje od njemačkih generala Fortnera i Badera, obećavajući da će za najkraće vrijeme očistiti svoje područje od partizana. Hadžiefendić saopštava da su odnosi njegove legije sa četnicima zadovoljavajući, da u hrvatsku upravu nema povjerenja i da je došao do uvjerenja da bi spas mogla donijeti samo njemačka vojna uprava. On podvlači da to nije samo njegovo uvjerenje, već svih Muslimana. Po njegovoj ocjeni Hrvati direktno sabotiraju novi poredak u Evropi. Hadžiefendić tvrdi da bi mogao da mobiliše još nekoliko hiljada dobrovoljaca ako bi se za to stvorile mogućnosti, tj. ako bi dobio oružje. Izvještač kaže da oficirski sastav muslimanske legije čine begovi, koji izbjegavaju borbu i gotovo uvijek šalju u akciju ljudstvo sa podoficirima, pa zaključuje da sastav Hadžiefendićeve muslimanske legije u pogledu vojne discipline stoji slabo, ali da se u borbi drži i ponaša veoma dobro.[132]).

Hadžiefendićeva dobrovoljačka legija, kao i druge jedinice muslimanske milicije, predstavljaju pojavu koja je nastala kao izraz nepovjerenja u NDH onog segmenta muslimanske građanske politike koja je od početka okupacije zemlje tražila

[131]) AVII reg. br. 1/3-I, 40-G-Lagebericht - 15. oktober 1942.

[132]) AVII - 1/3 (II - 40-G) Esseg, den 24. oktober 1942. - An dem Führer der Einsatzstaffel der D. M. Eseg - 15. Berichte des ES - Oberleuntnants Rudolf Treu

izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sklopa ustaške države, da bi dobila autonomiju pod njemačkim protektoratom. Muslimanski autonomisti u kontaktima sa njemačkim okupatorima rado su isticali zasluge muslimanske pete kolone u pogledu brzog sloma Jugoslavije u aprilskom ratu. Nijemci su priznavali da je muslimanska petokolonaška saradnja tada bila u interesu Njemačke, ali su naglašavali da Njemačka sada ima drukčije interese.[133]) Drugim riječima, tada je rušenje Jugoslavije bilo u interesu Njemačke, a sada je interes Njemačke da se očuva NDH.

[133]) Kao pod 131. (Auf vie Frage des Bezirkshauptmanns in Tuzla Bešlagić: »Warum hilft Deutschland heute nicht den Mohamedaner, da diese doch »Angehörige der 5. kolonne waren und viel zum zusammenbruch Jugoslawiens beitrugen?« and wortete obltkolitsch: »Die Mitarbeit der Mohamedaner lag damals im Interesse Deutsch land, und jetzt liegen die Interessen Deuchland anders«.

MEMORANDUM »NARODNOG ODBORA« OD 1. NOVEMBRA 1942. GODINE »NJEGOVOJ EKSELENCIJI ADOLFU HITLERU, VOĐI NJEMAČKOG NARODA«

Pošto za svoj autonomistički program nisu dobili podršku predstavnika njemačkih okupacionih faktora u zemlji, muslimanski autonomisti odlučili su da se izravno obrate Hitleru, računajući da će vođa Rajha pokazati razumijevanje za njihove političke poglede i zahtjeve. Tako je nastao Memorandum »Narodnog odbora« od 1. novembra 1942. godine »Njegovoj ekselenciji Adolfu Hitleru, vođi njemačkog naroda«, koji nema podataka o adresatu, ali čija sadržina jasno pokazuje da je nastao u vođstvu muslimanskog autonomističkog kruga. Moglo bi se reći da ovaj memorandum ima svoj početak u aprilskoj peticiji muslimanskih autonomista, koja je predata njemačkim okupatorima neposredno poslije proglašenja NDH, [134]) da bi se zatim pripremao u mnogim istupanjima, javnim i privatnim, predstavnika muslimanske autonomističke politike. S obzirom da Memorandum izlaže u razvijenom obliku fundamentalne političke poglede muslimanskih autonomista, smatramo da u kontekstu našeg rada njihovo sažeto prezentiranje ima svoje opravdanje. Izložićemo osnovne stavove koje sadrži Memorandum.

»Bošnjaci – Muslimani Bosne su sastavni dio 300-milionskog islamskog naroda Istoka, koji svoje oslobođenje može postići samo u borbi protiv engleskog imperijalizma, jevrejstva, slobodnog zidarstva i boljševizma na čelu sa njemačkim narodom pod vođstvom njegovog Firera.

– »Naša zemlja«, Bosna i Hercegovina, došla je u sastav NDH, koja je nastala sa našom voljom i saglasnošću, ali je kasniji razvoj događaja išao protiv naših nada i očekivanja. Jer, »mi smo vjerovali«, kaže se dalje u Memorandumu, da će naša Bosna i Hercegovina ostati pod njemačkom vojnom upravom i da ćemo mi bosanskohercegovački Muslimani, najčasniji elemenat, biti pozvani na saradnju u upravi. Umjesto da dobijemo slobodu, mi Bošnjaci doživjeli smo strašnu tragediju: naše žrtve u Bosni i Hercegovini dostižu do sada oko 150 hiljada ljudi.[134-a])

[134]) AVII, film 20, UDB Zagreb, snimak 455–7.

[134-a]) Cifra od 150.000 pobijenih Muslimana na kraju 1942. godine nije realna, već je služila propagandi muslimanskog autonomističkog pokreta. Još uvijek nisu cjelovito istraženi oblici, ni utvrđene razmjere genocida okupatora, kvislinga i kolaboracionista nad jugoslavenskim narodima u razdoblju 1941–1945.

– Odgovornost za to snosi dr Ante Pavelić, koji je silom uključio Bosnu u okvir hrvatske države i predao je u ruke agresivnoj Crnoj internacionali, svome povjereniku u Bosni i Hercegovini, izrazitom klerikalnom katoličkom svešteniku Božidaru Brali. Fireru i njemačkom narodu najbolje je poznato kako je njegovim velikim idealima nepomirljiv neprijatelj Crna internacionala.

Pošto je riješio problem Jevreja, koje je na energičan zahtjev njemačke vojne komande uputio u koncentracioni logor, crni kler se oborio na pravoslavne Srbe. Iz Zagreba su pozvani ustaški bataljoni sa muslimanskim fesom u Bosnu i Hercegovinu da bi ubijali Srbe dozivajući se pri tome muslimanskim imenima. Masovno ubijanje Srba prouzrokovalo je njihovo bježanje u šume i izazvalo ustanak. Srpski narod u Srbiji, ogorčen vijestima o ovom krvoproliću, pristupio je stvaranju organizacije »Osveta«, čije su jedinice u pograničnim područjima Bosne počele da pljačkaju i ubijaju muslimansko stanovništvo. Kada je izbio rat sa sovjetskom Rusijom komunisti su iskoristili teškoće, pa je došlo do opšteg haosa, u kome su najviše stradali Muslimani. Dok su nas srpski četnici i komunisti ubijali u šumama, crni kler nas je u gradovima uništavao na drugi način: proglasio je Muslimane komunistima i preduzeo masovna hapšenja, naročito muslimanske omladine.

Uprkos protivmuslimanskom nastupanju crne mafije, prvi dobrovoljci na istočnom frontu iz hrvatske države bili su Muslimani, a za njima su krenuli na rad u Njemačku Muslimani i Muslimanke da bi dokazali svoje povjerenje i ljubav prema njemačkom narodu.

Danas u Hrvatskoj, a naročito u Bosni, svaki dan padaju njemački vojnici od ruke ustanika. Da nisu počinjene navedene greške i da u Bosni nije uveden ovaj ludački režim, ustanak Srba imao bi u svakom slučaju manje razmjere i manje posljedice. Da se je sa Bosnom drukčije postupalo, da su Muslimani bili naoružani pod vodstvom njemačke armije i bili privučeni na saradnju u upravi, ne bi u Bosni do svega ovoga došlo. Pavelić je znao da hrvatska država nema nikakvog prava na Bosnu i oslonio se na katolički kler i one muslimanske političare, koji nemaju nikakvog oslonca u narodu. Ako bi ove nemoralne prilike potrajale duže, treba se bojati da će svi Muslimani poći u šumu, jer naš narod vidi da su se Srbi na ovaj način spasili.

Mi bosanski Muslimani nismo odani njemačkom narodu zbog trenutnog računa i interesa. Iako živimo u ovoj zemlji u kojoj većinu čine slavenski narodi, iako govorimo bosanskim jezikom koji je sličan srpsko-hrvatskom, po rasi i krvi mi nismo Slaveni, već gotskog porijekla. Mi bošnjaci došli smo sa Sjevera na Balkan u trećem vijeku kao germansko pleme pod imenom

»bosni« u doba rimske ilirske provincije. U VI vijeku rimsko ime naše zemlje zamijenili smo našim narodnim imenom »Bosna«. U našem starom jeziku »bosen« znači dobar čovjek; nasuprot tome »Bijesan« znači »rđav čovjek«. Našoj novoj domovini dali smo ime »Bosna«, kako smo takođe nazvali i glavnu rijeku naše zemlje. U VI vijeku u našu zemlju došli su Slaveni, pod imenom Srba i Hrvata, koje su naši preci primili kao radnike na svojim posjedima. U duhovnim i antropološkim osobinama do danas su se održale razlike između nas bošnajaka i slavenskih naroda, Srba i Hrvata. 90% bošnjaka imaju tanku, plavu kosu, plave oči i svijetlu boju kože, 80% Srba i Hrvata imaju gustu crnu kosu, crne oči i tamnu boju kože. Bošnjaci su poznati kao ljudi otvorenog karaktera, dok su Slaveni skloni da budu potčinjeni. Po dolasku na Balkan Srbi su primili istočno hrišćanstvo, Hrvati rimsko-katoličko hrišćanstvo, dok smo mi Bošnjaci ostali kod svoje stare gotske arijevske vjere. Ovu vjeru, pod imenom Bogumila, zadržali smo do dolaska Turaka 1463. godine. Kada smo primili islamsku vjeru, jer Islam, poput naše stare gotske, odnosno bogumilske vjere, usvaja princip da je bog nevidljiva svemoćna sila a Isus je njegov prorok. Bošnjaci su uporno zadržali kukasti krst koji su donijeli kao Goti u Iliriju, odnosno Bosnu i sa ovim znakom ukrašavali grobove. Poslije primanja islamske vjere svi Muslimani, uprkos tome što Islam zabranjuje neislamske znake na grobovima, zadržali smo kukasti krst na nekim grobovima.

U crnim tenucima krstaškog rata Srba, Hrvata i Mađara protiv naše države, kada se naš položaj činio bezizglednim, pokazala nam se sa Istoka zvijezda spasa islamskog turskog carstva. Mi bošnjaci primili smo Turke kao spasioce. Turci su dali Bošnjacima punu autonomiju a bošnjaci su se borili sa Turcima protiv njihovih neprijatelja, Hrvata i Mađara da bi njihove zemlje priključili turskom carstvu. Odlukom berlinskog kongresa 1878. Bosna je došla pod okupaciju Austrije. Bošnjaci su pružili otpor Austriji iz straha jer je to bila apostolska carevina, povezana sa Mađarima i Hrvatima, koji su kao predstavnici pape u srednjem vijeku vodili krstaške ratove protiv nas. Međutim, za vrijeme 40-godišnje vladavine nije nam naturala hrišćanstvo, već naprotiv, dala nam je punu vjersku autonomiju, a djelimično i političku autonomiju. Kada su Njemačka, Austrija i Turska 1914. godine stupili u Prvi svjetski rat kao saveznici, bosanske regimente ubrajane su među najbolje na ratnom frontu. To je bio izraz zahvalnosti Austrije za njeno časno držanje u doba 40-godišnje okupacije. U prvom svjetskom ratu sa Njemačkom nas je povezivalo krvno srodstvo, sa turskom islamska vjera i istorija. Činilo se da nam predstoji divna budućnost: da mi kao Muslimani našoj krvnoj braći, Nijemcima, budemo most od zapada prema islamskom istoku sa 300 miliona Muslimana.

Stvaranjem jugoslovenske države na osnovu Versajskog ugovora ponovo se raspalila stara slavenska mržnja protiv nas. Prvi akt jugoslavenske vlade bila je konfiskacija 95% našeg zemljišnog posjeda, koji se od našeg dolaska u Iliriju pod imenom Gota u III vijeku neprekidno nalazio u našem posjedu. Vrijednost oduzetog imanja iznosila je 15 milijardi, a nama je data odšteta od pola milijarde dinara, i to u državnim papirima, koji su bili 50% obezvrijeđeni. Naša politička borba za autonomiju Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji imala je toliko izgleda na uspjeh, koliko su Hrvati za sebe tražili hrvatsku autonomiju. Neposredno pred početak II svjetskog rata (26. VIII 1939), u strahu od germanskog napredovanja, Srbi i Hrvati sklopili su Sporazum, kojim su poravnali svoje razlike podjelom naše Bosne. Za nas su ponovo nastupili crni dani. Sada nas nisu nazivali »crno-žutim«, »šutskorima«, već »Petom kolonom«, jer smo željeli i na tome radili da Njemačka umaršira u Jugoslaviju«.

Uvjereni da su Hitleru prikazali odnose i razvoj prilika od ulaska njemačke armije u Bosnu i dovoljno objasnili prošlost Bošnjaka-Muslimana Bosne, porijeklo, rasu i nacionalne težnje, autori Memoranduma formulisali su konkretne prijedloge Hitleru radi ozdravljenja teških odnosa i ostvarenja viševjekovnih ideala Bošnjaka, koji su, po njihovom ubjeđenju, u punoj saglasnosti sa interesima njemačkog naroda i u duhu velikih Hitlerovih ideja. Ovi prijedlozi sadržani su u sljedećih osam tačaka.

1) Autori Memoranduma traže proširenje operativnog područja muslimanske bosanske legije pod komandom majora Muhameda Hadžiefendića. Ova legija dobila bi novi naziv »Bosanska straža«.

2) Sve Bošnjake iz cijele države, osim dobrovoljaca koji se nalaze na Istočnom frontu, iz ustaških i vojnih jedinica sa oficirima i podoficirima trebalo bi uključiti u »Bosansku stražu« pod komandom Muhameda Hadžiefendića. Samo Bošnjak može da brani i štiti svoju Bosnu.

3) Naoružanje, snabdijevanje, obrazovanje i direktnu kontrolu sprovodila bi njemačka armija.

4) Troškove umirenja do definitivnog regulisanja odnosa Bosne prema Hrvatskoj treba da snosi njemačka armija putem kreditnih čekova, za čije bi pokriće služili naši državni posjedi, naročito naši bogati rudnici i šume.

5) Traži se obustava svake aktivnosti ustaškog pokreta i ustaških jedinica na području Bosne.

6) Na ovoj teritoriji postavlja se političko-administrativna uprava pod nazivom »Župa Bosna« sa sjedištem u Sarajevu, čijeg šefa imenuje jedino i isključivo Hitler.

7) Traži se da se u »Župi Bosna« omogući stvaranje Nacional-socijalističke partije.

8) Autori Memoranduma ustupaju Italiji bosansko zaleđe Splita, jer smatraju da su italijanske aspiracije u tom pravcu opravdane. Na taj način bile bi zadovoljene italijanske težnje i izostale bi dalje borbe i klanja. Na jugu Bosne ustupila bi se četiri hercegovačka sreza Italiji, odnosno Crnoj Gori, jer u njima preovlađuje stanovništvo srpsko-pravoslavne vjere i crnogorske nacionalnosti. Bosna bi dobila izlaz na more preko Metkovića u luci Ploče. Na ovoj teritoriji »Župe Bosna« čisto bosansko stanovništvo činilo bi apsolutnu većinu. Muslimana bi bilo 925 hiljada, pravoslavnih Srba 500 hiljada i oko 225 hiljada katoličkih Hrvata.

Na kraju, autori Memoranduma mole Hitlera da ovu teritoriju Bosne uključi u niz evropskih jedinica pod njegovom zaštitom i sa istom samostalnošću koju će imati njeni susjedi.[135])

Snabdjeven izloženim obrazloženjem i vojno-političkim zahtjevima Memorandum »Narodnog odbora« bosanskohercegovačkih Muslimana od 1. novembra 1942. bio je različito tretiran u vojnim i političkim vrhovima Trećeg Rajha – od ignorisanja i odbacivanja do kritičkog razmatranja. Prvi podatak o Memorandumu koji smo pronašli u njemačkim izvorima potiče iz druge polovine januara 1943, a saopštava nam da je u novembru 1942. godine preko jednog njemačkog službenog punkta u Zagrebu upućen dalje, navodno na inicijativu jednog majora iz političkog odjeljenja vrhovne komande, koji je u jesen 1942. godine boravio u Sarajevu. U ovom izvještaju, koji nosi potpis Gördesa, kao autori Memoranduma označavaju se Uzeir Hadžihasanović i njegov zet Mustafa Softić, koji je u to vrijeme bio gradonačelnik Sarajeva i inž. Suljaga Salihagić iz Banjaluke.[136]) Koliko je Gördes bio u mogućnosti da utvrdi autore Memoranduma, ostaje za nas otvoreno pitanje, ali je sasvim izvjesno da su navedene ličnosti pripadale najužem krugu muslimanskih autonomista, koji su rješenje pitanja bosanskohercegovačkih Muslimana tražili u najjačem osloncu i povezanosti sa Hitlerovom Njemačkom. Zbog toga, dok se pouzdano ne utvrde autori Memoranduma, nema razloga da odbacimo Gördesovo saopštavanje njihovih imena. Utoliko prije što se sa gledištem pronjemački orijentiranih muslimanskih autonomista o položaju Bosne i Hercegovine i Muslimana u Bosni i Hercegovini, a naročito najužeg kruga oko Uzeirage Hadžihasanovića ne susrećemo prvi put u ovom memorandumu.

[135]) AVII – London – N-13-306774-92 – Seiner Excellenz Adolf Hitler – Fürer des deutschen Volkes – Berlin, Sarajevo, den 1. November 1942. Volkskomitee.

[136]) AVII – London – N-13-306773 – Sarajevo, 20. I 1943.

Novo u tome je i njihovo insistiranje na gotskom porijeklu bosanskohercegovačkih Muslimana i traženje primata u vezi sa kukastim krstom, no ovaj dio Memoranduma mogao je biti motiviran i potrebom da se osmisli ideološki i dobije karakter nacionalsocijalističkog manifesta Muslimana Bosne i Hercegovine. Nije isključeno da su upravo zbog toga autori Memoranduma odlučili da pred istorijom ostanu nepoznati. Jer, prije Memoranduma muslimanski autonomisti nisu se ustezali da potpišu brojne proteste u kojima su osuđivali ustašku politiku u Bosni i Hercegovini.

Možda će nešto svjetla na autorsko porijeklo Memoranduma baciti izvještaj Rudolfa Troja o razgovorima koje je vodio krajem novembra 1942. godine sa Uzeiragom Hadžihasanovićem i Nedžadbegom Sulejmanpašićem, kao i njegov izvještaj, sačinjen pored ostalog na osnovu tih razgovora o stanju u Bosni i Hercegovini, u kome pretežno govori o položaju i političkim pogledima Muslimana. Nema podataka na osnovu kojih bismo tvrdili da je ove razgovore Troj vodio potaknut Memorandumom, ali se izvjesna veza njihova nameće kako vremenom kada su vođeni, tako i sadržajem, zbog čega ih ovdje i razmatramo.

Iz Trojevog razgovora sa Uzeiragom Hadžihasanovićem prenosimo ovdje najvažnije njegove stavove. Na prvom mjestu on tvrdi da Muslimani nisu Hrvati, a pogotovo nisu ustaše, čije zločine su najugledniji muslimanski građani svojim potpisima osudili u rezoluciji koju su uputili vladi NDH. Samo se najgori muslimanski ološ našao među ustašama. Sa četnicima je također nemogućno izmirenje. Muslimani su ostavljeni bez zaštite. Hadžiefendićeva legija u istočnoj Bosni ne može preuzeti zaštitu cjelokupnog muslimanskog stanovništva. Kao iskreni prijatelji Nijemaca, Muslimani bi najradije prihvatili njemačku upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Nakon završetka aprilskog rata Muslimani i Srbi su to tražili od Nijemaca u posebnoj rezoluciji, čiji je inicijator bio sam Uzeiraga Hadžihasanović. Bosanski Muslimani namjeravali su da upute svoju deputaciju Hitleru, ali su od toga odustali jer su to Hrvati saznali, a smatrali su da je Hitler tada bio zauzet važnijim poslovima. »Na oprezno pitanje, da li bi ipak bilo vrijeme upoznati Hitlera sa položajem i željama Muslimana. Uzeiraga je evazivnim odgovorima dopustio zaključak da se on pita da li bi se Hitler mogao brinuti za sudbinu bosanskih Muslimana«. On smatra da je Bosna uvijek bila područje sa posebnim razvitkom i osobenostima i da je to i ostala. Njegovo je ubjeđenje da su Hrvati bili dobre sluge, ali da nikada ne mogu biti gospodari, jer su kao Slaveni za to nesposobni, što se potvrdilo u čitavoj hrvatskoj istoriji. Za nesreću koja se sručila na Bosnu, Uzeiraga Hadžihasanović čini odgovornim Pavelića i katoličku crkvu. Muslimani žele samo mir i red na osnovu rada i

jednakih prava za sve. To može provesti samo »jaka ruka«, prvenstveno Njemačka, jer Slaveni su za to nesposobni.[136-a])

Sličan razgovor sa Rudolfom Trojem imao je i Nedžad-beg Sulejmanpašić, prijatelj Uzeirage Hadžihasanovića i njegova veza sa Nijemcima. Muslimani su, kaže Sulejmanpašić, za vrijeme Jugoslavije bili obilježeni kao peta kolona, zbog čega su oni »ponosni« i danas, kada nisu zaštićeni od četnika. Po njegovom mišljenju Muslimani bi se našli na strani saveznika ako bi Turska stupila u rat na njihovoj strani, jer većina bosanskih Muslimana ispoljava simpatije prema Turskoj. Mir u Bosni mogućno je osigurati samo ako se razoružaju nepouzdani elementi i ako Bosna dođe pod zaštitu i kontrolu »jake ruke«. To najbolje može učiniti Njemačka.[136-b])

Na osnovu razgovora sa »vodećim muslimanskim ličnostima« Bosne Rudolf Troj je našao da sljedeći momenti opredjeljuju položaj bosanskih Muslimana.

– Muslimani nikad nisu bili ni Srbi ni Hrvati. Oni čine posebnu narodnost, čiju osnovu određuje vjera islam. Oni nikada nisu željeli NDH, koja ih je izložila sistematskom uništavanju.

– Muslimani su zaslužni, kako ističu njihovi prvaci, što je teško prohodna Bosna brzo pala u njemačke ruke. Oni su svjesni da cijeli islamski svijet ima u Njemačkoj prijatelja i ponosni su što su još prije rata u Jugoslaviji bili obilježeni kao njemačka peta kolona. Utoliko su više razočarani držanjem Njemačke, koja ih ostavlja bez zaštite. Ipak, uprkos ogorčenju, Muslimani imaju duboko poštovanje prema Hitleru i vjeru u velikog njemačkog prijatelja, pa ako Njemačka djelom potvrdi da joj na srcu leži dobro Muslimana i Bosne, Muslimani će manifestovati isti onaj osjećaj kojim su njemačke trupe pozdravili kao »oslobodioce«. Ako se *odmah* ništa ne učini protiv vladajućih nevolja, razvoj će, podvlači Troj, nezadrživo i neumoljivo otjerati Muslimane u naručje partizana.

Kao što odbijaju opstojanje Bosne i Hercegovine u sastavu NDH, Muslimani su također protivnici Velike Srbije, za koju se bore četnici. Ukoliko bi Srbi prihvatili položaj ravnopravnih građana u autonomnoj Bosni, Muslimani bi na taj način našli s njima modus vivendi. Po njihovom uvjerenju svi Slaveni su odlične sluge i nesposobni su da sami sobom vladaju, usljed čega je izmirenje između Muslimana i Srba mogućno samo pod jakom stranom vladom.

[136a]) AVII – 51/3, 40–G, 26. 11. 1942. »Aussprache mit Uzeir-aga Hadžihasanović« – Rudolf Treu

[136b]) AVII – ista signatura – »Aussprache mit Nedžad-beg Sulejmanpašić« – 26. 11. 1942. Rudolf Treu.

Među Muslimanima preovlađuje mišljenje da bi većina Muslimana bila na strani savezničkih sila ako bi Turska ušla u rat na njihovoj strani.

Put muslimanskih vođa iz Mostara u Rim da posjete jerusalimskog muftiju El Huseinija bio je ostvaren italijanskim posredovanjem, ali je imao samo vjerski značaj i poslužio manifestovanju zajedničkog islamskog osjećaja.

Za poboljšanje položaja Muslimana potrebna im je pomoć, koja bi se potvrdila na sljedeći način:

a) neodložnom zabranom ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini, što je zahtjev svih Muslimana bez izuzetka;

b) autonomnim položajem prema Zagrebu, stvarnom nezavisnom upravom u prostoru Bosne i Hercegovine;

c) preuzimanjem vojne i građanske vlasti od strane njemačke oružane sile, kojoj teba podrediti sve civilne i vojne vlasti Hrvata. Ukoliko to nije sprovodljivo (usljed nedostatka trupa), onda zavesti vojnu upravu pomoću hrvatske vojske, ali bezuslovno pod kontrolom i vrhovnim zapovjedništvom njemačke oružane sile.

U zaključku ovog izvještaja Rudolf Troj smatra da cjelokupan bosanski prostor pruža sliku raspadanja. Njemačke okupacione trupe sjede u garnizonima neaktivne i neće ni u šta da se miješaju ukoliko nisu primorane, što im se u zlo pripisuje. Odbrambena snaga NDH pada sve niže. Snabdijevanje je takođe veoma loše, tako da vojnici moraju gladovati. Moral takođe vrlo rđav. Broj dezertera u porastu...[136-c])

Kao što se vidi, u Trojevim razgovorima sa muslimanskim autonomističkim prvacima više njihovih stavova podudarno je sa stavovima izraženim u Memorandumu. Međutim, za razliku od drugih dokumenata o njihovom javnom istupanju, u kojima se osuđuje NDH, u Memorandumu se prvi put odbacuje slavensko porijeklo bosanskih Muslimana. Poslije Memoranduma ovo stanovište ponavlja se na određen način u razgovorima, koje su sa Rudolfom Trojem vodili Uzeiraga Hadžihasanović i Nedžad-beg Sulejmanpašić. Istina, ovdje ne tvrde direktno, kao u Memorandumu, da su bosanski Muslimani porijeklom Goti, ali, posredno kažu da nisu slavenskog porijekla. Naime, Hrvati i Srbi su se, po njima, u istoriji potvrdili kao »dobre sluge« zato što su Slaveni, iz čega se nameće zaključak da bosanski Muslimani nisu Slaveni, jer u istoriji nisu bili »sluge«, već naprotiv, kako vole da istaknu, »vladajući gospodujući narod«.

Prve iscrpnije njemačke podatke o Memorandumu našli smo u informaciji o političkom stanju u Hrvatskoj, koju je načinio

[136c]) AVII - Ista signatura - Lagebericht Bosnien - 27. XI 1942. Rudolf Treu.

njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše 12. II 1943. Na početku svoje analize Kaše saopštava da je njemački komandujući general u Hrvatskoj Glez fon Horstenau vidio Memorandum, kome, po njegovom mišljenju, ne treba pridavati veliki značaj, a pošto je anoniman, ne zaslužuje da se pokaže Hitleru. Sam Kaše saopštava da u Memorandumu ima dosta tačnog, ali i pretjerivanja. On naglašava da ne postoji posebna bosanska narodnost, na čemu Memorandum insistira. Među Muslimanima takođe nema jedinstvenog shvatanja, jer su pocijepani na mnogo grupa. Veoma su uslovne mogućnosti regrutovanja većeg broja ljudi. Pravoslavno stanovništvo većim dijelom sklono je Mihailoviću i nalazi se u četničkim jedinicama. U hrvatskom stanovništvu regrutacija je uglavnom provedena. Za obimniju regrutaciju nema jedinstvene bosanske podloge. Nadžiefendićeva legija potvrdila se kao teritorijalna zaštita u borbi sa četnicima. U Bosni i za Bosnu bore se njemačke trupe i u velikom broju hrvatske trupe, prvenstveno ustaše. Kaše je saglasan sa generalom fon Horstenauom u sljedećem: da bi se ojačale snage protiv Mihailovićevih četnika i spriječilo njihovo odlijevanje u logor partizana, morala bi se Hadžiefendićeva legija disciplinovati i od nje formirati regularna jedinica u jačini od jedne brigade kao muslimanska trupa, koja bi bila podređena njemačkoj diviziji u Sarajevu. O pitanju hrvatske države, podvlači Kaše, ne može se diskutovati sa Muslimanima ako neće da se ugrozi njemački ugled u ovom prostoru.[137])

[137]) Zentralls Staatsarchiv Potsdam (dalje: ZStA) – Auswärtiges Amt (A. A) – Politische Abteilung (Pa) – 61144 – Politische lage in Kroatien – Band 1 – april 1941 – Maj 1943 – Deutsche gesandschaft – Zagreb, 12. Februar 1943 – »Denkschrift eines Volkskomitées der bosnischen Muselmanen«

NJEMAČKA INICIJATIVA DA SE FORMIRA MUSLIMANSKA SS DIVIZIJA

U međuvremenu, njemački državni vrh razmatrao je takođe ova pitanja i o njima zauzeo svoj stav, o čemu govori telegram Kašea ministru spoljnih poslova od 18. februara 1943. godine. Kaše izvještava Ribentropa da mu je Generallajtnant SS Fleps saopštio naredbu rajsfirera Himlera da se formira hrvatska divizija SS, koja po mogućnosti treba da se sastoji od muslimanskih Bošnjaka. Saglašavajući se sa formiranjem ove divizije, vlada NDH predlaže naziv: »SS ustaška divizija Hrvatske« i prihvata da njen bitni sastav čine Muslimani. Istovremeno, izražava želju da komandni jezik u diviziji bude hrvatski, a da čete dobiju regionalne nazive kao »Bosna«, »Krajina«, »Una« ili druge. Na kraju Kaše predlaže da se otvorena pitanja riješe što prije sa Himlerom.[138])

Rajsfirer SS, Himler je hitno obavijestio Ribentropa o svome stavu. U telegramu od 20.II 1942. Himler saopštava: »Ostajem kod svoje namjere da se SS-bošnjačka divizija organizuje od Muslimana, koji se danas u najvećem broju ne bore na našoj strani, već stoje po strani, ili se šta više bore protiv nas. Kao bošnjaci oni bi sigurno bili vjerni vojnici na našoj strani.«[139])

Poslanik u Ministarstvu inostranih poslova Rajha Riter već sljedećeg dana obavijestio je telegramom Kašea u Zagrebu o stanovištu Ministarstva u pogledu formiranja SS-divizije. U telegramu stoji da Vrhovne komande oružanih snaga i trupa SS namjeravaju da za SS-diviziju, ako je moguće, regrutuju isključivo Bosance-Muslimane, pri čemu treba imati potreban obzir prema posebnim navikama Muslimana. U kontekstu telegrama saopštava se napomena generala Gleza fon Horstenaua da postoji jedna hrvatska formacija koju čine Bosanci-Muslimani, naime Hadžiefendićeva legija, u jačini od 4 hiljade do 7 hiljada ljudi, prema kojoj su SS-trupe pokazale interesovanje. U slučaju da ne bude prijavljeno dovoljno dobrovoljaca iz reda Bosanaca-Muslimana, SS-divizija mogla bi da se popuni do punog brojnog stanja sastavom dobrovoljaca iz reda »drugih« Hrvata. Pitanje uniforme ostalo je otvoreno s tim što bi ova SS-divizija pored znaka njemačkog suvereniteta na lijevom

[138]) Politisches Archiv Auswärtigen Amt (dalje: PA/AA) Büro des Staatssekretär – Akten – betreffend Kroatien – Bd 4 – Telegramm No 774 – Vom 18. 2. 1943.

[139]) PA/AA – Handakten Ritter – Akten betreffend Kroatien – Band 1 – Fernschreiben – Nachrichtenstelle RFSS-VHWD von 20. 2. 1943 – 016–017.

rukavu, nosila na desnom rukavu hrvatski grb. Na kraju Riter upoznaje Kašea da je Vrhovna komanda njemačkih oružanih snaga obaviještena o Hitlerovoj odluci da se u Hrvatskoj formira jedna SS-divizija, pa misli da se trupama SS pruži potrebna pomoć i da se dovedu u vezu sa nadležnim hrvatskim vlastima.[140])

Kao što se vidi, tokom februara 1943. odvijala se veoma živa komunikacija između Berlina i Zagreba o pitanju osnivanja SS-divizije u NDH, kao i između vodećih ljudi njemačke spoljne i unutrašnje politike u Berlinu. Krajem ovog mjeseca general fon Horstenau šalje Himleru interesantne dopunske informacije, koje bacaju određeno svjetlo na sam tok formiranja SS-divizije u Bosni. Horstenau obavještava Himlera da hrvatska vlada u principu najtoplije pozdravlja ideju stvaranja SS-divizije, ali bi najviše željela da sama stavi na raspolaganje novoj diviziji 20 hiljada ustaških dobrovoljaca, među kojima bi bilo i Muslimana. S tim u vezi fon Horstenau podsjeća kako su četnici, u crnim košuljama, pravili ispade prema hrvatskim naseljima, pa postavlja pitanje da li je politički sasvim pripremljen teren za osnivanje bošnjačke divizije. Njemu se čini da nisu sasvim neosnovane unutar-političke sumnje Hrvata u pogledu njemačke namjere da samostalno provedu vrbovanje dobrovoljaca i da se ono koncentriše na bosanske Muslimane, koji se »uprkos nesumnjivoj hrvatskoj krvi osjećaju kao posebna narodna zajednica, pa kao takva može da se vojnički iskoristi«. Možda se u tome, upozorava Horstenau, nalazi objašnjenje što su do sada bosanski Muslimani široko izbjegavali svoju vojnu obavezu prema hrvatskoj državi. Ovdje njemački general skreće pažnju da je potpredsjednik vlade NDH Kulenović, »oficijelni vođa bosanskih Muslimana«, izrazio sumnju u uspjeh planiranog vrbovanja dobrovoljaca među njegovim istovjernicima. Prema Kulenovićevoj izjavi, 1941. godine javilo bi se pod njemačku zastavu ne 20 hiljada već 100 hiljada bosanskih Muslimana, dok se sada može računati samo sa jednim skromnim odzivom. U vezi sa željom Hrvata da se divizija zove ustaška, general von Horstenau smatra da to nije svrsishodno[141])

Dopis Ministarstva inostranih poslova upućen početkom marta 1942. godine Kabinetu Rajhs-kancelarije sadrži nekoliko podataka o Memorandumu bosanskih Muslimana. Tu saznajemo da prepiska između Ministarstva inostranih poslova i Hitlerovog kabineta traje od početka januara (4) i da je u međuvremenu u situaciji došlo do promjene, »kada je poslije jednog novijeg

[140]) AVII - London - N 22; H313194 - H 313196 - Ministarstvo spoljnih poslova Berlin, Njemačkom poslanstvu, Zagreb - Telegram br. 208 od 21. 2. 1943.

[141]) AVII - NAV-N-T-501, 264, 878-879 - An Reichs - führer SS Himmler-Führerhauptqvartier - Telegramm N2 578-24. 2. 43.

izvještaja Poslanstva u Zagrebu Rajsfirer SS saopštio naredbu da se uzme u obzir formiranje jedne hrvatske divizije SS, koja po mogućnosti treba da se sastoji od muslimanskih bošnjaka«. Na kraju dopisa kaže se da se ponovo prilaže pismo preko Vrhovne komande Njemačke vojske od 28. XII 1942. koje se odnosi na Memorandum.[142])

Jedna zabilješka upućena iz Glavnog štaba – SS i dopunske službe oružanih jedinica – SS krajem decembra 1942. godine Ministarstvu inostranih poslova indikativna je u vezi sa Memorandumom. Zabilješka, pored ostalog, sadrži sljedeća obavještenja general-lajtnanta SS Bergera Ministarstvu inostranih poslova: »1) Firer je naredio da Rajsifer SS formira dvije nove SS – Divizije. Firer je naredio da se divizija »Princ Eugen« premjesti u hrvatski prostor. U vezi sa ovim tačkama daju se sljedeće napomene: »u pogledu tačke 1. nisu potrebna nikakva daljnja spoljno-politička razmatranja«. U vezi sa tačkom 2.: »nužnost premještanja divizije »Princ Eugen« u hrvatski prostor proizilazi usljed zaoštravanja ustanka u Hrvatskoj i sa spoljno-političkog stanovišta ocjenjuje se kao neosporno... Radi razjašnjenja ovih pitanja poslanika Kašea telegrafski je trženo njegovo stanovište«.[143])

Kao što pokazuju stavovi izloženi u Memorandumu i izvorima njemačke vojno-političke provenijencije, među njima ima dodirnih tačaka, ali i različitih opredjeljenja. Podudarnost kao i razlike uslovljeni su položajem u kome su se nalazili Muslimani i Nijemci u jesen 1942. godine. U političkim kretanjima među Muslimanima u to vrijeme naročito se ispoljava tendencija distanciranja od NDH, koja se čini odgovornom za muslimanska stradanja u četničkim pokoljima. Na toj liniji javila se ideja samoodbrane muslimanskog stanovništva od četničkih napada, koja se konkretizuje formiranjem oružanih jedinica muslimanske milicije u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine sa većim muslimanskim naseljima, prvenstveno na području tuzlanske regije. Formirana pod parolom muslimanske samoodbrane od četnika i »komunističkih partizana« kao i drugih (neoznačenih) muslimanskih neprijatelja, ova muslimanska »vojska« uživala je političku podršku muslimanskih autonomista, kojima je u njihovoj političkoj aktivnosti bio neophodan oslonac na sopstvenu oružanu vojnu organizaciju. Time se u stvari potvrđuje da svaka politika u ratu može da računa na uspjeh utoliko, ukoliko raspolaže sa sopstvenom oružanom snagom. Uticaj politike proizlazio je i bio srazmjeran njenoj voj-

[142]) AVII – London N-13-306767 – 4. März 1943 – An Herrn Reschskabinetsrat von Stutterheim Reichskanzlei in Berlin-Heinburg.

[143]) PA/AA – Handakten Ritter – Akten betreffend Kroatien – Band 1 – 21 – Herrn Brotsch. Ritter–196–197 – Berlin den 29. Dez. 1942. (Lutter).

noj snazi. Drugi momenat koji je pogodovao formiranju jedinica muslimanske samoodbrane predstavljali su ustaško-četnički sporazumi, koji su izrazito otežali položaj Muslimana. Motivirani porastom snage narodnooslobodilačkog pokreta, ustaškoj strani ovi sporazumi značili su ukidanje četničkog fronta, a četničkoj strani ukidanje ustaško-domobranskog fronta. Za četničku stranu oni su predstavljali potvrdu o nestabilnosti i vojnoj nesposobnosti NDH. I jedni i drugi mogli su raspoložive snage okrenuti protiv partizana, čije su jedinice, po ocjeni njemačkog generala Fortnera, »zadivljujuće napredovale«. [144]) Istovremeno, četnici su mogli preduzimati akcije protiv Muslimana, sigurni da pri tome neće protiv sebe imati ustaške i domobranske formacije. Štaviše, u okviru četničkog pokreta u ovo vrijeme javlja se inicijativa da se formiraju posebne muslimanske četničke jedinice sa zadatkom da se bore protiv ustaša iz muslimanskih redova. Nosioci ove inicijative bili su dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić i Fehim Musakadić, koji su pročetničku aktivnost razvijali među Muslimanima u konjičkom, nevesinjskom, mostarskom i stolačkom kraju, pozivajući Muslimane na slogu sa pravoslavnim stanovništvom i u borbu protiv NDH i Hrvata u sklopu »Jugoslavenske vojske u otadžbini« pod komandom Draže Mihailovića. [145]) Iako su u Vrhovnoj četničkoj komandi sada insistirali na podršci Muslimana četničkom pokretu, ipak su ocjenjivali da će »morati obustaviti eksperimenat« sa muslimanskim četama, »jer nam to kod našeg naroda više škodi, nego li kod njih koristi«. [146]) Zavisno od oružanih formacija u kojima su se nalazili, muslimanski pripadnici u njima borili su se za ciljeve koje su formulisali njihovi politički pokreti i organizatori: u ustaško-domobranskim jedinica za očuvanje i opstanak etnički čiste NDH, u četničkim jedinica za etnički homogenu Veliku Srbiju i velikosrpsku Jugoslaviju, u partizanskim jedinicama narodnooslobodilačkog pokreta za oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora i njihovih kvislinških saveznika i kolaboracionista. Hadžiefendićeva dobrovoljačka muslimanska legija nastala je u uslovima ustaško-četničke i četničko-muslimanske konfrontacije i uspona narodnooslobodilačkog pokreta iz potrebe da Muslimane okupi na muslimanskoj platformi, zaštiti od četničke opasnosti uništenja, da ubrza odvajanje Muslimana od ustaško-domobranskih formacija i zaustavi pristupanje Muslimana narodnooslobodilačkom pokretu. Način njenog nastanka, kao i njeni

[144]) Zbornik NOR-a Tom XII knj. 2 – Dok. br. 160 – str. 778.

[145]) AVII – Ča-Br. reg. 8/7 – K. 226 – »Rezolucija Muslimanske vojne organizacije« 31. XII 1942 – Za Izvršni odbor: Dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić, Mustafa Pašić.
AVII – Ča. br. reg. 3/6 – 1, k. 226 – »Muslimanima Istočne Bosne i Sandžaka« Kalinovik, januara 1943 – Za Izvršni odbor Muslimanske vojne organizacije: Dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić.

[146]) Zbornik NOR-a XIV – knj. 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942 – Dok. br. 199 – str. 734.

vojni zadaci i uloga, odgovarali su metodu i političkom programu muslimanskog autonomističkog pokreta, pa nije bilo slučajno što su tvorci Memoranduma Hitleru tražili da se ova legija proglasi »Bosanskom stražom«, odnosno prizna vojskom i oružanom zaštitom »Bosanske župe«. U strategiji muslimanskih autonomista glavni neprijatelj Muslimana bili su srpski četnici, koji su fizičkim uništenjem muslimanskog elementa pripremali etnički homogenu Bosnu i Hercegovinu kao i »komunistički« narodnooslobodilački pokret, koji je, po mišljenju muslimanskih autonomista, težio uništenju svega što je islamsko. Istovremeno, prema ovoj strategiji, glavni saveznik Muslimana bili su Nijemci, koji su nepomirljivi protivnici svih muslimanskih neprijatelja: četnika, Jevreja, komunista. Muslimanski autonomisti procjenjivali su da se njihovi interesi integralno uključuju u strateške ciljeve Hitlerove ratne politike i da će konačno bosanskohercegovački Muslimani biti prihvaćeni kao najvjerniji i najpouzdaniji saveznik Hitlerovog Trećeg Rajha.

Prezentiranje njemačkih stavova o pitanjima koja je pokretao Memorandum pokazalo je da ga vodeći ljudi Njemačke sa Hitlerom na čelu nisu ignorisali zbog toga što je anonimno bio upućen Hitleru. Naprotiv, prema određenim pitanjima formulisanim u Memorandumu, Nijemci su zauzeli odgovarajuće stavove u skladu sa svojom strategijom u jugoslavenskom prostoru. Očigledno, njemački državno-politički vrh nije prihvatio stanovište muslimanskih autonomista o posebnoj bosanskoj narodnosti koju čine Muslimani Bošnjaci. S tim u vezi nisu bili spremni ni da prihvate zahtjev u Memorandumu da se Bosna izdvoji iz sklopa NDH i tretira kao autonomna jedinica pod protektoratom Trećeg Rajha. Prihvatanje toga zahtjeva značilo bi za Nijemce lišavanje glavnog savezništva u antijugoslovenskoj i zatim u antianglosovjetskoj ratnoj kampanji u zapadnoj sferi balkanskog prostora – NDH, koja bezrezervno i odano stoji uz Treći Rajh. Ali, nisu uvažili ni zahtjeve vlade NDH i Pavelića da divizija SS nosi naziv ustaška SS divizija Hrvatske i da po sastavu bude opštehrvatska, a ne pretežno muslimanska, da komandni jezik u diviziji bude hrvatski i da divizijom komanduje hrvatski oficirski kadar. Ove pregovore između predstavnika vlade NDH i njemačkih vojnih i političkih predstavnika u Zagrebu prekratio je rajsfirer SS Himler svojom odlukom, koja je morala imati Hitlerovu saglasnost, da se SS-bošnjačka divizija organizuje od Muslimana. Pri tome je, kao što smo vidjeli, Dobrovoljačka muslimanska legija pod komandom majora Hadžiefendića uzimana u obzir kao činjenica koja se nije dala zaobići. Ona je prisutna i u Kašeovom i u Horstenauovom razmatranju pitanja formiranja SS-bošnjačke divizije, jer je i njemačkom poslaniku i njemačkom komandujućem generalu u NDH bila dobro poznata vojna sposobnost i politička uloga ove legije.

Provođenju u život Himlerove odluke o osnivanju SS-bošnjačke divizije prethodio je određeni proceduralni put, o čemu treba ovdje najnužnije reći da bi se sagledali politički aspekti, koji su pratili oživotvorenje jedne muslimanske inicijative, koja je imala da uz njemačku podršku bude u funkciji muslimanske koncepcije autonomije Bosne i Hercegovine, a zatim, u konkretnim uslovima i odnosima, da dobije oblik ratnog angažovanja Muslimana u funkciji i na liniji njemačke ratne strategije. Nijemci nikako nisu bili spremni da stanu na stranu muslimanskih autonomista u njihovoj opoziciji prema NDH, pa je autonomističkim Muslimanima preostalo da u njemačkoj politici ratnog angažovanja Muslimana nalaze prostor za svoju političku aktivnost. Svi učesnici u stvaranju SS-divizije bili su okrenuti svojim interesima, ali svi nisu mogli da ih ostvare. Ustaški vrh NDH protivio se formiranju SS-divizije muslimanskog sastava, ali je na kraju popustio pred Nijemcima uvjeren da oni čvrsto stoje uz integritet NDH države. S druge strane, muslimanski autonomisti, koji se nisu mogli ni pojaviti legitimno kao zainteresovani faktor u njemačkohrvatskim kontaktima, cijenili su da su njihovi zahtjevi u Memorandumu dobili određeno uvaženje odlukom o osnivanju SS-bošnjačke divizije.

Pripreme za osnivanje SS-bošnjačke muslimanske divizije trebalo je da imaju karakter međudržavnog njemačko-hrvatskog sporazuma. Naime, u pregovorima ispred hrvatske vlade učestvovali su državni sekretar dr Vrančić, a sa njemačke strane SS-fireri Dengel, Leč, Ulrih i Von Krempler. Pregovori su završeni 5. III 1943, a odobrili su ih Pavelić i Lorković sa izvjesnim nebitnim primjedbama. Njemački poslanik pri vladi NDH Kaše obavijestio je o tome telegramom Ministarstvo inostranih poslova i zamolio da se odobri tekst sporazuma, koji, između ostalog, određuje: »1) osniva se SS divizija Hrvatske od muslimanskih i katoličkih Hrvata, pretežno od Muslimana i iz bosansko-hercegovačkog prostora. Muslimanska milicijska legija majora Hadžiefendića stoji na raspoloženju za formiranje divizije. Sa hrvatske strane stavljaju se prema mogućnosti na raspoloženje oficiri i podoficiri koji govore hrvatski i njemački. Isto tako koristiće se oficiri i podoficiri iz Rajha kao i folksdojčeri. 2) Vrbovanje vrše hrvatske službene ustanove u najtješnjoj saradnji sa vođama SS-jedinica u štabu opunomoćenog generala u Hrvatskoj... 6) O vjerskim običajima vojnika voditi stalnu brigu. Sporazum je predviđao razmjenu nota. Hrvatska vlada, izvještava Kaše, odredila je da je u sprovođenju Sporazuma punomoćno predstavlja »ustaški doglavnik, muslimanski profesor Šuljak«. [147]) Iako je Sporazum određivao da se

[147]) PA/AA – Büro des Staatssekreter« – Akten betreffend Kroatien Band 4 – Telegramm N° 1272 vom 23. 3. 1942. – 33/334.

NJEMAČKA INICIJATIVA DA SE FORMIRA MUSLIMANSKA SS-DIVIZIJA

ljudstvo za SS-diviziju vrbuje među muslimanskim i katoličkim Hrvatima, predstavnici SS-jednica su se već u početku vrbovanja opredijelili samo za Muslimane. Štaviše, povodom posjete jerusalimskog velikog muftije El Huseinija Bosni, za vrbovanje su istaknute plakate sa zelenom zastavom. Poslanik Kaše je s tim u vezi upozorio Ministarstvo inostranih poslova da u političkom razvoju mogu nastupiti negativne posljedice. [148])

Da bi dobio što podrobnija obavještenja o političkom stanju i odnosima u Bosni, poslanik Kaše naložio je svojim saradnicima u Poslanstvu Vili Rekardu i dr Kačinki da otputuju u Bosnu i podnesu mu izvještaj, u kome, pored ostalog, naročitu pažnju treba da posvete muslimanskom pitanju sa posebnim osvrtom na osnivanje SS-divizije.[149]) Izvještaj o pitanju Muslimana pripremio je i podnio dr Kačinka. Političke odnose među Muslimanima on je vidio kako su na površini izgledali. Po njemu, bosanski Muslimani bili su podijeljeni u dvije političke grupe: jedna se okupljala oko Džafera Kulenovića, potpredsjednika vlade NDH, a druga oko Hakije Hadžića, poslanika u Ministarstvu inostranih poslova. Između ovih grupa postoji više struja od malog političkog značaja. Po ocjeni Kačinke pitanje bosanske autonomije u ovom trenutku nalazilo se u pozadini. Islam je onaj elemenat koji povezuje sve grupe. Po mišljenju dr Kačinke u političkom životu Muslimana glavno je pitanje političkog vođstva, za koje ne postoji široko priznata ličnost. Formiranje muslimanske SS-divizije prihvata se sa svih strana »samo sa rezervom«. Državno-politički razlozi zahtijevaju da se vodi briga i o učešću katoličkih Hrvata, ako neće da se dā novi podsticaj autonomističkim težnjama. Uspjeh vrbovanja dobrovoljaca zavisi od toga da li će divizija biti formirana u Bosni ili ne. Ako bi bila formirana u Njemačkoj, unaprijed treba računati sa malim odzivom. Neposredno u uskoj vezi sa stvaranjem muslimanske SS-divizije je pitanje zajedničkog života Muslimana i pravoslavnih. Također, ne bi smjelo da se previdi da duže kolebanje u rješavanju muslimanskog pitanja nosi sve veće odbijanje Muslimana od države i od saradnje sa Njemačkom. Izvjestan nemir među Muslimanima djeluje u smislu njihovog okretanja prema vanjskim snagama, u prvom redu prema Turskoj, a zatim i prema Engleskoj.[150]) Pisac izvještaja dr Kačinka očigledno je primao informacije o političkim odnosima među Muslimanima iz manje-više oficijelnih izvora, čime se objašnjava njegova neobavi-

[148]) PA/AA »Büro des Staatssekreter – Akten betreffend Kroatien – Bd. 4 – Telegramm Nr 1388 vom 2. 4. 1943 – 369370.

[149]) PA/AA – Büro des Staatssekreter – Akten betreffend Kroatien band 4 – Zagreb, dem 17. März 1943. – An Stdf Willy Requard – 327-794.

[150]) Deutsches Zentralarchiv – Potsdam – AA/PA – (1936-1945) 09. 01 – Politishe lage in Kroatien – Bd. 1 – 61144 – »Berichtüber Dienstreise nach Sarajevo – Zagreb, den 27. März 1943. – betr.: Muselmanen; 274-276.

ještenost o djelovanju muslimanskih autonomista i potcjenjivanje njihovog značaja u političkom životu Muslimana. Ipak, neka zapažanja su vjerodostojna, kao npr. konstatacija da među Muslimanima ne postoji politička ličnost šireg autoriteta, nepovjerljiv odnos Muslimana prema NDH, određene simpatije prema Turskoj itd.

Konzul dr Vinkler sačinio je takođe analizu o političkom položaju bosanskih Muslimana (april 1943). Njegova je ocjena da su poslije raspada jugoslovenske države izbili sukobi između nacionalno i vjerski podijeljenog stanovništva: katoličkih Hrvata, pravoslavnih Srba i Muslimana. Iznad ovih nacionalnih i vjerskih raspuklina napravljen je rez interesnih linija nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke Italije. A na ovom tlu bjesne nihilističke ideje i dobijaju svoj jasni i čvrsti oblik u komunističkim partizanima. Dvije godine postoji hrvatska država, koja umjesto da koristi Njemačkoj, veže u sve većem obimu njemačke trupe i troši njemačku pomoć. U ovom rđavo uređenom i napetošću opterećenom hrvatskom prostoru odvija se politički život bosanskohercegovačkih Muslimana. Među njima postoje sljedeće struje: a) hrvatska, koja predstavlja slabu grupu, koju karakteriše zabrinutost za opstanak hrvatske države, mržnja prema Srbima i Italijanima. Izrazito je prijateljska prema njemačkom narodu; b) »autonomistička (jaka grupa), nema povjerenja u hrvatsku državu, sklona velikosrpskim idejama uslovno prijateljska prema Njemačkoj, c) komunistička (slaba grupa), neprijateljska prema Njemačkoj. S obzirom da je tokom aprila otpočela kampanja vrbovanja za SS-diviziju, konzul dr Vinkler je u kontekstu razmatranja položaja bosanskohercegovačkih Muslimana učinio poseban osvrt na odnose između Hrvata i Muslimana, koji su se ispoljili u toku vrbovanja. Za vrbovanje je bio određen jedan SS-firer, kome je bio dodijeljen jedan muslimanski političar, odan Hrvatima, što je njemački rukovodilac vrbovanja smatrao aktom sabotaže njegovog rada. S druge strane, Hrvat je prigovarao Nijemcu da nije zainteresovan za stvar države, već da samo radi za ciljeve SS. Sa hrvatske strane ocjenjivalo se da osnivanje ove divizije još više ističe u državi regionalnu i religioznu misao, koja se izrazito protivi okupljanju svih stanovnika hrvatskog prostora u jedan državni narod. Postoji opasnost da se iz jedne divizije muslimanskog karaktera razvije borbena jedinica panislamskih ciljeva. Osim toga, osnivanjem bosanske divizije razbijaju se institucije od životne važnosti po hrvatsku državu. Prijavljivanjem za ovu diviziju hrvatski državljani oslobađaju se svoje hrvatske vojne obaveze. U slučaju konflikta sila Osovine sa Turskom, jedna muslimanski orijentirana bosanska divizija pokazaće se nepouzdanom. Da bi se izbjegle ove opasnosti, sa hrvatske strane se predlagalo da se stvori divizija iz cjelokupnog hrvatskog naroda, po uzoru na »Vražiju diviziju«.

Prema Vinklerovom mišljenju u autonomističkim krugovima vrbovanje za SS-iviziju primljeno je sa zahvalnošću kao njemačka pomoć ugroženom muslimanstvu. U provođenju vrbovanja Muslimani su imali određene poslove, pa su izvjesne hodže bile vatreni agitatori mobilizacije Muslimana u diviziju. Među Muslimanima ispoljavala se sklonost da se i Srbi prime u diviziju. Autonomisti su očekivali da divizija ostane u Bosni, isticali da su muslimanske samozaštitne jedinice sjajno i dugo branile svoja zavičajna mjesta i podvlačili da je odsustvo katoličkih ustaških jedinica na bosanskom prostoru važna pretpostavka za uspjeh. Do kraja aprila 1943, napominje dr Vinkler, u bosansku SS-diviziju javilo se 12 hiljada ljudi.

Svoju analizu u vezi sa osnivanjem SS-divizije dr Vinkler zaključuje razmatranjima o prednostima i negativnim posljedicama koje ova akcija može donijeti Nijemcima. Prednosti bi bile sljedeće: konačno umirenje bosanskog prostora, podiglo bi se privredno iskorištavanje zemlje, njemačke vojne snage izvukle bi se odatle i uputile na drugu stranu.

Osnivanje divizije moglo bi biti praćeno panislamističkom, izvanevropskom orijentacijom. U njemačkoj ruci našla bi se poluga, čija se dužina ne bi dala kontrolisati, pa bi njen drugi kraj uhvatili Englezi širom rukom i neprijateljski prema Evropljanima – Japanci.

Štetne posljedice dr Vinkler vidi prvenstveno u mogućnosti da autonomističko muslimanstvo, uz podršku Njemačke, razbije hrvatsku državu. To Nijemci moraju spriječiti, i to na taj način što bi suprotstavljene grupe okupili oko »ideala, koji su ovi narodi poslije naše pobjede u Jugoslaviji imali pred očima puni nade. To je ideal pravednog, nacionalnog i socijalističkog novog poretka«.[151])

Apstrahujući ovaj, na paroli partijske odanosti, sročeni završetak, kojim je konzul dr Vinkler ugađao svome partijskom i državnom šefu, valja konstatovati da u njegovoj analizi muslimansko-hrvatskih odnosa, kao i položaja Muslimana Bosne i Hercegovine u NDH ima pouzdanih ocjena, koje su u toku rata provjerene. Nijemci su sistematski pratili razvoj političkih odnosa na »hrvatskom« prostoru i nastojali da dobiju objektivnu tačnu predstavu o odnosu snaga, koji se tokom rata i pod uticajem ratnih zbivanja pomjerao i mijenjao. Dok su promjene bile neumoljiva realnost, učesnici u bosansko-hrvatsko-njemačkoj političkoj igri, koju smo slijedili, tvrdo su se držali svojih opredjeljenja, nesposobni da se prilagode realnosti promjena. Niti su muslimanski

[151]) PA/AA Inland II g – 403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1943 – B. 3, 4, – Konsul Dr Winkler – »Die polistische Lage der Mohammedanen Bosniens April 1943« – 267551 – 267558.

autonomisti htjeli da se odreknu svog životnog sna – autonomne Bosne i Hercegovine, niti njemački okupatori ustaške NDH, kao što ustaški vrh nije bio spreman da prizna da je Bosna i Hercegovina u sve manjem obimu pod kontrolom NDH. Među svima je sve manje bilo savezništva i sve više nepovjerenja. Egzistirati se moralo samo u egzistiranju uzajamnog udaljavanja.

POJAVA JERUSALIMSKOG VELIKOG MUFTIJE EL HUSEINIJA NA BOSANSKOJ SCENI

U toku kampanje za stvaranje bosanske SS-divizije, kada konfrontacija NDH – Muslimani dobiva šire razmjere, na bosanskoj pozornici javlja se jerusalimski veliki muftija El Huseini, koji je pretendovąo na ulogu vođe islamskih naroda, inspiratora i tvorca trajnog saveza islamskih zemalja sa Hitlerovim Trećim Rajhom. To, kao što smo pokazali u prethodnom izlaganju, nije bila prva veza bosanskohercegovačkih Muslimana sa velikim jerusalimskim muftijom. Krajem oktobra 1942. iz Mostara je otputovala u Rim tročlana delegacija Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine, da bi posjetila El Huseinija i obavijestila se o njegovim pogledima o položaju i borbi islamskih naroda. Međutim, prve veze političkih i vjerskih predstavnika bosanskohercegovačkih Muslimana datiraju iz predratnog doba, s početka 30-tih godina. Naime, 1932. godine u Jerusalimu je održan sveislamski kongres pod predsjedništvom velikog muftije Muhamed Emin El Huseinija. Ovome kongresu prisustvovali su i najistaknutiji predstavnici političkog i vjerskog života Muslimana Bosne i Hercegovine, među kojima i dr Mehmed Spaho, predsjednik JMO, Uzeiraga Hadžihasanović, najbliži sradnik dr Mehmeda Spahe, hadži-Mujaga Merhemić i drugi.[152]) Nakon posjete mostarske delegacije velikom muftiji u Rimu krajem oktobra 1942. godine veze muslimanskih predstavnika sa velikim muftijom El Huseinijem obnovljene su prilikom njegovog boravka u Sarajevu u prvoj polovini aprila 1943. godine. Potpredsjednik vlade NDH dr Džafer Kulenović obavijestio je zamjenika reis-ul uleme Safeta Bašića o dolasku El Huseinija u Sarajevo, tražeći od njega da velikog muftiju primi kao svoga gosta.[153]) Jerusalimski veliki muftija doputovao je u Sarajevo aprila 1943. u pratnji četiri-pet njemačkih SS-oficira, dvojice svojih rođaka, ustaškog muftije Akifa Handžića i sveučilišnog profesora dr Ibrahima Ruždića.[154]) U toku boravka u Sarajevu, veliki muftija Emin El Huseini primao je deputacije raznih muslimanskih (i katoličkih) vjerskih društava, primao pojedine istaknute predstavnike musliman-

[152]) Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – VH – Inv. br. 6324 – Zapisnik o saslušanju Bašić Safeta, zamjenika Reis ul uleme.

[153]) IBIDEM

[154]) AJ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – F. br. 190.

skog vjerskog života, odlazio u posjete muslimanskim prvacima (Uzeiragi Hadžihasanoviću, hadži-Mujagi Merhemiću), takođe na banketekoji su priređivani u njegovu čast, govorio (držao vaz) u Begovoj džamiji pozivajući Muslimane na međusobnu slogu. Ipak, učesnici susreta sa velikim muftijom cilj njegove posjete Sarajevu dovodili su prvenstveno u vezu sa osnivanjem muslimanske SS-divizije, o čemu se nalaze tragovi i u njemačkim izvorima. U raznim prilikama je preporučivao da se Muslimani upisuju u SS-diviziju da bi se tako zaštiti od pokolja i pri tome naglašavao da će poslije formiranja ova divizija stalno ostati u Bosni.[155])

Dok je u vrijeme održavanja Sveislamskog kongresa u Jerusalimu (1932) mali broj bosanskohercegovačkih Muslimana imao priliku da upozna i čuje za jerusalimskog velikog muftiju El Huseinija, u muslimanskom svijetu tokom drugog svjetskog rata velikog muftiju pratio je glas vođe islamskih naroda u borbi za oslobođenje od engleskog imperijalizma. Dolazak u Rim, gdje mu je Musolini pružio gostoprimstvo i uslove za njegovu svearapsku i sveislamsku aktivnot, donio je velikom muftiji povoljne mogućnosti za povezivanje sa Muslimanima evropskog jugoistoka. U avgustu 1942. muslimanski sarajevski nedjeljni list »Osvit« objavio je razgovor svoga rimskog dopisnika Mustafe Busuladžića sa velikim jerusalimskim muftijom, koji je propagandno prenijela gotovo sva štampa NDH. »Osvit« je uzdizao ličnost velikog muftije, ističući posebno važnost njegovih razgovora sa Hitlerom. List je tvrdio da je veliki jerusalimski muftija postao predvodnik i branilac miliona Muslimana u svijetu i na uvodnom mjestu intervjua dao izjavu velikog muftije u kojoj je on izrazio svoje naročito zadovoljstvo sa položajem Muslimana u NDH. Zajedno sa ovim dijelovima razgovora, njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše u izvještaju Ministarstvu inostranih poslova izložio je i druge relevantne političke stavove i poglede velikog jerusalimskog muftije, prvenstveno njegove ocjene o Hitleru i islamskoj politici Njemačke. El Huseini je rekao: »Stanovište Muslimana je jasno. U borbi za slobodu oni stoje na strani Njemačke, Japana i njihovih saveznika. Borba protiv Velike Britanije vodiće se do konačnog sloma Britanske Imperije, kao i protiv Sovjetske Rusije, stoljećima starog neprijatelja Islama... Pobjeda sila Osovine biće i pobjeda islamskih naroda.«[156])

[155]) AJ – Zapisnici Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Inv. br. 5533 – str. 7-8.

[156]) PA/AA – Handakten Ettel – betreffend Grossmufti – 6 – Telegramm N. 2105 vom 13. 8. 1942 – Kasche – 298015-298017.

Njemačka propaganda je izrazito angažovano podržavala politiku ratnog savezništva sila Osovine i islamskih naroda. U kontekstu ove politike ona je isticala značaj koji ima evropsko muslimanstvo kao most između Njemačke i »susjednog arapskog muslimanstva«. U tom pogledu 2 miliona Muslimana u Hrvatskoj i Bugarskoj imaju mnogo veći međunarodni politički značaj nego što to govori njihov broj. Sve što se dešava među Muslimanima Hrvatske i Bugarske, podvlači se u tekućoj njemačkoj propagandi, brižljivo se prati u islamskom svijetu, kao što i obratno, evropski Muslimani snažno učestvuju u sudbini svoje vjerske braće na Bliskom istoku i u sjevernoj Africi. Poput Njemačke, Hrvatska i Bugarska su ispunjene osjećanjima poštene i iskrene saradnje sa islamskim svijetom, ističe u nacionalsocijalističkom organu dr Franc Roneberger, da bi zatim tvrdio kako su Muslimani Bosne i Hercegovine u sklopu Dunavske Monarhije imali, a sada u NDH ponovo stekli, najbolje moguće uslove svoga opšteg razvitka. U doba Dunavske Monarhije »muslimanski Bošnjaci« uživali su vjersku autonomiju. Tokom 20 godina »izloženo velikosrpskom centralizmu«, bosansko muslimanstvo poslije sloma Jugoslavije uključilo se aktivno u izgradnju mlade hrvatske države. Prihvatajući oficijelno stanovište NDH da su bosanski Muslimani po krvi Hrvati, dr Roneberger nalazio je posebnu vrijednost muslimanske politike NDH u tome što u njoj, navodno, dolazi do punog izražaja svijest o zajednici svih Muslimana u svijetu bez obzira na različitu narodnu pripadnost. Isto tako, po njegovom mišljenju, sasvim je prirodno što su sile Osovine primile pod svoje okrilje vodeće glave arapskog muslimanstva«, Rašida El Gajlanija, šefa legitimne vlade Iraka i velikog palestinskog muftiju Emina El Huseinija, koji su više puta potvrdili odanost novom svjetskom poretku.[157])

Dok je njemačka nacionalsocijalistička partijska i državna propaganda uzdizala i slavila jerusalimskog velikog muftiju kao velikog borca za slobodu islamskih naroda i odlučnog saveznika Trećeg Rajha u borbi protiv »jevrejske plutokratije, engleskog imperijalizma i ruskog boljševizma«, njemačka diplomatija je trezveno i agilno prikupljala obavještenje iz svih izvora do kojih je mogla doći o ponašanju i izjavama svoga velikog islamskog saveznika. U specijalne biroe Ministarstva inostranih poslova pristizali su iz Rima, gdje je do kraja 1942. godine rezidirao veliki muftija Emin El Huseini, ne samo izvanredno dokumentovani izvještaji poslanika Etela, nego i informacije dobivene iz marginalnih pravaca obavještajne diplomatske službe. Koliko je u

[157]) Dr Franz Ronneberger: »Der Islam in Antlitz Europas« – »Völkischer Beobachter« – 23. oktober 1942.

odnosima Njemačka – islamski narodi njemačka propaganda težila efektima afirmacije prestiža njemačke islamske politike, pa s tim u vezi i jačanju autoriteta jerusalimskog velikog muftije, toliko su diplomatiji Rajha bila potrebna tačna obavještenja o političkom djelovanju vjerskog i političkog vođe islamskih i arapskog naroda. Krajem novembra 1942. Ministarstvo inostranih poslova došlo je do Jevđevićevog izvještaja Draži Mihailoviću, prema kome je jerusalimski veliki muftija El Huseini delegaciji mostarskih autonomista izjavio sljedeće: »Italija stvara' arapsku državu kao protivtežu Turskoj, dok ja u saradnji sa Turskom težim panislamskoj državi. Ako ja sarađujem sa Osovinom, to ne znači da zbog ove ideje i neću sarađivati sa Saveznicima, čija je pobjeda sigurna«. El Huseini, kaže se dalje u Jevđevićevom izvještaju, »održava veze sa turskim i avganistanskim poslanikom u Rimu.«[158])

U stvari, koliko je privrženost El Huseinija silama Osovine, a posebno Njemačkoj djelovala u pravcu međunarodne afirmacije Hitlerovih ratnih ciljeva među islamskim narodima, toliko je istovremeno diplomatija Trećeg Rajha nastojala da prati njegovo djelovanje među muslimanskim narodima. Kada se jerusalimski veliki muftija poslije Romelovog poraza kod El Alamejna iz Rima povukao i nastanio u Berlinu, Nijemci su došli u mogućnost da neposrednije podržavaju njegove proosovinske islamske inicijative. Ali i da u saradnji sa velikim muftijom nađu prostora za obaveznu kontrolu njegove političke aktivnosti.Pod uticajem njemačkog poraza u sjevernoj Africi, usljed čega su mu bili otežani kontakti sa islamskim bliskim istokom, jerusalimski veliki muftija nastoji da se što čvršće poveže sa balkanskim Muslimanima. Na liniji njegove sveislamske aktivnosti proosovinskog pravca i značaja uopšte je i osnivanje Islamskog centralnog instituta u Berlinu, čije je otvorenje on proglasio 18. decembra 1942. Tim povodom veliki muftija El Huseini održao je govor, prožet militantnim antisemitskim, protivsavezničkim i antikomunističkim duhom. Otvarajući Islamski institut El Huseini je pozvao Muslimane na žrtvovanje, bez čega ne mogu očekivati pobjedu »ko se ne boji smrti, njemu je život darovan«, bila je jedna od islamskih deviza kojom je jerusalimski muftija

[158]) Zentrales Staatsarchiv – Potsdam – 09. 01 AA) – 61125 – Anlage Ast Belgrad Tgb N. 7089/11. 42. III F vom 25. 11. 1942 – Ovaj izvještaj pokazuje da je četnički krug oko Dobrosava Jevđevića bio ne samo u toku priprema za odlazak muslimanske delegacije iz Mostara u Rim da bi posjetila El Huseinija, već je našao mogućnosti da po povratku delegacije dođe do obavještenja o sadržini njenih razgovora sa velikim jerusalimskim muftijom. Našavši da su ovi razgovori bili značajni sa stanovišta međunarodnih interesa četničkog pokreta, Dobrosav Jevđević je o njima obavijestio Dražu Mihailovića 22. 11. 1942. U zajedničkom izvještaju koji su novembra 1942. uputili Draži Mihailoviću Dobrosav Jevđević i major Bačević o toj posjeti se kaže sljedeće: »Njihove hodže po našem savetu su primile poziv da u Rimu posete jerusalimskog muftiju i u Italiji su govorili protiv hrvatske države« – Zbornik NOR-a XIV 1 – Dok br. 199 – str. 734.

pozivao islamske vjernike u rat na strani sila Osovine. Značajno je da je u ovom govoru našao za potrebno da kao neprijatelj islama izričito žigoše Jevreje, Engleze, Amerikance i boljševike zbog toga što »komuniste podupiru novcem i oružjem, kojim u Bosni napadaju na muslimanske muževe, žene i djecu«.[159])

Muftijin boravak u Berlinu bio je organizovaniji i imao sadržajniji program nego u Rimu. Njegovi kontakti su balkanskim Muslimanima, prvenstveno sa Muslimanima u NDH, bili su iz Berlina ostvarljiviji u posrednom kao i neposrednom obliku. U Berlin se dolazilo iz Bosne lako, kao što se, takođe, sa lakoćom iz Berlina moglo ići u Bosnu. Ako su muslimanski prvaci iz Mostara pomoću Italijana mogli da ga posjete u Rimu, da bi ga obavijestili o položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini, sada on, uz njemačku organizovanu pomoć, može posjetiti muslimanske prvake u Sarajevu da ih neposredno upozna sa ciljevima svoje proosovinske islamske politike i da s njima zajedno potraži modus muslimanske odbrane u Bosni i Hercegovini na liniji Hitlerove i njegove rasne strategije. Veliki muftija došao je u »privatnu« posjetu bosanskohercegovačkim Muslimanima početkom aprila 1943. Ova posjeta imala je dovoljno i muslimanskih i njemačkih motiva, koji su već došli do izražaja u Memorandumu muslimanskih autonomista Hitleru i u Hitler-Himlerovoj odluci da se u Bosni formira muslimanska SS-divizija. Njemačko ministarstvo inostranih poslova i njemačko poslanstvo kod vlade NDH pratili su tok ove posjete od njenih priprema do okončanja. Organi vlade NDH bili su, takođe, uključeni u njen program. Istovremeno, dok je posjeta trajala, odvijale su se pripreme za osnivanje SS-bošnjačke muslimanske divizije.

Početkom marta 1943. njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše imao je razgovor sa ministrom inostranih poslova Lorkovićem i od njega doznao da veliki muftija želi da u najskorije vrijeme doputuje u Zagreb u privatnu posjetu, koja bi trajala nekoliko dana i poslužila za razgovor sa Muslimanima. Kaše javlja u Berlin da poziv nije upućen iz Zagreba i da do putovanja dolazi na želju velikog muftije.[160])

Istog dana u Zagrebu je sklopljen Sporazum između predstavnika vlade NDH državnog sekretara Vrančića i predstavnika oružanih jedinica SS štandartenfirera Dengela, oberšturmbanfirera Beča, hauptšturmfirera Ulriha i oberšturmfirera Kremplera o sljedećem: "1) Osniva se hrvatska

[159]) »Govor Njegove preuzvišenosti velikog muftije jeruzalemskog prigodom otvorenja Islamskog središnjeg zavoda u Berlinu E. V. Na dan Idul-adhe u petak dne 18. prosinca 1942. 10. Zul-hidžaha 1361 – Zagreb 1943 – str. 13.

[160]) PA/AA – Handakten Ettel – Akten betreffend Grossmufti – 6 – Telegramm N 986 – den 5. März 1943 – Kasche.

SS-divizija od muslimanskih i katoličkih Hrvata pretežno sa bosanskohercegovačkog prostora. Legija Hadžiefendića stoji radi regrutovanja na raspoloženju. 2) Vrbovanje sprovode hrvatske službene ustanove u najužoj saradnji sa oružanim jedinicama SS i po instrukciji njemačkih službenih ustanova... 7) Konačni Sporazum postaje izvršan razmjenom nota između hrvatske vlade i njemačkog poslanstva«.[161]) Krajem marta SS grupenfirer Berger izvještava Ministarstvo inostranih poslova da Sporazum između predstavnika SS-jedinica i hrvatske vlade o osnivanju »Bošnjačke SS-divizije« mora dobiti saglasnost italijanske vlade, jer to zahtijeva italijansko-hrvatski državni ugovor od 18. V 1941.[162]) Nekoliko dana potom u njemačko poslanstvo stigao je iz Sarajeva telegram od konzula Gördesa u kome se saopštava da se vođa muslimanske divizije u Tuzli Hadžiefendić i SS oberlaitnant Krempler nalaze u Sarajevu, i prema obavještenju koje je ministar Canki dobio od državnog sekretara Vrančića, namjeravaju da formiraju isključivo muslimanske jedinice.[163]) Pošto je dobio ovu informaciju, poslanik Kaše reagirao je svojim telegramom Ministarstvu inostranih poslova. Iz ovoga Kašeovog telegrama doznajemo da se obrazovanje SS-divizije dovodi u vezu sa putom velikog muftije, pa Kaše skreće pažnju Ministarstvu da ove promjene u provođenju postignutog dogovora da se u SS-diviziju prime samo Muslimani mogu izazvati štetne posljedice u cjelokupnom političkom razvitku Hrvatske.[164])

Karakteristično je da su gotovo svi njemački izvještaji koji su krajem 1942. i početkom 1943. godine dolazili iz NDH u Berlin, pretežno ispunjeni podacima i analizama muslimansko-hrvatskih odnosa i kriza u tim odnosima. U tim izvještajima, pored obilnih konkretnih inforamcija neophodnih u provođenju strateškog kursa, ima i ispolitiziranih konstrukcija koje su bile u funkciji određenih tumačenja izvan toka realnih zbivanja. Diplomatija je uvijek činila promašaje kada je licem bila okrenuta doktrini politike umjesto stvorenim pojavama. Otuda je sasvim isforsirano gledište po kome Pavelić svojom politikom »potiskivanja religioznog momenta« kod bosanskohercegovačkih Muslimana i isticanje u prvi plan »narodnog i krvnog svojstva«, više odgovara težnjama Trećeg Rajha nego veliki muftija koji vjerskom momentu pridaje primaran značaj. »Ako je u interesu Rajha

[161]) AVII – Na – NAV-T-120 – r. 2908 – E 464789/90 – Bespreschaungsniederschrift über die Aufstellung einer kroatischen SS-Division – Zagreb, den 5. März 1943.

[162]) AVII – Na – NAV-T-120 – r. 2908 – E 464787/8 – (u pitanjima izgradnje hrvatske oružane sile ugovor je obavezivao NDH na saradnju sa Italijom.

[163]) AVII – Na NAV – T – 120 r. 2908 – E 464495 – Telegramm nr. 23 vom 30. März 1943.

[164]) PA/AA – Büro des Staatssekreter – Akten betreffend Kroatien – B. 4 – Telegramm Nr. 1388 vom 2. 4. 1943. Kasche – 162448/9.

jačanje Hrvatske, onda ispoljene težnje velikog muftije, prema ovom stanovištu, jedva zaslužuju bilo kakvu podršku.«[165])

Zna se da se ni tada, a ni kasnije, Njemačka nije nalazila u položaju da bira između Pavelića i velikog jerusalimskog muftije, jer i među njima nije bilo konfrontacije u odnosu prema Trećem Rajhu. Naprotiv, pokazalo se da su Hitleru bili potrebni i Pavelić i El Huseini, kao i muslimanski autonomisti i njihovi Bošnjaci. I obratno, svi su iskazivali vjernost Hitleru i tražili njegovu zaštitu. Jerusalimski veliki muftija El Huseini i bošnjačka SS-divizija bili su uporedna tema njemačkih diplomatskih izvještaja kao i predmet političkih razmatranja i razgovora predstavnika NDH i Njemačke. Samo po sebi se razumije da su se ovakvim materijalima obavezno punili novinski stupci i njemačke i hrvatske štampe, čija propagandna uloga nije podnosila oblik i stil objektivnog izvještavanja, kao u dipomatskoj informativnoj službi.

Poslanik Kaše telegrafski je 8. aprila obavijestio Ministarstvo inostranih poslova o toku muftijine posjete. Za vrijeme boravka u Sarajevu El Huseini je primio muslimanske predstavnike. Prijemi su održavani u njemačkom i italijanskom konzulatu, a 7. aprila muslimanski vjerski dostojanstvenici priredili su u čast velikog muftije banket u vladinoj palati. Albanski Muslimani predali su El Huseiniju na dar mač u italijanskom konzulatu. Povratak u Zagreb, završava Kaše, predviđa se 8, odnosno 9. aprila.[166]) Međutim, iz Sarajeva je veliki muftija otputovao 11. aprila. Uz to, Kaše izvještava da je veliki jerusalimski muftija, pored drugih, primio i delegaciju muslimanskih predstavnika iz Sandžaka. Mnogi su se velikom muftiji žalili zbog nedovoljne zaštite muslimanskog stanovništva. U ovim susretima veliki muftija je isticao nužnost privrženosti Muslimana hrvatskoj državi i naglašavao da je muslimanska stvar nerazrješivo povezana sa pobjedom Osovine. Za vrijeme zadržavanja u Zagrebu, nastavlja Kaše u telegramu, veliki muftija nije izlazio u javnost, pa dodaje da je lično držao odstojanje zbog privatnog karaktera njegovog puta.[167]) Pošto je veliki muftija otputovao iz Zagreba u Berlin, poslanik Kaše informiše svoje ministarstvo o razgovoru koji je Pavelić imao sa velikim muftijom pred njegov povratak. Pavelić je obavijestio Kašea da je njegov razgovor sa El Huseinijem trajao tri sata. Muftija se naročito

[165]) Deutsches Zentralarchiv – 09. 01 – AA/PA – Politische Lage in Kroatien – Bd. 1. – 6144 – Bericht über Kroatien –geheime Reichssache – Berlin den 3. April 1943 – Veesenmayer – 144-169.

[166]) PA/AA Büro Staatssekreter – Akten betreffend Kroatien – Band. 4 – Telegram Nr. 1488 vom 8. 4. 1943 – Kasche – 162462.

[167]) PA/AA Handakten Ettel – Akten betreffend Grossmufti – b. 6. – Telegramm Nr. 1526 vom 12. 4. 1943 – Kasche.

zalagao za izbjeglice. U vezi sa internim muslimanskim pitanjem u Bosni veliki muftija je bio u prilici da čuje mišljenje vodećih ličnosti u Sarajevu koje pripadaju čaršiji i koje imaju malo zajedničkog sa širokim slojevima. U pogledu rasprave o upravljanju crkvenim dobrima veliki muftija podržao je Pavelićevo stanovište o kome uprava treba da ostane u rukama duhovnih predstavnika isključujući čaršiju. Kaše ocjenjuje da Pavelić nije izrazio poseban sud o posjeti. S druge strane, izvještava Kaše, »muslimanski profesor« Šuljak je mišljenja da je posjeta velikog muftije više dala podsticaja jugoslavenski orijentiranim elementima, odnosno muslimanskim grupama koje teže autonomiji Bosne i Hercegovine, nego onima koji se dosljedno izjašnjavaju za hrvatsku državu.[168])

Posjeta jerusalimskog muftije bila je praćena određenim publicitetom u njemačkoj i hrvatskoj štampi. DNB, njemački obavještajni biro iz Zagreba, dao je za unutrašnje potrebe izrazito oficijelniji osvrt na tok posjete, insistirajući na propagandnoj intonaciji stavova da su hrvatski Muslimani u NDH dobili svoju državu, da su za to dali veliki doprinos u žrtvama i da su njemačko-hrvatske trupe pružile veliku pomoć muslimanskom stanovništvu u akciji čišćenja muslimanskih naselja od »četničko-komunističkih bandi«. Sa svoje stane, veliki muftija, saopštava DNB, isticao je da Muslimani Hrvatske čine jedinstveni front sa Arapima Palestine, Sirije, Egipta i drugih muslimanskih zemalja u borbi protiv »moskovskih potpaljivača, engleskih nasilnika i američkih izrabljivača« za slobodu i pravo na život na strani sila Osovine.[169])

Pišući o posjeti velikog muftije El Huseinija »Hrvatskim Muslimanima« sarajevski »Novi list« naročito je podvlačio »usku povezanost... Hrvatske i hrvatskog naroda i islamskog istoka«, naglašavajući da je »naš narod jedini evropski uljuđeni narod kojeg pripadnici slijede jedine dvije univerzalne religije: katoličanstvo i Islam i u kojemu su obje one spojene u istoj krvi, istoj rasi i istom jeziku«. Izbjegavajući da govori o stvarnim razlozima i programu posjete velikog muftije Muslimanima Bosne i Hercegovine, »Novi list«, poput drugih novina, obasipa javnost propagandnim tvrdnjama »o bratskom razumijevanju i ljubavi između Hrvata obiju vjera« i izrazima zahvalnosti velikom muftiji zbog njegovog velikog razumijevanja »za neopisive jade, kojima je bilo izloženo žiteljstvo bosansko-hercegovačke Hrvatske, osobito muslimansko«.[170]) Očigledno u njemačkoj službenoj

[168]) PA/AA Büro Staatsserketer – Akten betreffend Kroatien – B. 4 – Telegramm Nr. 1575 vom 15. 4. 1943 – 162477/8 – Kasche.

[169]) Ibidem – DNB – vertrauliches Rohmaterial – Nr. 106 Eigendienst – 16. april 1943. Blatt 101.

[170]) »Novi list«, 25. i 26. travnja 1943. – Br. 601 – str. 3: »Veliki muftija El Huseini u Bosansko-hercegovačkoj Hrvatskoj«.

novinskoj agenciji kao i hrvatskoj štampi nije bilo ni traga od podataka, sadržanih u diplomatskim informacijama, koji govore o njemačko-hrvatskim razlikama i neslaganjima u vezi sa osnivanjem bošnjačke SS-divizije, motivima i karakteru posjete velikog jerusalimskog muftije bosansko-hercegovačkim Muslimanima.

Krajem aprila održan je u Salcburgu susret Hitlera i Pavelića. Pored ostalih učesnika ovome susretu prisustvovao je takođe poslanik Kaše, koji je o tome sačinio posebnu zabilješku. Prema Kašeu, Hitler je izjavio da Njemačka nema nikakvih zahtjeva u NDH, kojoj ona želi prijateljski da pomogne kako bi se što prije konsolidovala. Ipak, on je postavio tri ratna zahtjeva, koje bi Hrvatska trebalo da ispuni: a) osigurati prugu Zagreb-Zemun, b) omogućiti što veće liferacije boksita za Njemačku i c) uspostaviti u zemlji mir, kako bi njemačke trupe što prije napustile Hrvatsku. Potom, Hitler je naglasio da ne želi da se miješa u unutrašnje odnose i poslove Hrvatske. Naprotiv, on želi Paveliću da što uspješnije ovlada situacijom u Zemlji. Pri tome Hitler je označio Srbe kao izazivače i nosioce nemira; oni su to bili u prošlosti, pa s tim treba računati i u budućnosti. S druge stane, Hitler je istakao da su u staroj Austriji Hrvati bili njen najvjerniji narod, pa je siguran da će između Rajha i Hrvatske u budućnosti postojati najtješnja povezanost. Na ove Hitlerove riječi Pavelić je izjavio da se Rajh može osloniti bezuslovno na Hrvatsku, a što se tiče privrednih stvari koje su potrebne za vođenje rata, one nisu predmet trgovinskih pregovora već ratnih mjera. Na kraju, Pavelić je izrazio želju da se njemačke oružane snage u Hrvatskoj po mogućnosti stave pod jednu komandu kako bi se u saradnji izbjeglo kontaktiranje sa više komandnih centara.[171]) U Kašeovoj zabilješci nema ni jedne riječi o pitanjima vezanim za stvaranje bošnjačke SS-divizije i posjeti velikog jerusalimskog muftije El Huseinija, iako su ova pitanja bila veoma aktuelna u njemačko-hrvatskim odnosima upravo u vrijeme kada su održani razgovori između Hitlera i Pavelića. Utoliko je to značajnije što je ovaj susret održan tek dvije sedmice poslije El Huseinijevog povratka iz NDH u Berlin. Ima osnove pretpostavka da im nije bilo poželjno da ova neugodna pitanja uključuju u razgovore, jer bi to moglo samo da smeta njihovom toku. Hitleru je bilo najvažnije da Pavelić prihvati njegova tri vojna zahtjeva, a Paveliću da se u komandovanju sa njemačkim jedinicama u Hrvatskoj ukloni postojanje više komandnih centara. Možda je to bila aluzija na brojne zadatke i status

[171]) PA/AA – Akten betreffend Nachlass Kasche – Vermerk betrifft: Bespreechaung Führer – Poglavnik am 27. 4. 1943. in Salzburg – H 301987-301989.

SS-bošnjačke divizije. Hitler se s tim u vezi obratio feldmaršalu Kajtelu da to ispita.

Po povratku u Berlin sa puta u Zagreb, Banjaluku i Sarajevo, gdje je primio brojne delegacije Muslimana iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Novog Pazara, jerusalimski veliki muftija sačinio je izvještaj Ministarstvu inostranih poslova. U izvještaju veliki muftija kaže da se već duže vrijeme bavio pitanjima Muslimana u Hrvatskoj, tj. u bosni i Hercegovini. U Hrvatsku je otputovao, kaže, 30. III 1943. i u kontaktu sa muslimanskim predstavnicima mogao je da ustanovi sljedeće: Muslimani su, navodi, sa velikim zadovoljstvom i oduševljenjem pozdravili ulazak njemačkih trupa u Bosnu i Hercegovinu, zbog čega su ih Srbi nazvali »petom kolonom«. Odmah poslije izbijanja istočnog rata »srpske bande« su otpočele masovno ubijanje Muslimana i paljenje njihovih kuća. Razočarenje Muslimana bilo je utoliko veće kada su utvrdili da određeni faktori sila Osovine pomažu srpske četnike Draže Mihajlovića, koji stoji u vezi sa jugoslavenskom vladom u emigraciji. Muslimani su još više razočarani zbog neprijateljske klevete da su povezani sa partizanima, jer su se upravo oni kao dobrovoljci borili na Istočnom frontu protiv boljševizma i u velikom broju radili u fabrikama u Njemačkoj. Veliki muftija ističe kako je morao uložiti mnogo napora da liječi moralne rane i da vrati Muslimane razumu i objasni im značaj saradnje sa Njemačkom, da bi se aktivno, kao dobrovoljci, uključili u stvaranje SS-divizije. Stoga veliki muftija moli Nijemce da uvaže sljedeće njegove stavove: najvažnija zadaća ove divizije mora biti zaštita zavičaja i porodica i ne smije napuštati bosanski prostor. – Oficiri ove divizije treba da budu iz muslimanskih redova, a njeni pripadnici da zadrže oružje do kraja rata. – Formiranje ove divizije ne treba da dovodi u pitanje postojanje jedinica majora Hadžiefendića, koje su preuzele zaštitu tuzlanskog kraja. – Najveću brigu trebalo bi posvetiti izbjeglicama. – Obustaviti saradnju sa četnicima i provesti njihovo razoružanje. – Ograničiti uticaj katoličke crkve. Muftija zatim piše da se u SS-diviziju do sada javilo preko 12 hiljada muslimanskih dobrovoljaca. Izvještaj završava uvjerenjem da hrvatska vlada ne može sama da savlada revoluciju, koja se razvija u Hrvatskoj. Osvrćući se na Idnovu izjavu u engleskom parlamentu od 27. I 1943. da engleska i sovjetska vlada pomažu snage revolucije u Srbiji i Hrvatskoj, veliki muftija je to dovodio u vezu sa mogućnošću savezničke invazije na Balkan. Osim toga, revolucija u Hrvatskoj po njemu mogla bi poslužiti kao uzor drugim zemljama koje se nalaze pod okupacionom vlašću Osovine. U zaključku veliki muftija ističe: sile Osovine i njihovi saveznici (među kojima 4,5 miliona Muslimana na Balkanu) morali bi čvrsto sarađivati da bi ovu revoluciju što je moguće brže

savladali. To je način da se izbjegnu komplikacije, koje bi mogle da utiču na završetak rata.[172])

Nije teško vidjeti da u izvještaju velikog muftije nalazimo niz stavova sadržanih u Memorandumu Hitleru 1. novembra 1942, odnosno stavove muslimanskih autonomista izložene u drugim prilikama. Veliki muftija je imao mogućnosti da u Sarajevu (i Banjaluci) dođe u kontakt sa muslimanskim autonomistima, pa je, dijeleći njihovu zabrinutost i mišljenje o položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini, svome izvještaju dao oblik autentične podrške politici muslimanskog autonomističkog kruga. Veliki muftija je smatrao oportunim i mudrijim da ne konfrontira Muslimane i Hrvate, jer taj pristup ne prihvata njemačka politika u NDH, kao ni u Berlinu, već da formuliše konkretne zahtjeve čijim bi se provođenjem, po njegovoj ocjeni, poboljšao položaj bosanskohercegovačkih Muslimana, razumije se, na liniji strateških interesa sila Osovine. Ako je savezništvo sa Hitlerom i silama Osovine određivalo put za oslobođenje islamskih naroda pod vođstvom panislamističkog pokreta, u panislamističkoj ideologiji jerusalimskog muftije El Huseinija obračun sa revolucijom imao je prvorazredni, suštinski značaj. Kategorički je imperativ i vlade NDH i muslimanskih autonomista i sila Osovine da se savlada revolucija u Hrvatskoj (i Srbiji). Veliki muftija, ponavlja za autonomistima, da je razočarenje Muslimana u NDH i predstavnike Osovine zbog pomoći četnicima bolno, ali da oni smatraju uvredom i klevetom što ih vlasti NDH nazivaju simpatizerima »bezbožnih« partizana. U ime islama oni su nepokolebljivi protivnici revolucije. U tome je, po uvjerenju velikog muftije, raison d'être, smisao i uloga SS-bošnjačke divizije. Niko neće kao ona zaštiti Muslimane u Bosni i Hercegovini, u kojoj je ona predstraža protiv revolucije. Njeno pokretanje sa bosanskog tla otvara vrata revoluciji u Bosni i Hercegovini... Veliki muftija unaprijed osuđuje vinovnike takvog koraka. Ne bi moglo da se tvrdi da se sa muftijom nisu slagali i u Berlinu i u Zagrebu i u Sarajevu. Razlozi ratne strategije, međutim, po pravilu su iznad ideološke saglasnosti.

Osnovni motiv zbog koga je veliki muftija došao među bosanskohercegovačke Muslimane bio je da ih izvuče iz sumornog raspoloženja razočaranosti i povrati im vjeru u sile Osovine. U najužim muslimanskim krugovima on je uporno nastojao da obnovi i učvrsti volju za pobjedom. Tada bi govorio: »već sumnja u pobjedu jeste grijeh«. Njegovi vazovi (propovijedi) u Gazi Husrefbegovoj džamiji, koji su počinjali podsjećanjem na grijehove i stradanja, završavali su njegovim odlučnim

[172]) AVII Na-NAV-T-120, r. 2908 – E464784 – 464786 – Berlin, den. 30. 4. 1943. (Izvještaj El Huseinija Ministarstvu inostranih poslova).

zalaganjem za pobjedu sila Osovine. Po ocjeni konzula dr Vinklera muftijina posjeta i vrbovanje za SS – bosansku diviziju uzajamno su jačali muslimansku samosvijest i muslimansku poziciju, koja se našla u trostrukom procijepu: između hrvatske države, koja ne može da ujedini narode na svojoj teritoriji, četničkih Srba, koji u ime velikosrpske ideje potiskuju Muslimane iz Sandžaka i Novog Pazara, kao i Italijana, koji slijede dva cilja – da oslabe hrvatsku narodnu supstancu kao i njemački uticaj u ovoj jadranskoj zemlji.[173]). Među njemačkim zvaničnicima vladalo je jedinstveno mišljenje da se izlaz Muslimana iz trostrukog procijepa nalazi u snažnoj povezanosti »učvršćenog muslimanstva« sa Njemačkom i u njihovoj lojalnosti prema NDH. U stvari, procijepi su se uvećavali.

Pošto je primilo izvještaj velikog muftije o njegovoj posjeti, Ministarstvo inostranih poslova obratilo se Glavnoj službi SS s molbom da razmotri njegove prijedloge u vezi sa SS–bošnjačkom divizijom.[174]) U ime rajhsfirera SS odgovorio je Ministarstvu inostranih poslova SS grupenfirer Berger sljedeće: 1) »nije bila namjera da se divizija poslije osnivanja okrene iz hrvatskog prostora; 2) ukoliko se među muslimanskim stanovništvom Hrvatske mogu naći sposobni oficiri, oni će biti svakako raspoređeni unutar divizije. Iz vojnih razloga ne može se izbjeći da određena mjesta u štabovima bezuslovno pripadnu njemačkim oficirima. 3) Hrvatski pripadnici divizije zadržaće oružje dok budu pripadnici divizije. 4) Ne postoji namjera da se raspusti Hadžiefendićeva legija. Međutim, u toku vojnih reorganizacija nije moguće izbjeći da se jedan dio pripadnika ove legije uključi u SS-diviziju.«[175] Veliki muftija mogao je biti zadovoljan stavovima koje je SS grupenfirer izložio Ministarstvu inostranih poslova, a istovremeno je u njima bilo dovoljno prostora da rajhsfirer SS odlučuje o upotrebi SS- bošnjačke divizije. Nije bilo dvojbe gdje se nalazio komandni centar SS – oružanih jedinica. Akcioni radijus jerusalimskog muftije mogao se ispunjavati diplomatskim inicijativama, propagandnim izjavama i govorima, mišljenjima i savjetima u pogledu islamskog i ideološkog osposobljavanja muslimanskih dobrovoljaca za SS–bošnjačku diviziju, u čemu je nesuđeni kalifa trošio svoje duhovno-političke energije, koje su nesumnjivo bile znatne i u taboru Osovine s razlogom cijenjene.

[173]) PA/AA Inland II g – betreffend Berichte und Meldungen zur lage in und über Jugoslawien vom 1943-403 – bd. 3 – Konsul dr Winkler: »Die politische Lage der Mohammedaner Bosniens April 1943«, 267555-267557.

[174]) AVII – Na – NAV-T-120-r. 2908 – Berlin, den 12. Mai 1943 – An das SS Hauptamt Z. Hd v. SS-obersturmannfürer Dr Rieding – Im Auftrag gez. Reichel – E 464782.

[175]) AVII – Na-NAV-T-120 r. 2908 – Berlin 18. Mai 1943 – An das Auswärtige Amt – Betr.: Vorschläge des Grossmufti – SS – Gruppenfurer G. Berger – E 464779-464780.

PROTIVRJEČNA ISKUSTVA MUSLIMANA NA KRAJU DRUGE GODINE OKUPACIJE I RATA – AKTIVIRANJE MUSLIMANSKOG OGRANKA U ČETNIČKOM POKRETU – POJAČANE TENDENCIJE PRISTUPANJA MUSLIMANA U NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

U prvoj polovini maja 1943. »po nalogu vođe njemačkog naroda« Adolfa Hitlera zapovjednik oružanih jedinica SS u Hrvatskoj objavio je proglas »Hrvatima Herceg–Bosne«, kojim ih »veliki vođa Adolf Hitler i poglavnik Ante Pavelić pozivaju na odbranu njihovog ognjišta«. U proglasu se naglašava da se radi o odbrani zavičaja, posjeda i vjere. »Komunizam, partizanstvo, boljševizam, to su oni neprijatelji koji hoće da razore vaše svetinje«. Stoga »u vašem zavičaju mora da se uništi sve što boljševički misli ili radi. Mjesecima ste željeli i očekivali da vam Hitler pomogne, podsjećaju se u proglasu »Hrvati Herceg–Bosne« da bi im se saopštilo da su po želji vođe njemačkog naroda Adolfa Hitlera »izabrani i pozvani, kao prvi negermanski narod i primljeni u redove najboljih vojnika, slavnih SS–odreda«. Isto kao nekada u austrougarskoj carsko-kraljevskoj armiji, i sada ćete pod »slavnim sivim fesom« pobjedonosno marširati i biti »najbolji čuvari svojih zavičajnih mjesta – svoje države«. Proglas se završava pozivom »Sinovima Herceg–Bosne! Hrvatima, Muslimanima i Katolicima« da »stupaju u redove dobrovoljaca hrvatske SS–divizije«.[176]) Nijemci su nastavljali igru i držali je u svojim rukama. U SS–diviziju pozivali su Hrvate muslimanske i katoličke vjere, a u praksi stvarali su SS–diviziju muslimanskog sastava.

Iako su vojni i politički faktori Rajha u njemačkoj balkanskoj politici uvijek s razlogom računali na bezrezervnu podršku i angažovanje NDH, nisu ti odnosi sa njemačke strane isključivali potrebu da među oficijelnim predstavnicima NDH, pa i u njenom diplomatskom predstavništvu u Berlinu kod vlade Trećeg Rajha ima »svoje ljude«, pouzdanike i saradnike njemačke obavještajne službe. Složeni politički odnosi u NDH, naročito hrvatsko-muslimanske suprotnosti u oficijelnoj političkoj sferi, a pogotovo u političkoj oblasti van ustaške kontrole, sami po sebi izazivali su kod Nijemaca interes i za dodatnim informacijama izvan konvencionalne metodologije uzajamnog diplomatskog kontaktiranja. U poslanstvu NDH u Berlinu povjerljivi čovjek njemačkog ministarstva inostranih poslova bio je prof. Hadžijalić, koji je njemačkom ministarstvu

[176]) PA/AA – Inland II g – 402 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur lage in und über Jugoslawien Band 2 »Kroatien – Herceg Bosnas!«; 267559-267560 (13. Mai 1943).

pružao informacije o anglofilskim ličnostima u državnom aparatu NDH i posebno u Berlinskom poslanstvu. U saobraćaju sa istaknutim funkcionerima Njemačkog ministarstva inostranih poslova Hadžijalić je često izjavljivao da bi Njemačka davanjem autonomije Bosni i Hercegovini u najkraćem vremenu imala na raspolaganju 40–50 hiljada za rat pouzdanih bosanskih vojnika. Ova vojska bila bi, po njegovoj ocjeni, dovoljna da učini kraj partizanskoj borbi na Balkanu, a bila bi, štaviše, upotrebljiva i na sjeveroafričkom frontu. Hadžijalić je smatrao da je za Treći Rajh islam na Balkanu isto tako važan kao i islam u arapskim zemljama. U pogledu mobilizacije među Muslimanima, koja bi se provodila na platformi autonomije Bosne i Hercegovine, prof. Hadžijalić je izrazio spremnost da bi se lično u toj stvari angažovao.[177]) Poslanik fon Hentig je smatrao da izvjesni Hadžijalićevi prijedlozi zaslužuju pažnju njemačkog ministarstva inostranih poslova pa sugerira da se utvrdi značaj Bosne u pogledu odnosa sa svim zemljama Bliskog istoka, prije svega u pogledu odnosa prema Turskoj i Egiptu.[178])

Međutim, niti se u njemačkoj politici na vidiku ukazivala autonomija Bosne i Hercegovine, u koju su polagali nade muslimanski autonomisti da bi se u Bosni i Hercegovini zaveo red i uspostavila sigurnost Muslimana, niti su Muslimani hrlili u SS–diviziju. Pod tmurnim nebom Bosna je i dalje krvoliptala. Kada bude stvorena, bosanska SS–divizija neće ispuniti ni Hitler–Himlerov zadatak da oslobodi njemačke oružane snage ratnih operacija u Bosni, ni nade muslimanskog autonomističkog kruga da se zavede red i osigura mir u Bosni i Hercegovini.

Situacija u Bosni i Hercegovini bila je mnogo složenija nego što se mislilo u njemačkoj vrhovnoj komandi i u vodećem krugu muslimanskih autonomista. Operacija »Vajs«, koju su Nijemci sa Italijanima i oružanim snagama NDH preduzeli u svrhu uništavanja glavnine snaga NOB Jugoslavije nije postigla cilj. Iako je pretrpio teške udarce, narodnooslobodilački pokret se pokazao kao žilav protivnik. Nije bilo moguće sa bosanskog ratišta prebaciti njemačke divizije na Istočni front i prepustiti Bosnu italijanskim okupacionim snagama i oružanim formacijama NDH, čije su ratne sposobnosti Nijemci sve manje cijenili. Pogotovo je saradnja Italijana sa četnicima izazivala negodovanje Nijemaca i produbljivala italijansko-njemačke suprotnosti. Njemačke inicijative da pridobiju Italijane za svoje stanovište da se razoružaju četnici, nisu u praksi imale italijansku podršku. U tom pogledu razlikovali su se interesi Nijemaca i

[177]) Deutsches Zentralarchiv – Potsdam, 09. 01 – AA/PA (1936-1945) Politische Lage in Kroatien – Bd 1 – 61144 – Geheime Reichs – sache – 123, 19. XII 1942.

[178]) Kao gore – 124 – Gesandter Hentig – Auswärtiges Amt zu Pol IV 1932 – Berlin, den 30. Dezember 1942.

Italijana u okupacionim zonama. Na području Bosne Nijemci podržavaju NDH, koja protiv sebe ima narodnooslobodilački pokret kao i četnički pokret. U Hercegovini, međutim, Italijani pomažu četnički pokret, koji je ovdje protivnik NDH. Njemačko -četnička konfrontacija u Bosni podudara se sa četničko -muslimanskim antagonizmom, što muslimanske autonomiste upućuje pod okrilje Nijemaca. Konfrontacija Italijana i NDH u Hercegovini pogoduje četničko-italijanskoj kolaboraciji, pa muslimanski autonomisti, da bi zaštitili Muslimane od četnika, pokušavaju da saradnjom sa Italijanima dobiju od njih oružje za jedinice muslimanske milicije.

Legalizacija četničkog pokreta u Hercegovini stvorila je prostor da dođu do izražaja prosrpski orijentirani nacionalistički elementi među Muslimanima, koji su optuživali i proglašavali Hrvate vinovnicima svih nesreća i stradanja bosanskohercegovačkih Muslimana. Krajem 1942. godine krug oko dra Ismeta Popovca, Mustafe Pašića i Fehima Musakadića nastoji da u okviru četničkog pokreta Draže Mihailovića stvori muslimanske četničke jedinice.[179])Njihova, pretežno politička, a neznatna vojna aktivnost odvijala se na području konjičkog, nevesinjskog i stolačkog sreza. Iako Muslimanska nacionalna vojna organizacija (MNVO) u sklopu četničkog pokreta nije imala značajnijeg uticaja u političkom ponašanju muslimanskih masa ni u navedenim hercegovačkim srezovima, sama tendencija da se Muslimani priključe četničkom pokretu traži da dobije potrebno objašnjenje, prvenstveno zbog svoje »nelogičnosti« i »apsurdnosti«. Posmatrana u svjetlu odluka četničkog pokreta prema Muslimanima, koje je trebalo uništiti na putu etničke srpske homogenizacije Bosne i Hercegovine, pojava četničkog pravca među Muslimanima, ma koliko da je bio izrazito slab, mogla je djelovati kao fenomen koji se nalazi s one strane političke nacionalnosti i realnosti. Ipak, ova tendencija nije bila nikakva iracionalna, već politički sasvim realna pojava.

Početkom 1943. razni izvori govore o pojavi četništva među Muslimanima u Hercegovini, čiji su inicijatori još u jesen 1942. godine stupili u kontakt sa vodećim predstavnicima četničkog pokreta majorom Baćovićem i vojvodom Jevdjevićem i njihovim posredstvom sa načelnikom Vrhovne komande tzv. Jugoslavenske vojske u otadžbini, vođom četničkog pokreta, generalom Dražom Mihailovićem.[180]) Odlukom »Gorskog štaba komande Jugoslavenske vojske u otadžbini« muslimanskom selu Bjelimići

[179]) AVII - ČA - Br. reg. 8/7 - k. 226 - »Rezolucija muslimanske vojne organizacije« 31. decembar 1942.

[180]) AVII-Ča-5/7-1, k. 226 - 3. Nov. 1942 - »Uvaženi gospodine Ministre« - dr Ismet Popovac.

u okolini Konjica bila je namijenjena uloga uporišta muslimanske četničke akcije. Pomenuti štab izdao je zapovijest da se zauzme selo Bjelimići, u njemu likvidira »hrvatska vlast« i uspostavi »nacionalna vlast« četničkog pokreta, koja će biti u rukama domaćih Muslimana, tj. potčinjena »Muslimanskoj nacionalnoj organizaciji«. Iako sa vojnog stanovišta od malog lokalnog značaja, operacija zauzimanja Bjelimića trebalo je da postigne širi politički značaj i da po zamisli inicijatora djeluje u smislu »da se muslimanske mase orijentišu četničkom pokretu«.[181]) Pojavu četnika u muslimanskim redovima zabilježio je jedan februarski izvještaj Njemačke 718 pješadijske divizije. Tu se kaže: »U redovima četnika do sada nije bilo nijednog Muslimana, dok je u poslednje vreme utvrđeno da su aktivnom propagandom vrbovali i Muslimane za svoje odrede. Prvi rezultati toga vrbovanja su zabeleženi kod antikomunista južno od demarkacione linije, ali izgleda da će i u našem reonu osiguranja sprovesti tu meru u cilju jačanja svojih redova.« Priređivač Zbornika njemačkih dokumenata s tim u vezi navodi da je u prvoj polovini januara 1943. u selu Bjelimići bila formirana muslimanska četnička jedinica jačine 300 četnika, pod komandom narednika Jusufa Uzunovića.[183]) I rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta dobilo je obavještenje da se stvara muslimanska četnička organizacija u »Konjičkoj župi«, čiji je cilj, kako to ističu njeni predstavnici, »izmirenje Muslimana i Pravoslavaca« i tijesna saradnja sa četnicima i Italijanima a borba protiv partizana. Talijani su ove milicionere nazivali »dobrovoljna antikomunistička milicija«. Prema ovoj informaciji muslimanski četnički bataljon imao je 400 pripadnika, od kojih 200 naoružanih.[184]) Jedinice hrvatskog domobranstva koje su početkom 1943. operisale na području Mostar-Konjic takođe su raspolagale informacijama da se u konjičkim selima Bjelimići i Glavatičevo nalazi oko 400 muslimanskih četnika, koje su, navodno, organizovali Italijani kao »protukomunističku miliciju«.[185]) Citirani izvori se slažu da su muslimanske četničke grupe, čiji je neposredni organizator bio Izvršni odbor MNVO sa drom Ismetom Popovcem, sudijom Mustafom Pašićem i majorom Fehimom Musakadićem na čelu stvorene prvenstveno za borbu protiv partizana i imale antikomunistički karakter. Uloga Muslimanske nacionalne vojne organizacije da bude odbrana i

[181]) AVII – Ča br. reg. 15/1-1, k. 161 – Komanda Jugoslavenske vojske u otaždbini, Gorski štab br. 1o. br. 2-12. januar 1943 – Položaj – Zapovest da se potpuno likvidira hrvatska vlast u muslimanskom selu Bjelinići.

[182]) Zbornik NOR-a XII 3 – Dokument br. 18, Str. 80.

[183]) IBIDEM

[184]) Zbornik NOR-a IV 11 Dok. br. 81 str. 160.

[185]) IBIDEM– Dok. br. 329 (Ustaško-domobranska dokumenta) – str. 655.

zaštita muslimanskih sela u praksi je ostala gola politička proklamacija, jer ih nisu ugrožavali partizani, već četnici, koji su uporedo sa narodnooslobodilačkim pokretom proglasili sve Muslimane i Hrvate glavnim neprijateljima srpskog naroda. Tokom januara 1943. Izvršni odbor MNVO uputio je više proglasa Muslimanima u raznim dijelovima Bosne, u kojima se apelira na muslimansko jedinstvo i pomirenje Muslimana sa »braćom pravoslavne vjere«, jer su s njima »povezani i krvlju i zemljom«. Zalažući se za politiku koju diktira »krv i zemlja«, osnivači Muslimanske nacionalne vojne organizacije su tvrdili »kad god su Muslimani prestali da vode politiku prijateljstva i saradnje sa pravoslavnim uvijek su loše prošli, jer ta politika je i nebratska i neprirodna.«[186])Karakteristično je da su se ovakvim proglasima organizatori MNVO obraćali Muslimanima upravo u onim područjima Bosne u kojima su četnici izvršili najmasovnije pokolje Muslimana, tj. u istočnoj Bosni i Sandžaku, gdje realno nije bilo pretpostavki za pročetničku akciju među Muslimanima, već, naprotiv, za još produbljeniju muslimansko-srpsku konfrontaciju. Uvjereni da su stvorili izvjesna uporišta među hercegovačkim Muslimanima, inicijatori muslimanskog krila u četničkom pokretu pokušavali su da stvore muslimanske četničke organizacije, u područjima jače naseljenim muslimanskim stanovništvom. Istovremeno, bili su to pokušaji da se upravo u muslimanskoj kataklizmi traže razlozi i motivacija za muslimansko-četničku »saradnju i prijateljstvo« u ime »iste krvi i zemlje«. Međutim, u četničkom pokretu stvaranje njegovih malih muslimanskih oaza nije bilo prepreka da se pripremaju »etnički čisti« srpski prostori. Težište četničke akcije bilo je u ovo vrijeme upravo u Sandžaku i istočnoj Bosni. Proglasi Izvršnog odbora MNVO kao da su bili svojevrsna izvidnica četničkim akcijama tokom februara 1943, koje su bile praćene novim masovnim pokoljima Muslimana u istočnoj Bosni i Sandžaku. O tome konkretno govore četnički komandanti u svojim izvještajima koje su tokom februara i marta slali višim štabovima. »Akcija u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu protiv Muslimana izvršena je... Oko 1200 boraca i do osam hiljada ostalih žrtava: žena, staraca i djece«.[187]) U jednom izvještaju od kraja marta 1943. stoji: »U Sandžaku smo sve »Turke« po selima likvidirali sem onih po varošicama...«[188]) Rat krsta i polumjeseca trebalo je da riješi pravo na Bosnu. Uzajamno četničko-muslimansko udvaranje nije moglo biti zamjena za međusobno povjerenje i

[186]) AVI-Ča-Br. reg. 3/6-1, k. 226 – »Muslimanima Istočne Bosne i Sandžaka« – Za IO MNVO Dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić.

[187]) Zbornik NOR-a XIV 2 Dok. br. 34 str. 185.

[188]) IBIDEM Dok. br. 102 – Sadržina depeša primljenih iz štaba Draže Mihailovića.

poštovanje Srba i Muslimana. Odmazde za 1918. i 1941. kopale su tragični ponor iz koga nije moglo biti povratka u život. Sprsko četništvo sa tankim muslimanskim ogrankom zaogrtalo je fašističkim mrakom i Srbe i Muslimane ne da bi se našli na putu slobode, već da bi se međusobno podavili. Nacionalne ideologije su putokazi slobode samo kada je garantuju svakom narodu. Četnička ideologija nije mogla povezati i ujediniti Srbe i Muslimane, niti se potvrditi kao linija »pomirenja Muslimana i pravoslavnih«, a najmanje kao istorijska platforma njihovog nacionalnog oslobođenja i nacionalne slobode. Uz to, antikomunizam četničkog pokreta u cjelini, i sa svojom muslimanskom varijantom, suštinski je protivrječio nacionalnim interesima Srba i Muslimana, kao što je, s druge strane, značio nezamjenjivu podršku okupatorskim planovima da četnički pokret koriste za ostvarenje svojih ratnih ciljeva. U ovim momentima nalazi se objašnjenje činjenice da je MNVO kao sastavni dio »Jugoslavenske vojske u otadžbini« ostala izrazito mala, sklerotična četnička grupacija, koja za sve vrijeme nije mogla da premaši svoj prvobitni sastav od nekoliko stotina naoružanih pripadnika.

Protivrječno iskustvo Muslimana u završnim mjesecima druge godine rata, koji se vodio na tlu Jugoslavije, postepeno i neminovno izazvalo je promjene u njihovoj političkoj svijesti. Ako je stvaranjem NDH Muslimane šire zahvatio talas ustaške propagande da će im nova država ispraviti nepravde koje su ih pogađale u kraljevini Jugoslaviji, pa su dijelovi muslimanskog stanovništva ispoljili povjerenje u NDH i aktivno učestvovali u »ispravljanju nepravdi« radom u njenim institucijama i organima, pljačkom jevrejske i srpske imovine i progonima i pokoljima srpskog stanovništva, sada je još samo neznatan procenat Muslimana pristajao uz NDH i njen ustaški poredak. Većina, otriježnjena, s gorčinom je rasuđivala o tom vremenu ispunjenom grijesima i zločinima. Zatim su došli talasi četničke odmazde i mrakovjesja. Pokušaji da se u sklopu četničkog pokreta osnuju posebne muslimanske jedinice nisu zaustavili četničke progone protiv Muslimana. Glasno se izgovarala nada u jedinice muslimanske milicije da će pod »moćnom zaštitom« okupatora čuvati muslimanske domove od neprijatelja muslimanstva. Muslimani su pri tome mislili prije svega na četnike, a okupatori su im davali oružje prvenstveno za borbu protiv komunista i partizana.

U protivrječnom položaju i držanju Muslimana početkom 1943. pojačava se tendencija opredjeljivanja za narodnooslobodilački pokret, što je prvenstveno dolazilo do izražaja na političkom planu, ali, u određenom stepenu, i u aktivnom uključivanju u partizanske jedinice. O tome nalazimo potvrdu u okupatorskim i ustaško-domobranskim izvorima, u dokumentaciji četničkog pokreta, kao i u izvještajima koje je primao Vrhovni štab NOV Jugosla-

vije. Iako Nijemci smatraju da su Muslimani velikim dijelom prijateljski raspoloženi prema Osovini i da je njihov politički cilj autonomija Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom [189]), oni su se početkom 1943. osvjedočavali da raste učešće Muslimana »na strani ustanika«.[190]) Italijanski generalni konzul obavještava Ministarstvo inostranih poslova prvih dana marta 1943. o pojavama da muslimansko stanovništvo pomaže ustanike, tj. partizane i da je strah od četnika naveo Muslimane Konjica »da se slože sa partizanima«.[191]) Od kraja 1942. sve češći su izvještaji domobranskih štabova da domobrani–Muslimani, vojnici kao i oficiri, prelaze u partizanske jedinice, kojima se takođe priključuju i u znatnom broju Muslimani u krajevima pod vlašću partizana. Poput domobranskih štabova i četnički vrhovi su izražavali nezadovoljstvo i zabrinutost zbog sve češćih pojava da Muslimani pristupaju narodnooslobodilačkom pokretu i partizanskim jedinicama.[192]) Partizanska akcija zauzimanja Bihaća 4. novembra 1942. godine, koja je omogučila da se stvori povezana, prostrana partizanska teritorija nazvana »Bihaćka republika« dala je novi podsticaj aktivnijem opredjeljivanju Muslimana za narodnooslobodilački pokret. To je bilo prvi put od izbijanja ustanka da je narodnooslobodilački pokret mogao da razvije aktivnost na jednoj teritoriji koju je u većini naseljavalo muslimansko stanovništvo. Sva politička rukovodstva, od mjesnih do centralnog, shvatila su značaj ovoga kuta Bosanske krajine u pogledu masovnijeg okupljanja Muslimana u narodnooslobodilački pokret. Utoliko više što je, kako Moša Pijade piše u izvještaju Titu, »Cazinski srez i susedna mu opština Bužim krupskog sreza bio pod jakim uticajem ustaša, te je mnogo ljudi otišlo u ustaše i učestvovalo u zločinima koljući i paleći srpska sela«. Moša Pijade primjećuje da muslimansko stanovništvo u cazinsko-bužimskom kraju »još nije savladalo strah... Boje se osvete Srba, mada je ovih tako reći nestalo«. Početkom decembra 1942. Moša Pijade istupao je na političkim zborovima u Cazinu, Bužimu i Bosanskoj Otoci zajedno sa članom vođstva JMO, bivšim narodnim poslanikom i senatorom Nurijom Pozdercem, koji se obraćao Muslimanima da stupe u redove u NOB, jer je to jedini način da ostvare slobodu.[193]) Politička zbivanja i zamah narodnooslobodilačkog pokreta u »Bihaćkoj republici«, a posebno I zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću 26. novembra 1942. godine imali su veliki značaj za opšte jačanje narodnooslobodilačke borbe, a posebno su djelovali u pravcu dublje integracije Musli-

[189]) Zbornik NOR-a XII 3 – Dokument br. 56 str. 245/6.

[190]) IBIDEM – Dokument br. 38 – str. 172.

[191]) AVII – NAV-I-T-821-R 296/831 Kraljevski generalni konzulat Italije, Sarajevo, – Ministarstvu spoljnih poslova, Rim – »Držanje Muslimana za vreme operacije protiv partizana« – Telegram 3. 3. 1943.

[192]) AVII-Ča-Br. r. 11/8-k 226 – Muslimanima Bosne i Sandžaka – Ne i na Srbiju.

[193]) Zbornik NOR-a II – 7 – Dokument br. 18 str. 40-44.

mana u narodnooslobodilački pokret na ovom području Bosanske krajine. To se izrazito potvrđivalo obnavljanjem krajiških partizanskih jedinica iz redova Muslimana sa ove teritorije.[194]) Slične tendencije pristupanja Muslimana narodnooslobodilačkom pokretu bile su prisutne i u drugim krajevima Bosne. Jedan izvještaj upućen Centralnom komitetu KPJ u prvoj polovini januara 1943. govori da je »muslimanski deo stanovništva« u centralnoj Bosni ispoljavao pozitivan odnos i raspoloženje prema proleterskim partizanskim snagama.[195]) I u istočnoj Bosni izvještaji su govorili o pozitivnom kretanju Muslimana prema narodnooslobodilačkom pokretu. »Muslimani Majevice sve aktivnije pomažu NOV.«[196])

[194]) Bihaćka republika – II – Zbornik dokumenata, 4. 11. 1942. – 9. I 1943. : Izvještaj OKKPJ za Bihać-Cazin od 4. januara 1943. Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu – str. 473-479.

[195]) Zbornik NOR-a – IV 9 – Dokument br. 49 – str. 123.

[196]) Zbornik NOR-a – IV – 11 – Dokument br. 140 – str. 265.

NJEMAČKO-ITALIJANSKE SUPROTNOSTI – TEŠKOĆE OKO FORMIRANJA MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE

Nezadovoljstvo u Bosni i Hercegovini imalo je različite motivacije i ispoljavalo se, takođe, u različitim oblicima i pravcima. Nijemci i Italijani govorili su o tome jezikom svojih pozicija i interesa. Njemački oficijelni izvještači saopštavali su svoja zapažanja o političkim odnosima i kretanjima u NDH, koja su nerijetko svjedočila o dobroj obaviještenosti i relativnoj objektivnosti. U njima nalazimo podatak da je u to vrijeme u njemačkim vojnim krugovima često cirkulirala misao da NDH treba pretvoriti u njemački protektorat dok traje rat, koji bi bio u isključivoj nadležnosti njemačkog vojnog zapovjedništva.[197]) Diplomatski izvještaj ne skriva da se u širokim slojevima stanovništva Nijemci čine odgovornim za stvoreno stanje u NDH i da se Nijemcima pripisuje interes da se Muslimani i pravoslavni uzajamno uništavaju. Takođe se saopštava da je vojska NDH izgubila ugled kod Nijemaca, stanovništvo je postalo apatično, a kriza povjerenja u vladu NDH prenosi se na Njemačku.[198]) Da bi moglo da informiše Ministarstvo inostranih poslova što vjerodostojnije, njemačko poslanstvo u Zagrebu upućivalo je svoje saradnike u Bosnu da pod teškim ratnim uslovima prikupe svježa obavještenja o realnom stanju i pravcima u kojima se razvijaju unutrašnji odnosi. Po povratku sa puta po Bosni i Hercegovini u prvoj polovini aprila 1943. diplomata Šubert podnio je poslaniku Kašeu izvještaj koji se odlikovao nizom tačnih zapažanja i ocjena. Šubert navodi da stanovništvo Bosne i Hercegovine sumnja u sposobnost vlade NDH da zemlji vrati mir i red; u narodu živi uvjerenje da nije bilo ustaških zločina, ne bi bilo ni partizana, koji se svuda najobjektivnije cijene, dok su četnici omrznuti kao pljačkaši i palikuće. Ovaj diplomata je pisao da je poslije operacije »Vajs« razbijena Titova država, da se od njemačkog vojnika, a ne od hrvatskih trupa, očekuje umirenje zemlje. Uporedo s tim izražavao je zabrinutost zbog mogućnosti neuspjeha pregovora Nijemaca sa partizanima, jer bi to primoralo njemačke divizije da ostanu u Bosni. »Povlačenje ili bitno decimiranje naših snaga izazvalo bi«, po njegovoj procjeni,

[197]) Deutsches Zentralarchiv – Potsdam – 09. 01-AA/PA (1936-1945) – Politische Lage in Kroatien – Bdl – 61144 – AA Pol. IV 684-NR Dr V. 4/43 g. Rs – Bericht über Krroatien – 3. IV 1943. 144-169.

[198]) PA/AA Inland II g – 403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – 1943-Band 3 – G. Rs. – Bericht über Dienstrese nach Sarajevo-Requard.

»haotične prilike u zemlji i stanovništvo bi izgubilo i posljednji ostatak povjerenja u hrvatsku vladu, a time i u nas.«[199])

S obzirom na različite interese i pozicije, Italijani su drukčije od Nijemaca ocjenjivali vojno-političko stanje i odnose u NDH. Dok su Nijemci ispoljavali zainteresovanost za opstanak NDH i očuvanje njene »samostalnosti«, naročito zbog uloge koju joj je namijenio Treći Rajh u konstituisanju tzv. novog poretka na Balkanu, Italijani su demonstrirali antihrvatsko stanovište. U izvještaju Italijanskom ministarstvu inostranih poslova general Đuzepe Pieke,kao i njemački diplomati, podvlači daje ustaški pokret nemoćan da riješi složenu situaciju u zemlji i da je 80% hrvatskog stanovništva protiv ustaškog režima. Mačekova stranka je, smatra Pieke, »arbitar situacije«, a zatim kaže da mase mačekovaca pristupaju partizanima, koji »poprimaju fizionomiju i razmere jednog hrvatskog narodnog pokreta«. Ustaštvo nije samo »izgubilo Mačekovsku kartu«, već gubi i »bosansku«... jer »Muslimani počinju da daju vidne znake otpora ustaškom režimu«. Ovi generalovi navodi potvrđuju njegovo uvjerenje da su »hrvatski duh i mentalitet već generacijama orijentisani protiv Italijana«, pa zbog toga upozorava da se »ne bi trebalo zavaravati verovanjem u suprotno«.[200])

Dok su Nijemci imali pozitivan odnos prema NDH i ustašama, Italijani su u svojoj zoni pomagali četnike i u njima tražili i osiguravali oslonac. Sa znanjem Italijana jedan od vođa četnika u Hercegovini, Dobrosav Jevđević vodio je krajem januara 1943. razgovore sa predstavnicima NDH u Mostaru o sklapanju sporazuma »između četnika i hrvatske vlade«.[201]) Muslimani se nalaze na periferiji pažnje Italijana, koji su ocjenjivali da se partizanska djelatnost širi na teritoriji NDH, dok četnici, snabdjeveni italijanskim oružjem, nastavljaju sa nasiljem protiv hrvatskog naroda, a naročito protiv Muslimana. Po uvjerenju Italijana »Muslimani su i dalje nezadovoljni svojom situacijom... Ni ovoj manjini ne preostaje, dakle, ništa drugo osim da žali za prošlošću i pored toga što joj se režim stalno ulaguje«. Posjeta velikog jerusalimskog muftije muslimanskim centrima u Bosni bila je, prema Italijanima, događaj od »posebnog značaja« u smislu muslimanskog okupljanja.[202])

Razvojem odnosa muslimanski autonomisti našli su se u nepovoljnoj situaciji. Njihovim težnjama protivrječile su pojave

[199]) Deutsches Zentralarchiv - Potsdam - 09. 01 - AA/PA (1936-1945). Politische Lage in Kroatien - Bd 1 - 6144 - Anlage Nr. g. zum Bericht Deutsche Gesandschaft - Zagreb - Pol. 8 N 1 - A 248/43 - Zagreb, den 14. April 1943. - Reisebericht (303-310) gez. v. Schubert.

[200]) Zbornik NOR-a XIII 3 Dok. br. 13.

[201]) IBIDEM, Dokument br. 20 - str. 73.

[202]) IBIDEM. Dokument br. 63 - str. 224-226.

Njemački vojnici u Sarajevu, na Baš-čaršiji, 1941. godine

Potpredsjednik vlade NDH dr Džafer Kulenović u Bosanskoj krajini

Posjeta vjerskih dostojanstvenika Anti Paveliću

Ademaga Mešić (prvi s lijeva) u društvu s Nijemcima 1941.

Ustaška jedinica na paradi u Zagrebu

IV

MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO I 13. SS DIVIZIJA

Anlage zu Nr. Sarajevo

32²

Seiner Excellenz Adolf H i t l e r
Führer des deutschen Volkes

B e r l i n .

Unser Führer !

In Berlin, der Hauptstadt des grossen deutschen Reiches, befinden sich viele Führer des islamischen Volkes aus dem Osten, welche zu Ihnen im Namen ihrer Völker gekommen sind, um Schutz und Hilfe von Ihnen zu suchen, dass Sie ihnen helfen in ihrem Kampf gegen die verhassten Engländer und das engl. Joch, unter dem sie leben.

Die Lage dieser Delegierten und Emigranten und ihre Bestrebungen sind klar und einfach: Sie suchen ihre Freiheit, aber ihre Freiheit ist die Zerstörung des engl. Imperiums, gegen welches auch das deutsche Volk unter Ihrer Führung kämpft. Logisch ist, dass Ihre Hilfe diesen unterdrückten islamischen Völkern nicht ausbleiben wird, jedoch ist dieses unser Memorandum und unsere Bitte, welche wir Ihnen überreichen, delikater Natur und sieht auf den ersten Blick auch komplizierter aus, weil sie von uns Bosnjaken kommt, nämlich den Muselmanen aus Bosnien und der Herzegowina, welches Land sich im Rahmen eines Staates befindet, der mit Ihrem Willen und Ihrer Zustimmung entstanden ist. Aber wenn wir die Sache klar erklären und mit unwiderlegbaren Argumenten unterstützen, dann wird unsere Sache und unsere Bitte genau so klar und logisch, wie beiderseitig nützlich sein, sowie die der anderen Delegierten des islamischen Ostens, welche zu Ihnen um Hilfe kommen.

Es bestehen viele wichtige Gründe, welche diesen unseren Schritt rechtfertigen, von dem wir überzeugt sind, dass er auch Ihr Verständnis finden wird und eine entsprechende Bachtung neben

Faksimil prve strane Memoranduma upućenog Hitleru

Grupa pripadnika fočanske muslimanske milicije

Muslimanska milicija u Goraždu

Jerusalimski muftija El Huseini prilikom posjete Sarajevu

Muftija El Huseini u posjeti jednoj SS jedinici

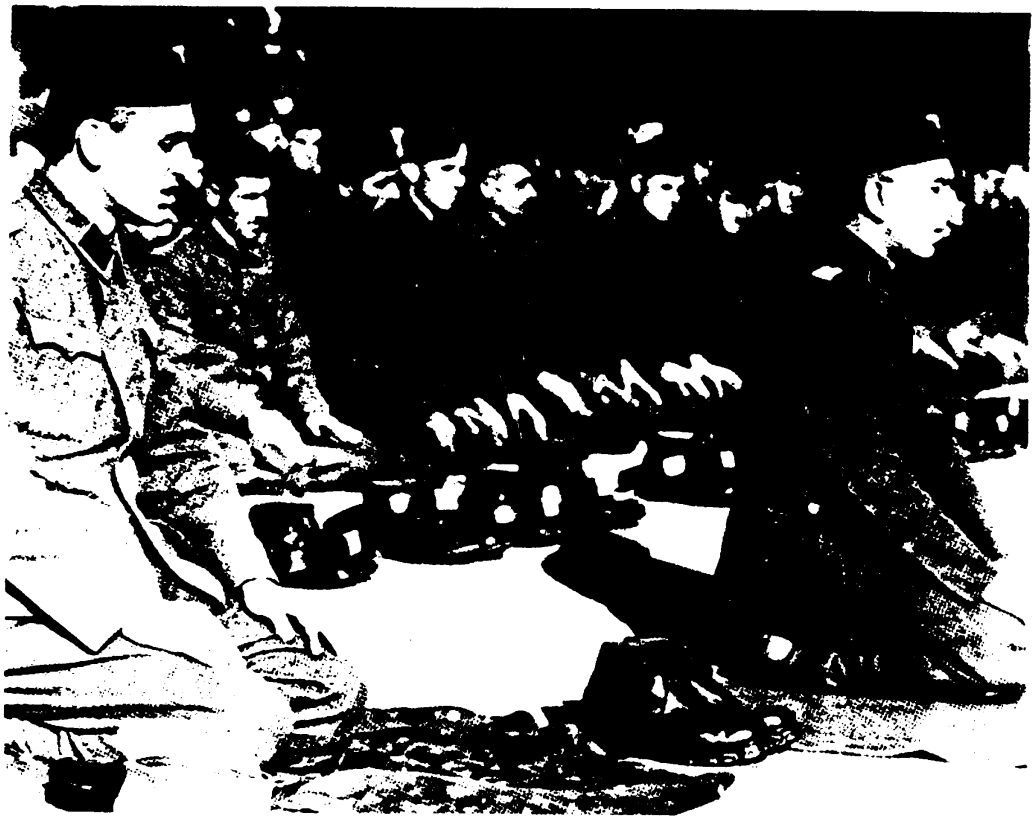

Pripadnici 13. SS divizije klanjaju – u pročelju bataljonski i četni imam

Braća Dizdarevići, SS-ovci iz Cazinske krajine

Štabska četa »Handžar« divizije na smotri, u novembru 1943.

Pripadnici 13. SS divizije čitaju njemački letak bačen iz aviona (Njemački tekst koji je pratio fotografiju: »Oni se također interesuju za listiće bačene iz aviona. Oni će ih brižljivo sačuvati kao uspomenu na ovaj svečani dan kojim je počela njihova borba za slobodu zavičaja«)

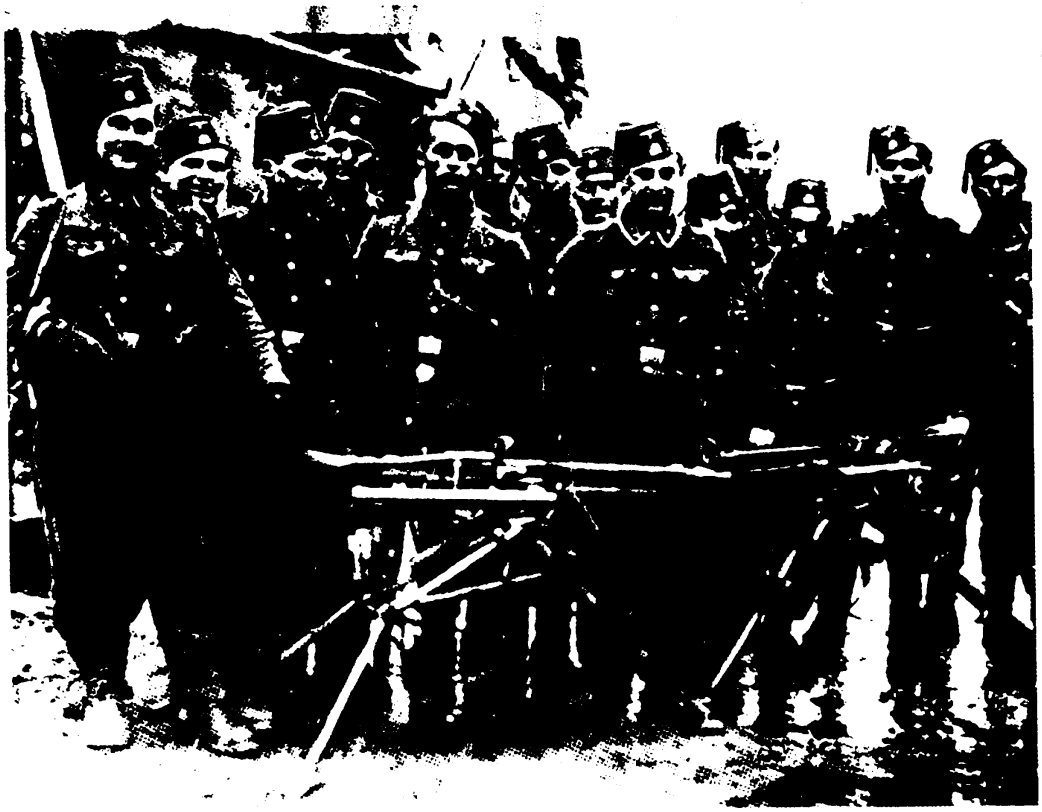

Grupa pripadnika »Handžar« divizije sa svojim naoružanjem

Jedna domobranska jedinica iz Bosne i Hercegovine na paradi u Zagrebu

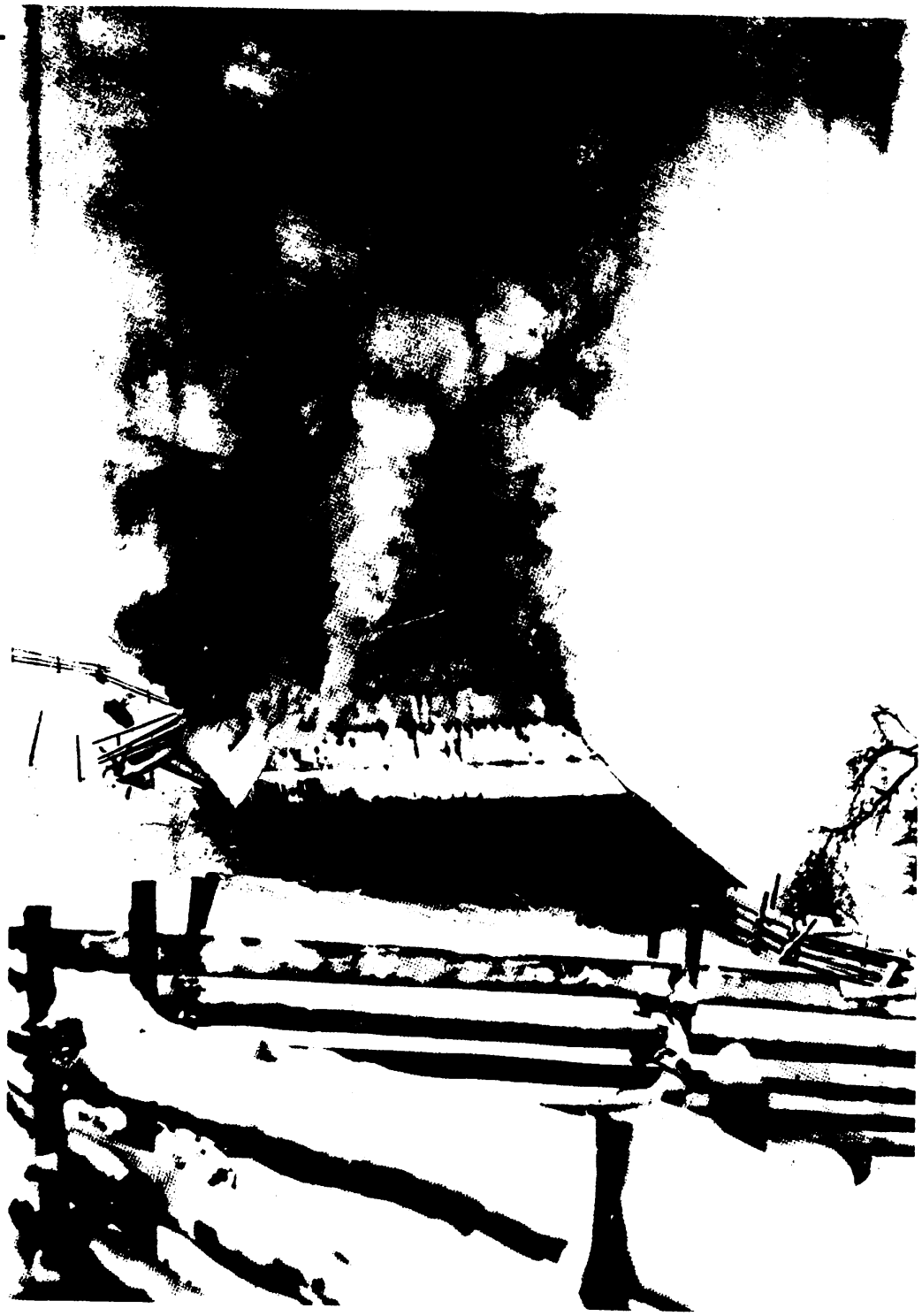

Najupečatljiviji rezultati ratnih poduhvata »Handžar« divizije u istočnoj Bosni bili su paljevine i zločini

Huska Miljković (drugi s desna) i njegovi borci u društvu s ustašom

Huska Miljković (bez kape) i njegovi borci nakon priključenja Unskoj operativnoj grupi NOV, u proljeće 1944.

XII

MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO I 13. SS DIVIZIJA

O.U., den 26.XI. 1942

Betrifft: Aussprache mit Uzeir-Aga-Hadži-Hasanović.

Über die Person des Genannten ist zu vermerken, dass er lange Jahre hindurch der engste Mitarbeiter des bekannten Führers in chem. Jugoslavien, Mehmed Spaho gewesen ist, oder wie er selbst sagte, dessen Schüler und Lehrer war. Er gilt heute unter den Mohamedanern als einziger rechtmässiger Nachfolger von Mehmed Spaho.

Uzeir-Aga betonte gleich im Anfang des Gespräches, dass die Mohamedaner keine Kroaten sind. Kroatien habe deshalb versucht, sie durch Versprechungen und Komplimente für sich zu gewinnen. Anfangs waren die Mohamedaner durch den Überfluss von Freundlichkeiten und Zusicherungen überschüttet, tatsächlich vom kroatischen Staate begeistert. Als sie aber die Taten der Ustascha, die er mit schrecklichen Details schildert und die er in ihrer Grausamkeit als einmalig in der Geschichte der Völker und Kriege bezeichnet, wandten sich aber das Gross der Mohamedaner von diesen Mordbrennern ab. Die angesehensten Mohamedaner Bosniens unterzeichneten eine Resolution an die Regierung in Agram, in der sie dieser mitteilten, dass sich die Mohamedaner Bosniens den Methoden der Ustascha nicht anschliessen können.

Die Mohamedaner sind keine Ustascha, so erklärte Uzeir-Aga weiter, nur die Hefe der bosnischen Mohamedaner hat sich diesen Mordbrennern angeschlossen.

Wegen dieser Haltung werden nun mehr die Mohamedaner von den Ustascha auf Schritt und Tritt systematisch verfolgt, unter dem Vorwande, dass sie partisanenfreundlich wären.

Als typisches Beispiel für diese Verfolgung schildert Uzeir-Aga den Fall Konjic. In dieser Stadt, die im Sommer von den Partisanen besetzt war und in der die Mohamedaner verschont blieben, wurden nach Abzug der Partisanen 25 Mohamedaner von den Ustascha verhaftet und ohne ein gerichtliches Urteil, ganz einfach ins Konzentrationslager abgeschoben.

Die kroatische Landwehr, so führt Uzeir-Aga weiter aus, ist unzuverlässig, schlecht organisiert und schlecht geführt. Die Verpflegung ist ebenso schlecht wie die Ausrüstung. Dabei werden nur die armen Volksschichten eingezogen, die reichen Leute kaufen sich los. Es wird behauptet, dass fast keine Katholiken aus Bosnien bei der Landwehr sind. Dagegen sehr viele Mohamedaner, aber das auch nur Arme weil die Reichen sich loskaufen. Diese Leute können doch nicht kämpfen, so sagt Uzeir-Aga, wenn sie nichts anzuziehen haben, nichts zu essen haben, keine anständige Waffen besitzen und zu Hause die Familie mit 4, 5 unversorgten weinenden Kinder zurücklassen.

Die Tschetniks sind Plünderer. Uzeir-Aga führt weiter aus, dass vor 3 Wochen um 2 Uhr nachmittags 200 Schafe in der unmittelbaren Umgebung von Sarajevo von den Tschetniks ganz einfach weggetrie-

Faksimil prve strane zabilješke Rudolfa Troja o razgovoru sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem

Huska Miljković

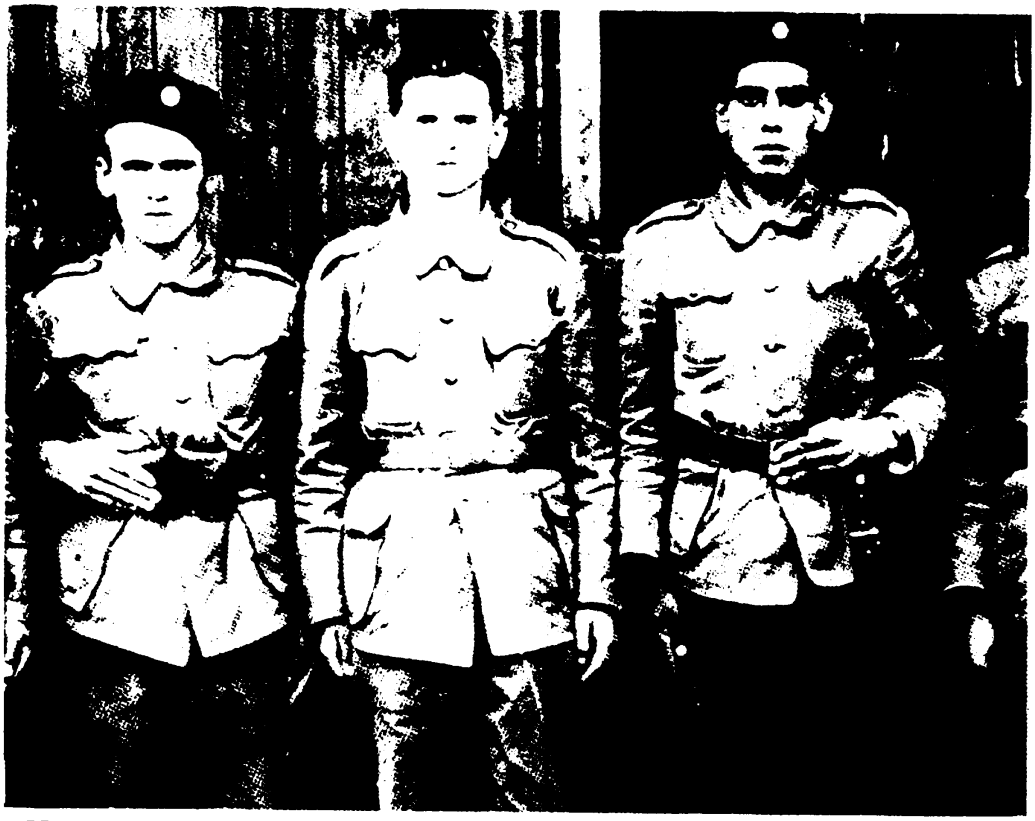

»Huskina vojska«

Dva borca Huske Miljkovića nakon pristupanja partizanskim jedinicama

Jedinica Unske operativne grupe nakon priključenja Huskine legije

Kolona zarobljenih njemačkih vojnika na putu prema Ljubljani, maja 1945. Među njima je bilo i pripadnika 13. SS divizije.

Priložene fotografije čuvaju se u foto-arhivu Muzeja revolucije u Sarajevu

značajnijeg opredjeljivanja Muslimana za narodnooslobodilački pokret, kao i pojave stvaranja muslimanskih četničkih jedinica. Za razliku od ustaša, četnika i narodnooslobodilačkog pokreta, koji su imali svoj politički centar i organizaciju, muslimanski autonomisti bili su manje-više prepušteni stihijnom kretanju i promjenama u odnosu snaga na unutrašnjem političkom i vojnom frontu na području Bosne i Hercegovine. Nisu oni bili organizatori odreda muslimanske milicije, ali su poslije njihove pojave tražili mogućnosti da u njima ostvare svoj politički uticaj i da ideja autonomije Bosne i Hercegovine bude prihvaćena kao njihova politička orijentacija. U tom pogledu jedinice muslimanske milicije u Bosni bile su u drukčijem položaju u poređenju sa muslimanskom milicijom u Hercegovini. Muslimanska milicija u istočnoj Bosni traži i dobiva oružje od NDH i Nijemaca za odbranu muslimanskih naselja od četničkih prodora i nasilja, kao i za odbranu od partizana. Ustaško-domobranski štabovi ocjenjivali su pojavu muslimanske milicije kao manifestaciju i potvrdu nepovjerenja Muslimana u NDH. Istovremeno, u Hercegovini muslimanska milicija prima oružje od Italijana, koji nastoje da i miliciju, poput četnika, drže pod svojom kontrolom, dok uporedo Muslimanska nacionalna vojna organizacija radi na pridobivanju ove milicije u muslimanske četničke jedinice. I u Hercegovini je zadatak muslimanske milicije da brani muslimansko stanovništvo od četnika i partizana. Poput ustaša u njemačkoj okupacionoj zoni na teritoriji Bosne, i četnici u Hercegovini su s nepovjerenjem gledali na pojavu muslimanske milicije, čak i kada je bila pod uticajem i kontrolom MNVO. Poseban status četničkog pokreta u italijanskoj zoni u Hercegovini uticao je da je ovdje uloga muslimanske milicije da brani muslimanska naselja od četnika bila ograničenih mogućnosti, jer su i Italijani i četnici usmjeravali muslimansku miliciju protiv partizana. Tako je muslimanska milicija, kao »vojska« muslimanskog autonomističkog pokreta na djelu bila štićenik i saveznik okupatora, pri čemu ovu ocjenu ne dovodi u pitanje činjenica što je u konfrontaciji sa drugim okupatorskim štićenikom i saveznikom – četničkim pokretom. Karakter okupatorskog saradnika i štićenika daje muslimanskoj miliciji njeno opredjeljenje protiv narodnooslobodilačkog pokreta u svim dijelovima Bosne i Hercegovine gdje se pojavljivala i održavala. Promjene u odnosu snaga određivale su te mogućnosti muslimanske milicije: utoliko izrazitije, što su se unutar same muslimanske milicije odvijali protivrječni procesi koji su bili prisutni na cjelokupnom bosanskohercegovačkom prostoru.

Prateći ukupna politička kretanja na prostoru NDH njemački štabovi u kontekstu vojno-političkih izvještaja

saopštavali su svoja zapažanja i o ponašanju Muslimana, pri čemu je u središtu njihove pažnje bio autonomistički pravac. Dosljedni uvjerenju da autonomizam određuje glavni tok u političkom opredjeljenju bosanskohercegovačkih Muslimana, Nijemci su ocjenjivali da je »cilj Muslimana i dalje bio uspostavljanje izvesne samostalnosti Bosne pod muslimanskim uticajem i nemačkim rukovodstvom«. Tome cilju služili su »planovi za formiranje muslimanske SS-legije«, koji su, u njima, među Muslimanima prvobitno pobudili velike nade, ali je došlo do razočarenja, »jer se izvršenje plana bezkonačno odužilo«. Nijemci su smatrali da je to posljedica »huškačke propagande protiv muslimanske legije... ustaških krugova u Zagrebu, pošto se tamo strahovalo da bi civilna uprava u Bosni mogla preći u nemačke ruke«.[203]) S druge strane, Nijemci su osjećali »da je među Muslimanima zavladala velika potištenost« pod uticajem glasova da je Turska ušla u rat sa Njemačkom. Jedna lažna propaganda o svrstavanju Turske u blok antiosovinske koalicije otkrivala je Nijemcima istinitost proturskog raspoloženja autonomisitčkih bosanskohercegovačkih Muslimana, što im je potvrđivalo da su pronjemačke deklaracije u prvom redu izraz muslimanskih političkih kalkulacija i nepouzdanosti pronjemačkog opredjeljenja muslimanskih autonomista. Ipak, zahvaljujući činjenici da Turska nije napustila neutralni stav, Nijemci su mogli računati sa pozitivnom, pronjemačkom orijentacijom legitimnog političkog pravca među bosanskohercegovačkim Muslimanima, muslimanskog autonomističkog kruga, kao što su, takođe, muslimanski autonomisti nalazili da će stvaranje muslimanske SS-divizije doprinijeti sigurnosti i stabilnosti položaja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Njemački poslanik Zigfrid Kaše bio je mišljenja da formiranje bošnjačke SS-divizije ide sporo, ali je, za razliku od navedenog njemačkog vojnog gledišta, po kome se uzrok sporosti nalazio u »nemogućnosti formiranja čiste muslimanske divizije«, na čemu su insistirali SS komandanti. Oni su na taj način, smatra Kaše, učinili »da je pokušaj vrbovanja dobrovoljaca za formiranje ove divizije imao znatno više teškoća i zahtevao više vremena nego dosadašnje formiranje legionarskih divizija«.[204]) Njemački komandanti, a posebno njemački SS-oficiri i njemački poslanik u NDH razilazili su se u mišljenju o SS-bošnjačkoj diviziji i ocjeni njene uloge. Dok su vojni i SS-komandanti pri tome tražili podređivanje interesa NDH zahtjevima Rajha, njemački poslanik Kaše insistirao je na stanovištu da njemački

[203]) AVII – NAV-N-T-315, 1294/493-500 – 114. Lovačka divizija Ia – Izveštaj o delatnosti – maj 1943.

[204]) Zbornik NOR-a II 9 – II deo – Prilozi – Dok. br. 6 – str. 447/448

vojni i SS faktori uvažavaju motive i potrebe »suvereniteta« ustaške države. Organizatori kampanje za vrbovanje ljudstva u bošnjačku diviziju slijedili su naloge rajhsfirera SS-Himlera.

Za razliku od narodnooslobodilačkog pokreta, koji je u stvaranju muslimanske divizije vidio metod njemačkog okupatora u borbi protiv partizanskih jedinica, četnici su smatrali da je cilj ove kampanje u težnji Muslimana da im se »osvete za akcije u istočnoj Bosni«. Istovremeno su ocjenjivali da vrbovanje Muslimana za SS-diviziju otežava njihovu akciju formiranja muslimanskih četničkih jedinica. Posebnu prepreku četničkoj inicijativi za pridobijanje Muslimana predstavljala je muslimanska organizacija »Spas« svojom platformom »okupljanja svih sposobnih Muslimana, naoružanja i borbe protiv svakoga do dolaska Jugoslavenske vojske i demobilizacije«. Stoga im je više bilo stalo da od organizacije »Spas« odvoje i za saradnju pridobiju njene istaknute pripadnike kao što su bili pukovnik Sulejman Filipović i major Hasan Dedić, koji su, navodno, pristupili ovom mulsimanskom udruženju,[205]) nego što su se plašili muslimanske osvete, jer su uzajamni obračuni predstavljali redovno stanje u odnosima između četnika, muslimanske milicije i ustaša.

Očigledno, stvaranje muslimanske SS-divizije kvarilo je četničke inicijative za saradnju sa Muslimanima, ali ni u vrhu NDH nisu bili zadovoljni, prije svega zbog teškoća u odnosima sa Rajhom izazvanih načinom vrbovanja za SS-diviziju.

Najintenzivnija kampanja za osnivanje muslimanske SS-divizije vodila se u jeku priprema i toka operacije »Švarc«, koju su preduzeli Nijemci radi uništenja glavnine snaga NOP-a Jugoslavije i četničkih jedinica Draže Mihailovića. U izvještaju Ministarstva inostranih poslova da je operacija »Švarc« završena i da nije postignut glavni cilj poslanik Kaše upozorava da je vrbovanje za muslimansku SS-diviziju izazvalo izvjesne političke posljedice, koje su se negativno odražavale na povjerenje hrvatske vlade u njemačke namjere. Radi se u prvom redu o držanju oficirskog kora, koji je pružao otpor prisilnom raspoređivanju u muslimansku SS-diviziju.[206]) Kaše je bio veoma nezadovoljan što se otežavaju odnosi sa NDH ignorisanjem hrvatskih stavova u vezi sa stvaranjem SS-divizije. U službenom

[205]) Zbornik NOR-a XIV – II – Dokument br. 161 – str. 762.

[206]) PA/AA – Inland II G – 403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1943 – Bd 3 – Telegramm Nr 2485 v. 17. 6. 1943. – g. Rs. – Kasche

U ovom izvještaju Kaše saopštava da u italijanskom nastupanju u operaciji »Švarc« nije sprovedeno naređenje Musolinija o razoružanju četnika, što su zahtijevali Nijemci. S tim u vezi Kaše dodaje da će se četnici ponovo okupitu u Crnoj Gori, čim njemačke trupe budu napustile ovaj prostor.

komuniciranju sa Ministarstvom inostranih poslova on je uporno isticao potrebu učvršćenja NDH i Pavelićevog autoriteta, ocjenjujući da se u punom povjerenju u Pavelića izražava autentični interes njemačkog Rajha. Kaše je bio protiv svakog pokušaja i tendencije unutrašnjeg slabljenja NDH, pa se, dosljedno svome stanovištu jačanja integriteta NDH, odlučno suprotstavljao nastojanjima muslimanskih autonomista da Bosna i Hercegovina dobije status autonomije pod njemačkim protektoratom. Sve što je ugrožavalo autoritet NDH bilo je, po njegovom uvjerenju, protiv njemačkih interesa. Kaše neumorno kontaktira sa predstavnicima vlade NDH i njemačkim faktorima da bi odluku Rajha da se formira SS-divizija u Bosni uskladio sa oficijelnim stavovima odgovornih organa NDH. On redovno obavještava svoje Ministarstvo o prigovorima vlade NDH u vezi sa radom predstavnika službe SS, koji u radu na stvaranju SS-divizije ne vode računa o službenim ustaškim zahtjevima. U tome je Kaše vidio izvore ozbiljne krize u NDH, pa je uporno nastojao da njemački faktori djeluju u smislu njihovog radikalnog uklanjanja. On podržava prigovore vlade NDH što predstavnici oružanih jedinica SS u propagandnim lecima za bosansku SS-diviziju daju mjesta autonomističkim težnjama, što je neodrživo sa stanovišta NDH. Kaše je, također, saglasan sa kritikom vlade NDH što SS-oficiri ugrožavaju sustav i moral hrvatske oružane sile u kojoj je zbog toga već bilo dezertiranja, pa i pucnjave na ulici. Pošto je registrovao više primjera ponašanja njemačkih vojnih i SS-instanci na štetu vlade NDH, Kaše se pita: »Da li za ljubav jedne divizije treba naš odnos u cijeloj zemlji postaviti na glavu«, pa očekuje da će dobiti punomoć koja bi mu omogućila da se odlučno suprotstavlja razvoju takvih odnosa.[207])

Očigledno, njemački poslanik se kod vlade NDH nalazio u nezavidnom položaju. Ne samo zbog jakih razlika između ustaške vlade i određenih odgovornih njemačkih faktora u vezi sa SS-divizijom, već i zbog jačanja protivnjemačkih raspoloženja u narodu. Sam Kaše upozoravao je na pojave nezadovoljstva među oficirima NDH zbog grubog ponašanja njemačkih vojnih i SS-organa prema njima. U isto vrijeme civilni i vojni organi NDH različito su obavještavali o političkom stanju u zemlji. Prema izvještaju Velike župe Usora i Soli na njenom području dobar odziv dobrovoljaca za SS-diviziju govorio je o »pozitivnom raspoloženju Hrvata, katolika i Muslimana«.[208]) Međutim, izvještaji vojnog porijekla sadržavali su podatke koji su opredjeljivali suprotnu ocjenu. Izvješće Zapovjedništva II

[207]) PA/AA Inland II g – 403 – Telgramm No 2586 – vom 26. 6. 1943 – g. Rs. – Kasche.
[208]) AIHRPH – Zagreb – ING inv. br. 17306 – Velika župa Usora i Soli, Tuzla, 7. lipnja 1943 – Glavaru građanske uprave za istočnu i zapadnu Bosnu – Sarajevo.

domobranskog zbora o raspoloženju naroda »obzirom na vanjske i unutarnje prilike i događaje« u prvoj polovini jula 1943. saopštava »da je moral i povjerenje prema NDH u opadanju«. Naime, »narod vidi, da ga niti naše oružane snage, a niti savezničke do sada nisu uspjele osloboditi od onih koji se bore protiv današnjeg poretka«. Osim toga, »među pučanstvom, osobito Muslimanima, strahovito teško su pale vijesti o postupcima njemačkih oružanih snaga u nekim predjelima« u okolini Goražda, Sokoca i Mostara, gdje su Nijemci strijeljali oko 150 seljaka, što je »unijelo veliku paniku i neraspoloženje«.[209])

Navedeni primjeri govore o širokim razmjerama nezadovoljstva stanovništva u Bosni i Hercegovini prema Nijemcima, kojima je »ratna sreća počela da okreće leđa«. Ni formiranje bosanske SS-divizije nije teklo po planu. Dopunska komanda Jugoistok za SS-oružane jedinice izvještavala je sredinom juna 1943. da je pristup dobrovoljaca kod regrutnih komisija bio sasvim nezadovoljavajući. U njenom izvještaju se, također, navodi da je major Hadžiefendić, vođa muslimanske legije, sa hrvatske strane demonstrativno uklonjen sa dužnosti. Istovremeno konstatuje se da nije moguće dobiti čisto muslimansku diviziju. Zatim se saopštava da ustaške jedinice hapse ustaške pripadnike koji se prijavljuju u SS-diviziju. Glavna služba SS obavještava Ministarstvo inostranih poslova da ustaše i podređene vojne ustanove sabotiraju naredbe hrvatskog ratnog ministarstva u vezi sa osnivanjem bosanske SS-divizije. Prema ocjeni Glavne službe SS smatrati da je ovo ponašanje »pozitivno i lojalno«, kako to čini njemački poslanik u Zagrebu, lišeno je svake osnove.[210]) Kaše je također u svojim izvještajima Ministarstvu inostranih poslova saopštavao da vrbovanje za bosansku SS-diviziju ne daje očekivane rezultate. Vrbovanje za diviziju, saopštava Kaše, dalo je do tada samo sedam hiljada ljudi. Razlog tome, po njemu, nalazi se u ponašanju SS-oficira koji su vodili kampanju vrbovanja. Vrbovanje je u hrvatskoj vojsci izazvalo opasne znake moralnog popuštanja. O svemu ovome Kaše će, kaže, podrobno razgovarati sa opunomoćenim predstavnicima rajhsfirera SS u Hrvatskoj, SS-brigadefirerom Kamerhoferom i pismeno izvijestiti

[209]) AVII – R. br. 30/1-1; k 80 – Zapovjedništvo II domobranskog zbora – Izvj. br. 1349 – Sarajevo – dne 20. 7. 1943. – Glavnom stožeru oružanih snaga (Izvještajni odjel). – »Među strijeljanima je najveći broj žena i djece, pa čak i djece od 1-2 godine, bilo je žena i članova obitelji, čiji su muževi i rođaci otišli u dobrovoljačku SS-diviziju, pa se svijet čudi zašto je obećavana puna zaštita i podpora od strane njemačkih vlasti obiteljima dobrovoljaca kada se ovako postupa«, stoji, između ostalog, u gornjem izvještaju. U »obćem zaključku« kaže se: »1) Raspoloženje naroda obzirom na događaje u zemlji i van nje slabo... 2) Djelovanje partizana vrlo jako. 3) Četničko djelovanje pljačkaško i iza leđa. Nad slabijima«.

[210]) AVII – London N 2 – H 297602/3 – Der Reichsführer – SS, SS Haupamt Amtsgruppe De – Berlin 25. 6. 1943 – Werbung für die Kroatische SS-Freiwill. – Geb. – Diwision – An das Ausvârtige Amt – Berlin W 8 – Wilhelm str. 74/76.

Ministarstvo o zaključcima dogovora.[211]) U prvoj polovini jula 1943. u Zagrebu je zaključen dogovor između ministra dr Lorkovića, predstavnika vlade NDH i šefa Glavne uprave SS, obergrupenfirera i generala SS-jedinica Bergera. Tom prilikom zaključeno je između ostalog da sve hrvatske oružane jedinice daju Muslimane, podoficire i vojnike za SS-dobrovoljačku brdsku diviziju. Osim toga, Muslimani regrutnog godišta iz 1924. i 1925. biće odmah, odnosno prilikom poziva u vojsku stavljeni na raspolaganje SS-diviziji, i to: 2/3 od cjelokupnog broja primljenih regruta. Zaključnim stavom ovoga dogovora postavljena je mogućnost vladi NDH da objavi saopštenje da će Hrvatska SS-dobrovoljačka brdska divizija biti upotrijebljena samo u NDH ili za neposrednu odbranu NDH.[212]) Iz pitanja koja su bila predmet ovoga dogovora vidi se da formiranje SS-divizije u Bosni nije išlo lako. Prije svega, odziv dobrovoljaca bio je ispod očekivanja pa se radi popunajvanja jedinice prišlo mobilizaciji. Da bi se uspješno ostvario zadatak koji je postavio Hitler, a inicijator mu bio rajhsfirer SS Himler, za njegovo provođenje u život odgovorni su najviši predstavnici vlade NDH, ministar spoljnih poslova dr Lorković i vojni ministar Vilko Begić, a sa njemačke strane Himlerov opunomoćenik u NDH general SS-jedinica Gotlob Berger i opunomoćeni general u NDH Glajze fon Horstenau. U dogovoru koji su oni zaključili respektovan je zahtjev muslimanskih autonomista, koji je, kako smo prethodno utvrdili, podržavao i veliki jerusalimski muftija El Huseini, da će SS-divizija, poslije formiranja, ostati na bosanskm tlu kao odbrana ugroženih muslimanskih naselja.

[211]) AVII – London N2 – H 297599 – H 297601 – Telegram Nr 2702 vom 1. 7. 1943. – Geheime Reichssache – Kasche.

[212]) AVII – NAV-t-120-r. 2908 – E 464474 – E 464475 – Potpisi: Lorković, Vilko Begić, general – Gotlob Berger, njemački opunomoćeni general Gleze vom Horstenau.

ULOGA VOJNIH IMAMA U IDEOLOŠKOM VASPITANJU PRIPADNIKA 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE – POJAVA MUSLIMANSKOG ZELENOG KADRA – USTAŠKA RAZMATRANJA O SUDBINI BOSNE I HERCEGOVINE POSLIJE RATA

U stvari, to je bio osnovni motiv za nastanak dobrovoljačke muslimansle legije pod komandom majora Hadžiefendića, u kojoj su muslimanski autonomisti željeli da vide vojnu garantiju za ostvarenje svojih autonomističkih ciljeva. Njemačku odluku da se u Bosni organizuje SS-divizija muslimanskog sastava muslimanski autonomisti doživjeli su i prihvatili kao šansu koja njihovu koncepciju autonomije čini realno mogućnom. Zanimljivo je, međutim, da su u četničkim štabovima pravljeni projekti saradnje sa Hadžiefendićevom legijom. U jednom izvještaju iz jula 1943. navodi se da je »legija sarađivala sa četnicima i s njima vodila borbu protiv NOVJ« i da je »na konferenciji četničkih odreda u Kulašima 1. decembra 1942. ... rešeno da Hadžiefendićeva legija ima zadatak da se bori protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta«. Izvještaj ocjenjuje da je legija »kompaktna«, je se »legionari« boje odmazde od strane Srba. Na čelu legije nalaze se aktivni i rezervni oficiri, što je u pogledu vojne organizacije čini jakom i čvrstom. Međutim, smjenjivanje majora Hadžiefendića od strane NDH, motivirano separatističkim težnjama i prelaskom majorovog ađutanta Omera Gluhića u partizane, izazvalo je u legiji određene poremećaje. Najviše legionara prešlo je u jedinice SS-divizije, ka priličan broj, saopštava se u izvještaju, odbjegao je komunistima.[213]) U momentu kada je po zamisli svojih osnivača trebalo da posluži kao podloga za muslimansku SS-diviziju, Hadžiefendićeva dobrovoljačka muslimanska legija bila je zahvaćena procesima unutrašnjeg slabljenja, koji su svjedočili o odsustvu političke i idejne kompaktnosti njenog sastava. Pojavama ideološke labilnosti nije bilo mjesta u muslimanskoj SS-diviziji. Za razliku od njemačkih redovnih vojnih jedinica, formacija Vermahta, SS-oružane jedinice predstavljale su vojnu organizaciju posebnog tipa, strogo vaspitane u duhu nacističke ideologije. Stoga je u slučajumuslimanske SS-divizije ideološko vaspitanje njenog sastava bilo provođeno po dva osnova: doktrini nacionalsocijalizma i doktrini islama, o prvome brinuli su se SS oficiri, o drugome islamski sveštenici višeg obrazovanja. Već u vrbovanju ljudstva za SS-diviziju veliku ulogu imale su muslimanske muftije i imami. U tom pogledu naročito su bili

[213]) Zbornik NOR-a XIV – 2 – Dokument br. 178 – str. 831/2.

aktivni imami Mustafa Malkoč i Halim Malkoč, koji su pred džamijama držali propagandne govore i pozivali vojne obveznike Muslimane da se jave u 13. SS-diviziju. Vrbovano ljudstvo prebačeno je najprije u Njemačku (Wildflecken), a zatim upućeno u južnu Francusku (Vile France), gdje je bilo podvrgnuto posebnoj disciplini, vojnoj obuci i političkom vaspitanju. Glavni cilj vaspitne nastave bio je da se kod pripadnika ove divizije razvije fatalistička predanost islamu i ratnim ciljevima Trećeg Rajha, među kojima je oslobođenje svih Muslimana, naročito muslimanskog Bliskog istoka, od posebnog značaja. Nosioci vaspitanja vojnog sastava 13. SS-divizije bili su mlade muftije, koje su prethodno sticale panislamsko obrazovanje u specijalnoj školi koju je osnovao veliki jerusalimski muftija El Huseini u Berlinu. U svakoj jedinici u sklopu 13. SS-divizije bio je raspoređen po jedan mladi muftija na dužnosti imama, čiji je glavni zadatak bio da kod vojnika razvija vjerski i politički fanatizam.[214]) Inspirator ovakvog vaspitnog sistema bio je sam veliki jerusalimski muftija, koji je često obilazio vojni logor u Potsdamu, gdje su vojni imami pohađali kurs da bi zatim bili dodijeljeni SS-bosanskohercegovačkoj diviziji u činu kapetana.[215]) Po zamisli rajhsfirera SS Himlera i velikog jerusalimskog muftije imamima je pripao zadatak »da podržavaju duh islama u diviziji... da buđenjem i jačanjem vjere omoguće da se pripadnici divizije razviju u dobre SS vojnike«.[216]) Iako su imami predstavljali značajan ideološko-politički faktor u diviziji, ona nije mogla ostati zatvorena prema protivrječnim kretanjima i procesima u sredini iz koje je potekla.

Odnosi između bosanskohercegovačkih Muslimana i Nijemaca nisu bili tako pouzdani i stabilni kako se to činilo prema propagandi njemačkih i muslimanskih krugova za 13. SS-diviziju. Činjenicu da je divizija upućena na obrazovanje u Njemačku, a zatim u južnu Francusku, s nezadovoljstvom su primili ne samo muslimanski autonomisti, već i širi muslimanski krugovi. Tako je bila prekršena više puta data izjava da divizija neće biti pokrenuta sa bosanskog tla sve dok se u Bosni ne osiguraju red i mir. Ponovo je pala sjena na odnose Nijemaca prema Muslimanima autonomističkog opredjeljenja, čijim je prvacima posebno bilo stalo do podržavanja uzajamnih interesa, da Muslimani daju svoj doprinos njemačkim ratnim ciljevima, a Nijemci da pružaju zaštitu Muslimanima u njihovoj samoodbrani od zajedničkih protivnika. U ratu privrženost se najjasnije

[214]) AVII – br. r. 43/1 – 59, k. 312 – 13 SS bosanskohercegovačka divizija zvana »Handžar«.

[215]) Zbornik NOR-a – XIII – 3 – Dokument br. 98 – str. 419.

[216]) Ladislaus Hory, Martin Broszat: »Der kroatische Ustascha – Staat 1941-1945« – Stuttgart 1964 – str. 155-159.

iskazuje na linijama fronta. Muslimanski autonomisti su često odbijali ustaške optužbe da su Muslimani postali »uporište« partizana i komunista, što su Nijemci znali da im stave do znanja prilikom razmatranja njihovih raznih zahtjeva i stavova. U ljeto 1943. njemačke linije nalazile su se pod snažnim ofanzivnim pritiskom partizanskih snaga. Komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj obavještavao je da Muslimani u velikom broju dezertiraju iz njemačkih jedinica, a naročito iz 373. divizije.[217]) Poslije neuspjeha operacije »Švarc« ustaško-domobranske oružane snage takođe nisu mogle da se pohvale da im je »ratna sreća« bila sklona. Kada su u ratu doživljavali poraze, onda su se poražene ustaše odmazdama svetile nad nezaštićenim narodom. Sada su njihove žrtve sve češće bili Muslimani. Sredinom juna 1943. godine 29. i 21. ustaška bojna ušle su bez borbe u Srebrenicu i poubijale u gradu i okolini oko 200 ljudi, žena i djece, mahom iz muslimanskih redova, a zatim izvršile pljačku imovine ubijenih.[218])

Izloženi, s jedne strane, pritisku i udarcima četnika, a, s druge strane, ustaša, Muslimani su istovremeno bili potrebni i jednima i drugima, u njihovoj beskrupuloznoj borbi za osvajanje Bosne i Hercegovine, koja se sve uspješnije otimala ustaškoj i četničkoj vlasti i kontroli. Kako su muslimanska iskustva sa ustašama i četnicima bila pogubna i tragična, pred Muslimanima su se sada sve šire otvarala dva puta – jedan, koji je vodio u narodnooslobodilački pokret i značio oružanu borbu protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača do ostvarenja glavnog cilja, oslobođenja zemlje, i drugi, put muslimanskog okupljanja na liniji izbjegavanja sukoba sa svakom zaraćenom snagom, a u sukob se ulazilo u krajnjoj nuždi radi odbrane muslimanskih domova. Filozofija ovoga »samostalnog« muslimanskog puta polazila je od saznanja da su do sada Muslimani dali veoma mnogo žrtava a njihov položaj se nije stabilizovao, već, naprotiv, postao tragično nesiguran, pa je, usljed toga, bolje i mudrije sačekati kraj rata čiji će kraj donijeti i njima u Bosni i Hercegovini budućnost određene izvjesnosti. S takvom nadom muslimanski vojni obveznici u većem broju okupljali su se u tzv. zelenom kadru, koji su, takođe, dezertirali iz hrvatskog domobranstva. Kao što je poznato, od dezertera se nije nikad stvarala vojska, jer dezerterski duh nije vojnički duh. Muslimanski autonomisti vjerovali su da su u zelenom kadru dobili vojni oslonac za svoju političku koncepciju koja je u stvarnosti rata sve više bila nestvarna. Moglo bi se reći – bivša ideja.

[217]) Zbornik NOR-a – IV – 16 – Dokument br. 159 – str. 420.

[218]) Zbornik NOR-a – IV – 14 – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 242 – str. 526.

Otvoreno je pitanje da li je ideja autonomije Bosne i Hercegovine u uslovima okupacije zemlje bila motivacioni činilac pojave zelenog kadra, muslimanske milicije i sličnih muslimanskih oružanih formacija. Prije bi se moglo reći da su im muslimanski autonomisti prilazili naknadno sa svojom političkom platformom i patronatom. U stvari, muslimanska ideja autonomije Bosne i Hercegovine bila je istorijski već dovoljno atrofirala da bi mogla da pokretački djeluje u smislu stvaranja svoje posebne vojne organizacije, kao što je, s druge strane, pojava zelenog kadra i sličnih inicijativa bila izraz nemoći da se traži kakvo-takvo sredstvo vojne zaštite muslimanskog stanovništva.

Širina prostora na kome se u Bosni i Hercegovini javljao zeleni kadar mogla je da djeluje u smislu pothranjivanja ideje autonomije Bosne i Hercegovine među Muslimanima, ali to nikako nije bio znak da zeleni kadar ima čvrstu socijalnu podlogu. Kada su upravni organi NDH pojavu zelenog kadra proglašavali »trećom odmetničkom strujom«,[219]) oni su time samo potvrđivali nesposobnost i poraz ustaške politike među bosanskohercegovačkim Muslimanima. Zeleni kadar se širio na račun hrvatskog domobranstva, koje je bilo izloženo veoma intenzivnom procesu osipanja u više smjerova, od kojih se jedino narodnooslobodilački pokret, zahvaljujući svojoj unutrašnoj političkoj i vojnoj postojanosti, nalazio na uzlaznoj liniji. Domobranski dezerteri nisu mogli stvoriti zelenokadrovsku vojsku, već gomilu vojnih bjegunaca, koju su vodili i povezivali instinkt i špekulacija da se sa što manje oštećenja i rizika provuku između ratnih linija kao nekakva oružana sigurnost ugroženog muslimanskog elementa. Obrazovanje zelenokadrovskih grupa i jedinica od istočne do zapadne Bosne s razlogom je izazivalo negodovanje i nezadovoljstvo u političkim i vojnim instancama NDH, jer se na taj način izazivao i pojačavao proces slabljenja i raspada cijelog »sistema« u NDH. S druge strane, samo širenje zelenog kadra nije otvaralo Muslimanima perspektivu sigurnosti i slobode. Organi NDH su s posebnom pažnjom pratili kretanja u Hadžiefendićevoj dobrovoljačkoj legiji, čiji su pripadnici u znatnom broju sada pristupali partizanima. Pokušavajući da objasne uzroke ovih pojava u legiji, jedan ustaški izvještač je pisao: »Muslimani su izgubili povjerenje u Nijemce, a dosljedno gube i u Hrvatsku. Svaka se akcija kod Muslimana temelji na vjerskoj osnovi, pa je razumljivo da su puni nepovjerenja prema Hrvatima-katolicima... Oni su samo Muslimani, pa danas nose polumjesec i zvijezdu kao znak panislamskog pokreta.

[219]) AIHRPH - NG Inv. br. 17307 - NDH - Velika župa Usora i Soli - Tuzla, 20. srpnja 1943. - Potpredsjedniku vlade dr Kulenoviću - Zagreb, Veliki župan dr Kadić.

Hrvati-katolici su izgubili vjeru u njih.«[220]) Ako je u istočnoj Bosni tuzlanska oblast (Kladanj, Zvornik, Tešanj, Teslić) bila područje na kome je pokret zelenog kadra imao relativno šire razmjere, pojava nejavljenja Muslimana vojnih obveznika u domobranstvo i okupljanje dezertera uzimala je maha i u zapadnim dijelovima Bosne, naročito na prostoru oko Bihaća, Cazina i Velike Kladuše. Jedan partizanski izvještaj iz ljeta 1943. saopštava da se ovi dezerteri kriju po šumama i ne žele da pristupe ni u koju vojsku.[221])

Izvještaji muslimanske provenijencije koji govore o političkom položaju i opredjeljivanju Muslimana veoma su kontroverzni, kao što je i držanje širih muslimanskih slojeva takođe uslovljeno protivrječnim strujanjima i prilikama. Prema jednim, Muslimani ispoljavaju sve veće nepovjerenje prema poretku u NDH, odbijaju da rade »na nacionalnom polju«, jer ne žele da se tretiraju kao Hrvati. Zbog toga se najradije okupljaju oko vjerskih i kulturnih društava »El Hidaje«, »Merhamet«, »Narodna uzdanica«, koja vrše veoma jak uticaj na šire muslimanske slojeve, naročito u gradovima. Muslimani održavaju čvrste veze sa svojim sunarodnicima u Turskoj, a odziv u hrvatsku vojsku je veoma slab. Prema četnicima ispoljavaju »otvoreno neprijateljstvo« dok prema partizanima »u posljednje vrijeme gaje izvjesne simpatije i prijateljski su raspoloženi«.[222]) Nije teško pretpostaviti da je ovaj izvještaj potekao od autora bliskog muslimanskom autonomističkom krugu i da izražava stavove i poglede koje zastupaju njegovi pripadnici. Ima, takođe, ocjena političkih odnosa među Muslimanima Bosne i Hercegovine u kojima dolazi do izražaja lojalan stav prema ustaškom režimu. Tako npr. u jednom dokumentu konstatuje se da je »kulturno i dobrotvorno društvo »Merhamet« uspjelo tokom vremena okupiti sve elemente iz muslimanskih redova«, pa čak »i srpski orijentirane«. Ipak, autor ove analize smatra da su »članovi »Merhameta« jednim dijelom dobri i čestiti Hrvati, ali sasvim razočarani u vođstvo NDH... te su uvjereni da su Hrvati – katolici neprijatelji Hrvata-muslimana«. Takvom stanju, navodno, mnogo je doprinijela »sinekuraška grupa dra Džafera Kulenovića«, koja se od početka posvetila »odstranjivanju sa dobrih položaja pravih hrvatskih nacionalista Muslimana, te dovodeći na njihovo mjesto svoje ljude«. U takvom stanju nalazi se objašnjenje što se »danas na terenu po Bosni i Hercegovini više govori protiv Hrvata –

[220]) AMRS – Fond UNS-a – »Hadžiefendićeva legija (Dom DO)« – br. 951 – 9. kolovoza 1943 – 18. kolovoza – dostavlja Domagoj 951.

[221]) Zbornik NOR-a – IV – 15 – Dokument br. 52 – str. 104.

[222]) AMRS – Fond UNS-a – »Raspoloženje Muslimana u Zenici i okolici« – br. 797 od 24. VIII 1943.

katolika kao protivnika Muslimana, nego protiv četnika...«[223]) Ključ za prevazilaženje konfrontacije »katoličkih i muslimanskih Hrvata« nalazi se u dogovoru vrhova NDH i Islamske vjerske zajednice, koji, u izloženom mišljenju, pruža mogućnosti da se »neprijateljska promidžba potpuno paralizira«. Ratna zbivanja u zemlji, a posebno kretanja među Muslimanima u Bosni i Hercegovini isticala su u proustaškim razmišljanjima u prvi plan pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine i bosanskohercegovačkih Muslimana. Vrijedno je konstatovati da se njihovi autori sada skrivaju pod pseudonimima i da svoja gledišta saopštavaju iz ilegalnosti, a ne preko režimskih novina. Tako je pod pseudonimom »Mujezin« potpisano i objavljeno nekoliko »dokumenata«, koji su upućeni »Braći Muslimanima na uborabu i razmišljanje«. Zadržaćemo se ovdje na »Dokumentu br. 3«, jer se u njemu sa muslimanskih proustaških pozicija čini kritički osvrt na muslimansku koncepciju autonomije Bosne i Hercegovine. »Mujezin« piše da su se na čelo pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine »naturili ljudi, koji su se prije ovog rata jasno isticali kao srpski nacionalisti«. U njemu »autonomistički pokret nije ništa drugo nego izljev vjerske pripadnosti«, a nepovratno je prošlo vrijeme kada su u doba osmanlijskog carstva »Muslimani u autonomnoj Bosni i Hercegovini imali isključivu vlast«. U postojećim uslovima autonomistički pokret vodi u stanje »iz kojeg bi mogla niknuti dioba Bosne«, što naročito priželjkuju četnici. »Proglašenje NDH i uklapanje Bosne i Hercegovine u njezin teritorij zateklo je Muslimane potpuno politički nepripravne«, ali su Muslimani prihvatili NDH, što je »odobrio i veliki muftija jerusalimski El Huseini«. »Mujezin« postavlja pitanje budućnosti bosanskohercegovačkih Muslimana u zavisnosti od ishoda rata. »Ako pobijedi Njemačka... naša je budućnost potpuno sigurna.« »U slučaju pobjede anglosasa mi možemo«, smatra »Mujezin«, »u zajednici sa kotolicima odlučiti sudbinom Bosne i utjecati da se Bosna priključi Hrvatskoj.«[224]) »Mujezin« bi, očigledno, više volio da pobijedi Njemačka nego da pobjeda pripadne saveznicima u antihitlerovskoj koaliciji. Međutim, nezavisno od ishoda rata, on je za integraciju Bosne i Hercegovine u Hrvatsku. U stvari, bilo kako bilo, od autonomije Bosne i Hercegovine neće biti ništa, jer, vođeni hrvatskom nacionalnom svijesti, Muslimani neće dozvoliti da se Bosna i Hercegovina cijepa između Srbije i Hrvatske, a pogotovo su protivnici priključenja Bosne i Hervegovine Srbiji, koje bi, po »Mujezinu«, značilo uništenje Muslimana. Kao što se

[223]) IBIDEM – Isti fond – »Raspoloženje Muslimana iz Bosne i Hercegovine« br. 1000 – 5. 8. 1943.

[224]) IBIDEM – Isto Fond – Dokumenat br. 4 – »Z« 146 – 30. kolovoza 1943 – »Braći Muslimanima na uporabu i razmišljanje« – Mujezin.

vidi, pored izloženog, značajan je podatak u »Dokumentu br. 3« da se početkom druge polovine 1943. dopušta mogućnost poraza sila Osovine pa se traži kakav-takav most do zapadnih saveznika računajući da će oni sankcionisati hrvatsku državu koja u svome sklopu drži i Bosnu i Hercegovinu.

INICIJATIVE DA SE FORMIRAJU MUSLIMANSKE PARTIZANSKE ČETE I BATALJONI – NJEMAČKO POVEZIVANJE SA ČETNICIMA POSLIJE KAPITULACIJE ITALIJE – POJAVA »MUSLIMANSKE VOJSKE« HUSKE MILJKOVIĆA NA CAZINSKOJ KRAJINI

Previranje među bosanskohercegovačkim Muslimanima bila su koliko duboka, toliko i kontraverzna. Ništa nije bilo kao juče i ništa kao što je bilo danas nije bilo sutra. Situacija među Muslimanima u Bosni i Hercegovini razlikovala se od regije do regije. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH izvještava da je u avgustu 1943. oko 100 naoružanih legionara pristupilo partizanima. »U svim sektorima gdje muslimanska legija drži položaje u svojim rukama partizani prolaze bez i najmanjeg odpora.«[225]) Na terenu ispod Jahorine muslimanska milicija oko sela Jabuke »kompromitovana je zločinima... prema partizanskim bolesnicima, ranjenicima i zaostalim grupama«. Pravoslavno i muslimansko stanovništvo u Jeleču pružilo je »organizovan otpor« partizanima. Na području Bjelinića Muslimani su se sklonili pred partizanima. »Bojazan od kazne i represalija odvojila je skoro cio muslimanski živalj od nas, a dobrim dijelom ga pretvorila i u aktivnog neprijatelja.«[226]) Ozlojeđeni zbog četničkih nasilja, Muslimani u opštini Šiprage tražili su oružje od štaba II bosanskog korpusa NOB i POJ izražavajući spremnost da se bore pod partizanskom komandom. Štab je stao na stanovište da se stvore terenske muslimanske čete za borbu protiv četnika, smatrajući da će se na taj način »najlakše vršiti uticaj na zaostale muslimanske mase i uvući ih u našu vojnu organizaciju«.[226a]) U divizijskom izvještaju objašnjava se da je takvo ponašanje Muslimana u znatnoj mjeri posljedica »oštrog i nepravilnog« postupka partizana prema muslimanskim seljacima. Na području Birča previranje Muslimana bilo je prećeno orijentacijom prema narodnooslobodilačkom pokretu. Njihovi predstavnici tražili su i vodili pregovore sa članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u kojima su predlagali obrazovanje nekakve privremene vlade, u čiji su sastav tražili i izvjesne ugledne predstavnike narodnooslobodilačkog pokreta.[227])

U Štabu 17. istočne bosanske NOU divizije razmatrala se mogućnost formiranja posebne muslimanske brigade, pa je u tom

[225]) Zbornik NOR-a IV – 5 – III – Ustaško-domobranska i četnička dokumenta – Dokument br. 199 – str. 504.

[226]) IBIDEM – Dokument br. 25. str. 65 – 69.

[226]-a) Ibidem – knj. 15 – Dokument br. 86. str. 170

[227]) Ibidem – knj. 16 – Dokum. br. 73 str. 221.

pogledu izdato naređenje štabu Šeste istočne bosanske brigade da formira muslimanski bataljon pod nazivom »Muslimanski bataljon VI bosanske NOU brigade«.[228]) U ovom štabu se vjerovatno pretpostavljalo da bi stvaranje muslimanske partizanske jedinice ubrzalo proces odlučnijeg pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu Muslimana istočne Bosne. Bila je to inicijativa koja je unosila značajnu promjenu u vezi sa nazivima pratizanskih formacija, koje su dobivale imena krajeva u kojima su nastajale: krajiške, istočnobosanske, hercegovačke brigade i divizije, bosanski korpusi itd. U svakom slučaju, inicijativa se pojavila u vrijeme kada je previranje među Muslimanima nosilo i ispoljavalo značajniju tendenciju svrstavanja u narodnooslobodilački pokret. Pri tome, procjenjivalo se da nivou političke svijesti Muslimana više odgovara posebni, muslimanski oblik partizanskih jedinica, nego do tada prihvaćeni i rašireni regionalni oblik, koji ne naglašava nacionalni momenat u sastavu oružanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta. Poznato je, međutim, da su partizanske oružane snage u nacionalnom pogledu bile pretežno srpskog sastava. U tome su, po našem mišljenju, dva momenta imala ključnu ulogu: biološka ugroženost nacionalne egzistencije srpskog naroda u okupiranoj zemlji, a posebno u NDH, i integrisanje oslobodilačke nacionalne tradicije srpskog naroda u ustanak i narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ. Obilježavanje partizanskih jedinica muslimanskim imenom nije, međutim, značilo nikakvu promjenu u njihovom osnovnom karakteru: one su, kao i sve druge, predstavljale oružanu snagu narodnoosolobodilačkog pokreta, čiji je cilj bio oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora i njihovih kvislinških pomagača.

Uspon narodnooslobodilačkog pokreta poslije neuspjeha okupatorske operacije »Švarc«, poznatije kao »peta neprijateljska ofanziva«, odnosno bitka na Zelengori i Sutjesci, potvrđivao se prilivom novih snaga u partizanske jedinice, među kojima se broj Muslimana sada znatno povećavao. Jedna od paralela ovome procesu ogledala se u osipanju četničkih jedinica, o čemu govore izvori različitog porijekla. »Mase u Hercegovini počinju da gube povjerenje u četničku silu, skoro im se ne odazivaju u mobilizaciju«, izvještava Štab X hercegovačke brigade Vrhovni štab NOB i POJ početkom avgusta 1943. i dodaje da Nijemci u Hercegovini vrše strahovite pokolje i masovna odvođenja u

[228]) Ibidem – knj. 16 – Dokum. br. 17 str. 47.
U ustanku 1941. na Romaniji bio je organizovan bataljon Muje Hodžića od seljaka iz muslimanskih sela na području Romanije. U partizanskoj dokumentaciji ovaj bataljon zvao se »Muslimanski bataljon«, ali najčešće »Bataljon Muje Hodžića«.

ropstvo, dok istovremeno, četnici, ne prekidajući saradnju sa Italijanima, u jačoj mjeri sarađuju sa Nijemcima.[229])

Iako su od Italijana tražili da u toku operacije »Švarc« razoružaju četnike, Nijemci su u praksi mijenjali odnos prema četnicima i s njima sarađivali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Zabrinuti zbog toga što su Nijemci od njih preuzeli »četničku inicijativu«, Italijani su u obnavljanju i učvršćenju saradnje sa četnicima vidjeli spasavanje svoga »prestiža na Balkanu«. Istovremeno bili su uvjereni da će Nijemci »promijeniti politiku prema četnicima čim se pokaže da je u njihovom neposrednom interesu da čvršće sarađuju sa Muslimanima i Hrvatima, odnosno da su četničku saradnju iskoristili koliko im je to bilo potrebno«. Prema italijanskoj ocjeni Nijemci su napravili ozbiljnu pogrešku svojom »politikom zauzimanja Bosne i Hercegovine«, što su oni propustili da iskoriste na liniji svojih interesa i afirmacije u Bosni i Hercegovini.[230]) U stvari, suprotnosti između Nijemaca i Italijana u okupiranoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, nisu mogle biti faktor jačanja njihovog uticaja, pogotovo poslije neuspjelih velikih vojnih poduhvata, sa čime je bilo duboko povezano opšte slabljenje kolaboracionističkih snaga i uporedo s tim političko i vojno jačanje i širenje narodnooslobodilačkog pokreta. Nijemci i Italijani su sticali saznanje da je podrška njihovih kvislinških saradnika i pomagača sve slabija i neizvjesnija, a da se njihov partizanski protivnik pokazuje sposoban za najkrupnije strateške zadatke.

U trenutku kapitulacije Italije njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše predlagao je Ministarstvu inostranih poslova da se preispita ponašanje prema Titovim partizanima. On saopštava Ministarstvu da će Hrvati dati amnestiju svima koji su iz nacionalnih motiva protiv Italijana otišli u šumu, pa dodaje da će se ovom koraku pridružiti i njemačke oružane snage. Ako bi se ukazala mogućnost da se uspostavi veza sa Titom, Kaše je mišljenja da treba iskoristiti svaku mogućnost koja bi mogla dovesti do prekida borbe partizana protiv Nijemaca. Istovremeno, Kaše predlaže da Nijemci uspostave vezu sa vođom hercegovačkih četnika Jevđevićem, koji je u posljednje vrijeme, navodi, tražio saradnju sa Nijemcima i Hrvatima.[231]) Bio je nastupio trenutak kada je ratni položaj u Jugoslaviji nalagao Nijemcima povezivanje sa svim kolaboracionističkim snagama, uključujući i četnike, čije su razoružanje tako uporno tražili. NO vojska bila je i ostala glavni protivnik okupatora, pa je u uslovima ofanzivnih operacija partizana

[229]) Ibidem – knj. 16 – Dokum. br. 15 str. 40/41.

[230]) Ibidem – knj. 16 – Dokum. br. 144 str. 391.

[231]) PA/AA Inland II G – 403 – Akten – betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – Bd 3 – Telegramm Nr 3827 vom 9.9.1943. – Kasche.

privremeno obustavljanje borbe Nijemcima potrebno radi predaha i pregrupisavanja snaga.

Pošto su kapitulacijom Italije izgubili svoga glavnog zaštitnika i pokrovitelja, četnici su računali da će borbom protiv partizana osigurati naklonost Nijemaca, koji su se prema njima i dalje odnosili s nepovjerenjem. Međutim, u stavu prema Muslimanima četnici nisu prekinuli dvostruko ponašanje. Kao da je među četničkim jedinicama u odnosu prema Muslimanima postojala podjela uloga. S jedne strane, propagiralo se i dalje stvaranje velike Jugoslavije sa etnički čistom Velikom Srbijom u kojoj bi Sandžak i Bosna bili očišćeni od muslimanskog življa, [232]) a s druge, upućivani su pozivi »Braći Muslimanima« da slijede put »svjesne muslimanske inteligencije« i da stupaju u redove jugoslavenske vojske u otadžbini pod komandom Draže Mihailovića. Osim toga, u pozivu se navodi da je i »Maček napravio sporazum sa Dražom Mihailovićem za borbu protiv komunista i Nemaca«.[233]) Suočeni sa porastom osipanja Muslimana iz oružanih formacija NDH, sa širenjem zelenokadrovskog pokreta izrazito muslimanskog sastava, Nijemci su cijenili da se pod njihovom kontrolom još uvijek nalazi pretežan broj muslimanskih vojnika i vojnih obveznika, pa su se u politici prema Muslimanima koncentrisali na 13. SS-diviziju, koja se nalazila pod njemačkom komandom i sa kojom su računali da će politički čvrsto vezati bosanskohercegovačke Muslimane za svoje ratne ciljeve.

Među njemačkim faktorima u NDH, naročito među vojnim komandantima, vladalo je mišljenje da je ustaški poredak labilan i nesposoban da uspostavi red na teritoriji NDH, prije svega u Bosni i Hercegovini. Pomišljalo se na vojnu upravu, kao i na vraćanje Mačeka na političku pozornicu. Italijani, koji su pratili svaki njemački vojni i politički korak, ocjenjivali su da se Nijemci sve direktnije miješaju »u administraciju države Hrvatske«. Po njihovom mišljenju promjena i imenovanje nove vlade u Zagrebu pod predsjedništvom dra Nikole Mandića bili su rezultat toga miješanja. Sastav nove vlade NDH, čiji je predsjednik u vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine bio predsjednik Bosanskog sabora i zamjenik zemaljskog poglavara, prema tome provjereni germanofil, značilo je, po ocjeni Italijana, riješenost Nijemaca da u Hrvatskoj likvidiraju i razvlaste ustaški pokret. U tom uvjerenju učvršćivala ih je i činjenica da je novi ministar rata general Fridrih Navratil također bio austrijski oficir u bosanskim regimentama. U novom, naglašeno germanofilskom sastavu Mandiće-

[232]) Arhiv R SUP – Pismo Zeničkom četničkom odredu 31.VIII 1943 – bratu Golubu Mitroviću – P.P.III.

[233]) Arhiv RSUP – »Braćo Muslimani«, Letak Gorskog štaba Jugoslavenske vojske u otadžbini (nađen kod Travnika 18.IX 1943).

ve vlade, Italijani su nalazili podlogu za zaključak da Nijemci namjeravaju »da ostvare autonomnu Bosnu i Hercegovinu pod svojim protektoratom«, što su odavno, od prvih dana NDH, tražili muslimanski autonomistički krugovi. Međutim, Italijani su izražavali sumnju da bi proglašenje autonomije Bosne moglo uticati na poboljšanje unutrašnje situacije, jer su, po njima, i Nijemci »izgubili dobar dio prestiža i povjerenja« u Hrvatskoj u cjelini, kao i u Bosni i Hercegovini posebno.[234]) Formiranjem Mandićeve vlade prekinuta je za izvjesno vrijeme borba za vlast i uticaj u NDH između raznih ustaških grupacija, o čemu je u svome izvještaju od 16. juna poslanik Kaše upoznao Ministarstvo inostranih poslova. U zaključku izvještaja Kaše je tada izrazio uvjerenje da »zbog unutrašnjih razmjerica i nestabilnosti vlada NDH neće omogućiti napredak u unutar-hrvatskom razvoju« niti će korisno djelovati na planu »zajedničkog vođenja rata«.[235])

Kapitulacija Italije, međutim, ukinula je razloge podjele teritorije NDH na okupacione zone i na taj način preduslove njemačko-talijanskog dualizma i borbe za prestiž i uticaj na političke tokove u NDH. Sada je na području NDH Njemačka bila lišena svoga italijanskog suparnika, pa je mogla da ima punu kontrolu nad vojno-političkim vrhom NDH. Međutim, za kontrolu opšte situacije u NDH to odavno nije bilo dovoljno. Politička kretanja u Bosni i Hercegovini izmicala su kontroli Nijemaca.

Na području cazinske krajine, manje-više kompaktno naseljenom muslimanskim stanovništvom, stvorena je kontroverzna situacija, čiji je izraz bio partizanski dezerter Huska Miljković, oko koga se okupila vojska dezertera koja je brojala oko tri hiljade pripadnika. U toku operacije »Vajs«, kako su Nijemci zvali IV veliku ofanzivu protiv glavnine partizanskih snaga pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOB i POJ, Huska Miljković je dezertirao iz VIII krajiške NOU brigade sa grupom demoralisanih partizana Muslimana iz cazinske krajine i vratio se na područje Cazina i Velike Kladuše, gdje je od muslimanskih vojnih obveznika i dezertera iz domobranskih jedinica stvorio svoju vojsku, koju je činilo osam relativno jakih bataljona. Snabdijevajući se kod Nijemaca, u prvom redu oružjem i municijom, okićeno muslimanskim amblemima »Huskina vojska« nastojala je da pod svojom kontrolom drži teritoriju cazinske krajine, na kojoj se održavao i djelovao mali cazinski partizanski odred.[236]) Oslanjajući se

[234]) Zbornik NOR-a - IV 17 - II - Njemačko-italijanska dokumenta - Dokum. br. 161 - str. 380-381.

[235]) Deutsches Zentralarchiv - Potsdam - 09.91 - AA/PA (1936-1945) - Politische Lage in Kroatien - Bd 1 - 61144 - Deutsche Gesandschaft - Zagreb - 16. juni 1943 - Betrifft Kroatische Regierung - S. Kasche.

[236]) Zbornik NOR-a IV 17 Dokument br. 67.

na brojno jaku vojnu formaciju dosta dobro naoružanu, Huska Miljković je bio stvarni gospodar u cazinskoj krajini, a ne zvanični organi NDH, među kojima je, također, imao svoje ljude. Dok su ga Nijemci i ustaški vrh u Zagrebu smatrali svojim čovjekom, Huska Miljković je istovremeno prihvatao kontakte i razgovore sa partizanskim komandantima na području Korduna, namjeravajući da što duže očuva samostalnu poziciju – ni sa okupatorom ni sa partizanima – i na taj način sa svojom vojskom bude vlast u cazinskoj krajini. Zbog saradnje sa Nijemcima i prisustva ustaških elemenata u njegovoj vojsci, partizani su ga nazivali izdajnikom i proglašavali neprijateljem, a zbog kontaktiranja sa partizanima Nijemci i ustaše su gubili povjerenje u Husku Miljkovića, kome je ova igra predstavljala metod političkog ponašanja kako bi pokazao svoju nadmoć prema svim učesnicima igre i u narodu stvorio uvjerenje da je on vlast. Ovome bistrom muslimanskom krajiškom seljaku ne može se odreći politička lukavost da ostvaruje svoj vlastoljubivi cilj. Htio je da svima stavi do znanja da je on u muslimanskoj krajini prvi i na krajini vlast. Kao nekadašnjem partizanu, a partizan je bio već u 1941.godini, bili su mu poznati i bliski ciljevi narodnooslobodilačkog pokreta. Protiv Nijemaca se nije usuđivao da krene, jer je bio impresioniran njihovom ratnom spremom i opremom. Najbolje se osjećao da pregovara i sa jednima i sa drugima i želio da tu poziciju sačuva dok to može. Imponovalo mu je da igra ulogu komandanta »muslimanske vojske«, a parolom »za islam« služio se u mobilizaciji krajiških Muslimana za svoju vojsku. Nije mu smetao njen »šareni« sastav i što se u njoj, osim odbjeglih domobrana i vojnih obveznika, koji su se radije prijavljivali njemu nego domobranskim jedinicama, nalazilo ne samo u četama, već i na komandnim položajima i u štabovima domaćih ustaša, koji su učestvovali u pljački, paljevinama i ubistvima srpskog stanovništva na ovom području. Prema izvještaju Štaba cazinskog partizanskog odreda pokazivao je inicijativu da uspostavi kontakte sa četničkim elementima u susjedstvu, a svojim bataljonima nije dopuštao da u srpskim naseljima vrše nasilja, kakva je povremeno preduzimao prema partizanskim porodicama na »svojoj« teritoriji. »Huskina vojska« na području cazinske krajine predstavljala je i po načinu nastanka i po ciljevima svojevrstan oblik »muslimanske milicije«, koju je ovdje podržavao mali krug politički bezuspješnih građanskih elemenata i izvjestan broj hodža, koji su više tražili okrilje Huske Miljkovića, nego što je on imao interesa da se osloni na njihov značaj. Huska Miljković imao je vojsku i bio je vlast, od koje su oni mogli imati nešto za sebe, samo ako su sa njim i uz njega. Pojava »Huskine vojske« u cazinskom kraju razlikovala se od pojave jedinica »muslimanske milicije« u istočnoj Bosni u prvom redu po tome što nije nastala iz motiva odbrane i zaštite muslimanskog stanovništva od

snaga četničkog pokreta, jer četnički elementi na cazinsko-kladuškom području nisu njegovom muslimanskom stanovništvu predstavljali prijetnju i ugrožavali životni opstanak kao što je to bilo na prostoru istočne Bosne, gdje je četnički pokret imao svoja uporišta u narodu i brojne vojne jedinice.

POBUNA U 13. MUSLIMANSKOJ SS DIVIZIJI U JUŽNOJ FRANCUSKOJ – TAKTIZIRANJE HUSKE MILJKOVIĆA – OSLOBOĐENJE TUZLE I RASPADANJE HADŽIEFENDIĆEVE LEGIJE – »MUSLIMANSKI OSLOBODILAČKI POKRET« ČLANA ULEMA MEDŽLISA HAFIZA MUHAMEDA PANDŽE

U tuzlanskom kraju, zavičaju Hadžiefendićeve muslimanske dobrovoljačke legije, i u samoj legiji zbivali su se drukčiji procesi. Mobilizacija muslimanskih vojnih obveznika za SS-diviziju, koja je bila koncentrisana na Hadžiefendićevu legiju dovela je do njenog slabljenja, što su koristili četnici kao priliku za terorističke napade i nasilja prema muslimanskom stanovništvu. Jedna od posljedica ovih zbivanja došla je do izražaja u činjenici da iz oslabljene legije prelazi u partizane sve veći broj legionara i oficira, što je po ocjeni velike župe Usora i Soli podizalo i jačalo simpatije prema partizanima u redovima muslimanskog stanovništva tuzlanskog područja. Nepovjerljivi u sposobnost oružanih formacija NDH, Nijemci se povezuju sa četnicima, u čijim se redovima sprovodi reorganizacija i pregrupisavanje pod rukovodstvom i instrukcijama jugoslavenskih oficira koji su došli iz Srbije da bi »na vojničkoj bazi« postavili ustrojstvo »novih četničkih jedinica«. Međutim, poput dobrovoljačke domobranske »(Domdo)« Hadžiefendićeve legije i četničke redove zahvatio je proces osipanja. Izvještaj velike župe Usora i Soli konstatuje: »Komunističko-partizanske skupine u jakom naletu slomile su odpor naših oružanih snaga u mnogim mjestima... Na području ove velike župe još je jedino Tuzla ostala pošteđena od ulaska partizana, ali i nad njom stalno visi Damoklov mač vječite partizanske opasnosti.«[237])

Dok su organi ustaške vlasti predvidjeli nove poraze oružanih snaga NDH i razmah narodnooslobodilačkog pokreta, Muslimanska nacionalna vojna organizacija, kao četničko uporište među Muslimanima, ukazivala je na stupanje anglo-američkih saveznika na evropsko tle, kapitulaciju Italije i obraćala se Muslimanima da uspostavljaju saradnju sa jedinicama »jugoslavenske vojske u otadžbini sa željom i nadom da će četnici Draže Mihailovića uskoro na jugoslavenskoj teritoriji pozdraviti saveznike i s njima zajedno pobjednički okončati borbu protiv ustaške države. Poput četničke Vrhovne komande i tzv. štab MNVO nalazio je sada u svojoj političkoj platformi i davao mjesta »zajedničkoj saradnji sa sunarodnicima drugih vjera«, ali je i dalje podvlačio da je saradnja »sa našom

[237]) Zbornik NOR-a IV 17 Dokum. br. 199 – str. 460-462.

braćom pravoslavnim Srbima u budućoj Jugoslaviji pravi put«.[238]) Sa veoma slabim osloncem u narodu, muslimanski četnički krug svoju nadu u pobjedu četničke ideje o velikoj Jugoslaviji sa velikom Srbijom vezao je prvenstveno za snagu saveznika razvijajući propagandu o prenošenju ratišta na Balkan, što im se činilo realnim i izvjesnim poslije kapitulacije Italije. Tako će uskoro četnici Draže Mihailovića, jednog »neprirodnog« saveznika – Italijane zamijeniti »pravim saveznicima«, Englezima i Amerikancima. Spoznaja o sopstvenoj slabosti u pravilu potiskivala se uvjerenjem u snagu spoljnog saveznika, kojim je trebalo povratiti nepovjerenje naroda koje se neminovno smanjivalo srazmjerno slabljenju četničkih pozicija na svim pravcima strategije i taktike četničkog pokreta.

Muslimanski autonomistički krug, koji je perspektivu bosanskohercegovačkih Muslimana gradio na ratnom zadatku i ulozi 13. bošnjačke SS – divizije, bio je zahvaćen nezadovoljstvom mnogo prije nego što je ova divizija dobila zapovijed da pođe na front. Razloga za to bilo je podosta. Prvi je bio u tome što je već u avgustu, umjesto da ostane u Bosni, upućena u južnu Francusku na vojnu izobrazbu. Dok je daleko od Bosne izvodila obuku, u njenom kraju, bježeći pred četnicima, koncentrisalo se oko 50 hiljada izbjeglica, koje su bile primorane da podnose teške uslove svakojake oskudice i stradanja u izbjeglištvu. Do pripadnika 13. SS-divizije u južnu Francusku stigli su glasovi da su u jednoj kaznenoj ekspediciji u okolini Rogatice Nijemci pogubili veći broj Muslimana, među kojima je bilo i roditelja nekih pripadnika ove divizije. Bilo je dovoljno razloga za porast nezadovoljstva među Muslimanima prema Nijemcima, u čiju su zaštitu još polagali nade neki autonomisti i muslimanski imami u 13. SS – diviziji.[239]) U samoj diviziji izbila je pobuna u pionirskom bataljonu koji se nalazio u mjestu Vilfranš Villefranch de Rouergue. Pobunu je digao zastavnik Džinić sa 40 vojnika koji je stajao u vezi sa Englezima i narodnooslobodilačkim pokretom.[240]) Pobunjenici su ubili komandanta bataljona pukovnika Kirhbauma, jugoslavenskog folksdojčera i još četiri oficira. Usljed slabe organizacije bili su ubrzo savladani, a vođa pobune i još 15 vojnika bili su ubijeni prilikom gušenja pobune.[241]) Po

[238]) AVII – Br. reg. 7/6 – k.226 – 14. septembar 1943. – Slobodne srpske planine – »Braćo Muslimani« – Štab Muslimanske vojne organizacije pri Komandi operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke.

[239]) AVII – Na-NAV – T – 175, r.70,75-81 – An den Kommandie renden General SS-Obergruppenführer Phleps – Hasan Barjaktarović, SS-Hauptsturmfürer und Imam – Mostar, den 15.11.1943.

[240]) AVII – br. reg. 43/1 – 50, k.312 – 13 SS bosanskohercegovačka divizija zvana »Handžar«.

[241]) AVII – r.br. 36/4 – k.9 – Protokol o saslušanju Franje Matheisa, komandanta 28. puka 13.SS divizije.

nalogu komandanta Jugoistoka 13. SS - divizija prebačena je poslije ove pobune iz južne Francuske u Šleziju, u Nojhamer, gdje je nastavila sa izobrazbom.[242])

U ovoj pobuni došlo je do izražaja šire protivnjemačko raspoloženje u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj NDH.

Zbog toga u njemačkim vojnim krugovima sve više prodire uvjerenje da se »Hrvatska ne može smiriti samo vojnim sredstvima«, već je potrebna »temeljita politička reforma«, jer je vlada NDH »izgubila svaki oslonac ne samo kod pravoslavaca i Muslimana, nego i kod hrvatskog stanovništva«. Po ocjeni njemačkih vojnih štabova cijela zapadna i srednja Bosna predstavljaju područje na kome postoji »sovjetska država« u obliku »uprave Narodnooslobodilačkih odbora«. Naročito Muslimani ispoljavaju odbojan stav prema NDH, jer su se u nju razočarali, a muslimanski intelektualci ne kriju svoje opredjeljenje da Bosna i Hercegovina postane »nezavisna država«, odnosno da autonomni položaj osigura njemačkim protektoratom. U tom svjetlu Štab 15. brdskog armijskog korpusa objašnjava pojavu »Muslimanskog odreda« pod komandom Huske Miljkovića, koga naziva »bivšim banditskim komandantom«. Parolu Huske Miljkovića da Muslimani ne odlaze u »hrvatsku vojsku i partizane« već da brane »svoju imovinu od svih napadača« Nijemci ocjenjuju da je u osnovi ove politike sadržan »vječiti san Muslimana za autonomijom«. Da bi se stalo na kraj »haotičnim prilikama« u NDH, koje prvenstveno karakteriše napredak »komunističkog ustaničkog pokreta«, kao i muslimanskog autonomističkog razaranja NDH što je rezultat nesposobnosti ustaške vlade, ovaj njemački stav nalazi izlaz u »obrazovanju jedne sposobne vlade u NDH«, što je, prema gledištu generala Litersa, moguće jedino pod pretpostavkom »ako nemački Vermaht preuzme izvršnu vlast tj. celokupnu državnu vlast«.[243]) Hitler nikako nije bio spreman da podrži ovo stanovište njemačkih generala, jer je u ustaškom režimu imao jedini oslonac u NDH. Iz istih razloga nije bio voljan da stane iza muslimanskog autonomističkog programa, jer bi izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sklopa NDH takođe značilo udarac za ustaški poredak.

Ocjenjujući da NDH ide u susret opštem slomu, koji bi se po njihovom uvjerenju mogao izbjeći uspostavljanjem vojne uprave na cijelom području NDH, njemački generali nisu nikako bili skloni autonomnom položaju Bosne i Hercegovine. Ipak, u

[242]) AVII - NAV-N-T-313, 482/105 - Komandantu Jugoistoka (komandi gr.armije »F«)-20.9.1943.
AVII - Na - London 2 - H 297598 - 7. X 1943.
Herrn VLR Wagner - LR Dr Reichel.
[243]) Zbornik NOR-a XII 3 - Dokum. br. 145 - str. 585-592.

njemačkim vojnim krugovima postojala je nada da će uspostaviti kontrolu nad »vojskom Huske Miljkovića« i angažovati je u borbi protiv partizana. Njemačke namjere Huska Miljković je lukavo koristio da bi kod Nijemaca osigurao snabdijevanje svojih bataljona oružjem i drugom vojnom opremom. Ovu Huskinu igru između Nijemaca i ustaša, s jedne, i partizana, s druge strane, namjeravao je da prekine štab II bosanskog NOU korpusa naređenjem da se VIII krajiška NOU brigada prebaci na prostor cazinske krajine sa zadatkom da razbije i uništi »bande Huske Miljkovića«, što, po njegovoj ocjeni, nije mogao da postigne brojčano malen cazinski NOP odred.[244]) Međutim, pokazalo se da je ova naredba II bosanskog korpusa bila taktički pogrešna, jer se »Huskina vojska« nije dala uništiti. Kao komandant, Huska Miljković nije preduzimao akcije i neprijateljstva protiv partizanskih snaga koje su se nalazile na području ili neposrednoj okolini cazinske krajine. Ali je odbijao partizanske napade, pogotovo ako su dolazili sa bosanske strane, jer nije bio spreman da odgovara za napuštanje brigade u toku IV okupatorske ofanzive. Igrao je na kartu suprotnosti zaraćenih strana u težnji da na okupu održi i očuva svoj »Muslimanski odred«, što je bilo njegov osnovni cilj. On je smatrao: dok je odred pod njegovom komandom, dotle je on vlast u cazinskoj krajini. To će mu još izvjesno vrijeme polaziti za rukom. Pri tome Huska Miljković nije pružao dokaze da je privržen autonomističkoj ideji. Nema podataka koji bi argumentirali njemačku tezu da se u političkom ponašanju Huske Miljkovića manifestovala »vječita« težnja bosanskohercegovačkih Muslimana za autonomijom Bosne i Hercegovine. Takav zaključak ne može se nikako izvoditi iz činjenice što se u njegovoj blizini nalazio bivši poslanik JMO Hasan Miljković, koji je bio izrazito nestabilna politička ličnost. U politički život ušao je kao đak mladobosanskog opredjeljenja. Poslije stvaranja jugoslavenske države biran je za poslanika na listi JMO, koja je u rezervi držala autonomistički program, a u praksi se kretala između velikosrpskih režima i prečanske opozicije. U uslovima aprilskog sloma Jugoslavije i uspostavljanja NDH priključio se ustaškom režimu. U trenutku kada je stvarnu vlast u cazinskoj krajini imao Huska Miljković, zahvaljujući vojsci koju je okupio, Hasan Miljković se našao među njegovim »savjetodavcima«.

Glavno vojno uporište muslimanske autonomističke politike u istočnoj Bosni, Hadžiefendićeva Dom(obransko) Do(brovoljačka) legija bila je već snažno zahvaćena unutrašnjom krizom i previranjem prije nego što su partizanske snage početkom oktobra 1943. oslobodile Tuzlu i zatim veliki dio tuzlanskog

[244]) Zbornik NOR-a IV 18 – Dokum. br. 11 – str. 32.

industrijskog bazena. Sada se nije više radilo o previranju, već o raspadu. Pripadnici legije u tuzlanskom području, kladanjskom i srebreničkom kraju prilazili su u velikom broju – čitavi bataljoni – partizanskim jedinicama. Postojanje 16. muslimanske NOU partizanske brigade podsticalo je masovnije uključivanje Muslimana u narodnooslobodilački pokret. Određeni uticaj u tom pogledu imalo je opredjeljenje i angažovanje na liniji narodnooslobodilačke borbe domobranskog pukovnika Sulejmana Filipovića i bivšeg poslanika za srebrenički srez na listi JMO Ismeta Bektaševića. Pristupanje vođstva HSS iz Tuzle narodnooslobodilačkom pokretu odrazilo se u stvaranju hrvatske NOU partizanske brigade, u koju je za 12 dana pristupilo preko 600 Hrvata, među kojima oko 200 radnika.[245]) Neposredno poslije oslobođenja Tuzle pukovnik Filipović je proglasom pozvao »časnike, dočasnike, domobrane, legionare i milicionare tuzlanskog zdruga i DOM do pukovnije u Tuzli« da se pridruže NO vojsci Jugoslavije, a prvaci HSS-a iz Tuzle Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Jure Begić, Bogomir Brajković, dr Luka Šimović, Ivo Sunarić i Ivica Martinović objavili su izjavu o svome pristupanju narodnooslobodilačkom pokretu.[246]) Masovnim pristupanjem muslimanskog stanovništva narodnooslobodilačkom pokretu i raspad muslimanske DOM DO legije, muslimanska autonomistička politika izgubila je svoj značajan oslonac na tuzlanskom području, koje je imalo veoma istaknutu ulogu u njenim opštim okvirima.

Oslobođenje Tuzle i raspad Muslimanske dobrovoljačke legije predstavljali su veliki poraz muslimanskog autonomističkog pokreta. U njegovoj centrali, Sarajevu, reagiranje nosi protivustaški pečat, potiskuje se pronjemačka orijentacija, zagovara se sloga sa »pravoslavcima i katolicima« i nadasve naglašava nužnost muslimanskog jedinstva prema svima. Ugledni član Ulema medžlisa-hafiz Muhamed Pandža obavještava svoga prijatelja hafiza Aliju Trako da polazi »u šumu« 20. oktobra 1943, pa ga poziva da mu se pridruži, a obavještenje gdje se nalazi dobiće od džematskog imama u Trnovu. U pismu kaže da Muslimani ne smiju više podnositi da ih »ustaše-katolici huškaju protiv Srba«. Muslimani se moraju naoružati, naoružani izmiriti sa svima i oružjem osiguravati svoj mir. Na taj način Muslimani Bošnjaci će dokazati da znaju »pametno i mudro vladati bez krvi i paljevine« i da umiju »zavesti red«.[247]) Već u novembru 1943.

[245]) Zbornik NOR-a IV 18 – Dokum. br. 80.

[246]) Zdravko Antonić: »O razvoju narodnooslobodilačke borbe u Istočnoj Bosni 1943-1944, s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle« – »Prilozi« – Sarajevo – G XX – br. 21 – Sarajevo – 1985 – str. 219-220.

[247]) AVII reg. br. 16/3-3 k.217 – Gospodin Hafiz Alija Trako – »Dragi prijatelju« – Hafiz Muhamed Pandža.

Pandža će »iz šume« u ime »Muslimanskog oslobodilačkog pokreta« pod svojim potpisom uputiti proglas »Braći Muslimanima«. Pošto je optužio i učinio odgovornom ustašku vlast zbog ubijenih »150.000 Bošnjaka« i 250 hiljada unesrećenih jer su primorani da žive bez krova, Pandža poziva Muslimane Bošnjake »da otkažu vlast ustašama u Bosni« i da ostvare vjekovnu želju Bošnjaka – autonomnu Bosnu, u kojoj će svi njeni pripadnici »bez razlike na vjeru imati jednaka prava«. Kada se završi rat, Mirovna konferencija će »po volji naroda Bosne i Hercegovine odrediti njezin budući položaj«. Na kraju Pandža poziva sve Muslimane koji su sposobni za oružje, kao i one koji se u hrvatskom domobranstvu i drugim oružanim sastavima nalaze pod oružjem, da se svrstaju u redove muslimanskog oslobodilačkog pokreta i da se »u službi svoje islamske zajednice i svoje domovine« bore sve dotle dok se izbjegle muslimanske mase »ne vrate na svoja ognjišta« i otpočnu život sa svojim susjedima u miru i sigurnosti.[248]) Pandža je iz Sarajeva otišao »u šumu« vjerovatno krajem oktobra, jer povodom njegovog odlaska Ustaška nadzorna služba u Zagrebu 3. XI 1943. izvještava da u Sarajevu vlada uvjerenje da je Pandža pošao u »muslimansku miliciju u Jabuci sa znanjem Nijemaca«, da su bogate Saralije finansirale Pandžin odlazak sa 10 miliona kuna i da sarajevski Muslimani izražavaju simpatije prema Pandži.[249]) Muslimanski autonomistički pokret u NDH dobio je tako još jedan oblik u Pandžinom »Muslimanskom oslobodilačkom pokretu«, koji nije uspio da se konstituiše kao vojna organizacija, ali je u određenim muslimanskim sredinama, prije svega u službenim vjerskim krugovima u sarajevskoj regiji imao izvjesnog značaja i uticaja. Zbog ličnog ugleda u Ulema medžlisu, čiji je bio član, Pandža je svojim odlaskom »u šumu« postao politička tema trenutka, pa je u publicitetu dobio značaj kakav u stvarnosti nije imao. Neke okolnosti će doprinijeti da će, uprkos kontraverznom ponašanju, Pandža unutar suprotstavljenih frontova biti cijenjen i respektovan, ali ne zbog lične privrženosti nekom od ovih frontova, već prvenstveno zbog pretpostavke da kao ugledni član Ulema medžlisa može privući šire muslimanske slojeve onoj strani u kojoj se u datom trenutku nalazio. Sam Pandža je ocjenjivao da će, zahvaljujući vezama sa nekim instaknutim muslimanskim javnim radnicima, koji su, po njegovim riječima, bili upućeni u njegovu namjeru da napusti Sarajevo i nađe se »u šumi«, a u prvom redu povezivanjem sa muslimanskim milicijama na terenu ojačati organizaciju »Muslimanskog oslobodilačkog

[248]) AVII reg. br. 16/13-2, k.217 – »Braćo Muslimani« – za Muslimanski oslobodilački pokret Hafiz Muhamed Pandža, član Ulema Medžlisa.

[249]) AMRS – Fond UNS-a – Financiranje odlaska Hafiz eff. Pandže u miliciju u Jabuci – Zagreb 3.11.1943.

pokreta« sa ciljem da bude samo odbrana i zaštita Muslimana. Vođen tom idejom, Pandža je prošao mnoge krajeve u istočnoj Bosni, od Goražda do Tuzle, održao mnogo propovijedi u džamijama, govorio postrojenim milicionerima nastojeći da poveže grupe muslimanske milicije i muslimansku miliciju učini osnovnom i jednstvenom oružanom formacijom »Muslimanskog oslobodilačko pokreta«, čiji je pokretač i organizator bio. Relevantan je podatak da se Pandža javlja na sceni, da se oglašava sa osnivanjem »Muslimanskog oslobodilačkog pokreta« u trenutku kada Tuzla pada u ruke partizana, kada se Muslimani tuzlanske regije masovnije uključuju u narodnooslobodilački pokret, o čemu posebno govori činjenica da su pripadnici muslimanske DOM DO legije u ogromnom broju pristupili u partizanske jedinice. Nezavisno od njegove lične motivacije, smisao Pandžine inicijative objektivno se izražavao kao napor da se zaustavi proces slabljenja, propadanja i negiranja one politike čiju je vojnu organizaciju predstavljala Hadžiefendićeva muslimanska dobrovoljačka legija. Ovakav zaključak nameće se zbog Pandžinog dolaska u istočnu Bosnu i tuzlanski raj, gdje su Muslimani, pod uticajem tragičnog položaja u kome su se našli, objektivno bili otvoreni pokretu i formacijama poput muslimanske milicije i muslimanske legije. Nije bez osnova procjenjivao Pandža da su perspektive njegovog »Muslimanskog oslobodilačkog pokreta« vezane za ovu teritoriju.

Pandžin izlazak »u šumu« imao je u političkom pogledu veći odjek nego što je bio njegov stvarni značaj. U određenim muslimanskim krugovima bilo je poznato njegovo pronjemačko opredjeljenje, angažovanje u pripremanju i formiranju 13. bosanske SS-divizije, njegovo djelovanje u muslimanskim vjerskim društvima i njegov ugled kao člana Ulema medžlisa. Njegov potez da napusti Sarajevo bio je pozdravljen u muslimanskim autonomističkim krugovima, u kojima je, vjerovatno, nastao i objavljen letak sa parolama protiv Pavelića, za oslobodilačku bosanskohercegovačku regimentu, za Muhameda Pandžu i autonomiju Bosne i Hercegovine.[250]) Pandžin korak izazvao je određene reakcije i u 13. SS-diviziji, u koju je stigla vijest da je Pandža »nestao«. Podstaknut tim vijestima SS-hauptšturmfirer i imam Hasan Bajraktarević obratio se 15. XI 1943. jednim veoma iscrpnim dopisom, koji je imao karakter elaborata, komandujućem generalu SS-obengrupenfireru Flepsu, u kome saopštava da jedan od razloga teškog položaja i raspoloženja među Muslimanima Bosne i Hercegovine uopšte, a posebno neisugrnosti i nemira u 13 SS-diviziji predstavlja

[250]) AVII reg. br. 16/13 – 4, k.117 – »Smrt Paveliću i njegovim ustašama, živjela oslobodilačka bosanskohercegovačka regimenta, živio dični i ponosni Muhamed Pandža! Živjela autonomija Bosne i Hercegovine!«

»nestanak« jednog od najuglednijih muslimanskih prvaka i učenjaka, člana Ulema medžlisa, najvišeg tijela muslimanske zajednice, „hafiza Muhameda Pandže«. Imam Bajraktarević navodi i obrazlaže SS-generalu da je Pandža na muslimanskoj strani bio stvarni inicijator, najveći propagator i borac za osnivanje i popunu SS-divizije i da se prvog dana raspada Jugoslavije potvrdio kao najveći prijatelj i saradnik Nijemaca, zbog čega je sa hrvatske strane smatrana nacionalnim. Šireći vijesti da je Pandža pristupio partizanima, što su govorili i legalni organi NDH, »neprijateljska propaganda«, ističe imam Bajraktarević, posebno je tvrdila da se divizija neće vratiti u Bosnu. Ocjenjujući da je položaj Muslimana u zavičaju veoma težak, imam je bio mišljenja da postoje mogućnosti da se stanje poboljša ispunjavanjem određenih uslova. Prvi među ovima bio je da se do kraja 1943. divizija vrati u domovinu i da stupi u akciju.Na drugom mjestu, zatim, trebalo je osigurati ishranu muslimanskog stanovništva i smještaj muslimanskih izbjeglica, prvenstveno porodica dobrovoljaca u SS-diviziji. Sa ovim prijedlozima imam Bajraktarević zaključio je svoje pismo SS-generalu Flepsu.[251])

U ovom dopisu-peticiji imam Barjaktarević je na više mjesta istakao doprinos vrha Islamske vjerske zajednice stvaranju SS-divizije, da bi na taj način podvukao značaj zahtjeva da se SS-divizija u što skorije vrijeme vrati u Bosnu. Pokazalo se da njemačka strana nije mnogo respektovala ove zahtjeve, koji nisu dolazili samo iz divizije, već i iz Bosne od muslimanskih autonomističkih krugova. Uporedo s vjerskim muslimanskim predstavnicima, na sceni su bila i muslimanska vjersko-socijalna društva, koja su mahom bila pod okriljem Islamske vjerske zajednice. Jedno od najaktivnijih muslimanskih društava »El Hidaje«, neposredno prije Pandžinog odlaska iz Sarajeva, izdaje okružnicu »članovima i prijateljima«, kojom poziva »sve Muslimane na okup za obranu od neprijatelja«. Neposredan povod nastanka okružnice bila su nasilja koja su četnici izvršili nad Muslimanima u Višegradu, Rogatici i Goraždu u prvoj polovini oktobra 1943. godine. Od Muslimana se tražilo da ujedine sve svoje snage i da se »junački brane od svakog ko im nedužnima ugrožava život«.[252]) Organizacija muslimanskog sveštenstva »El Hidaje«, kao i dobrotvorno društvo »Merhamet«, čiji je dugogodišnji predsjednik bio Muhamed Pandža, i druga muslimanska vjersko-socijalna društva, u svome djelovanju bila

[251]) AVII – Na – NAV-T-175, r. 70 – An den kommandierenden General SS-Obergruppenfürer Phleps – Mostar, den 15.XI 1943 – Hasan Barjaktarević, SS-Hauptsturmfürer und Immam.

[252]) AMRS – Fond UNS-a – Okružnica El-Hidaje svojim članovima i prijateljima – Zagreb, 12.XI 1943.

su u funkciji one muslimanske politike koja je svoj program i opredjeljenje prvenstveno zasnivala na vjerskom grupisanju svojih članova i pristalica. To prožimanje politike vjerom, a vjere politikom bilo je naročito karakteristično za muslimanski autonomistički pokret. Himler je pretežno računao sa ovim momentom kada je odlučio da se u Bosni formira SS-divizija muslimanskog sastava.

Za razliku od autonomističkog pravca u muslimanskoj politici, Muslimani hrvatsko-ustaškog opredjeljenja potcjenjivali su značaj Pandžinog koraka, kao i aktivnosti muslimanskih vjerskih društava. »Protagonisti bošnjaštva« su, po njima, vinovnici i nosioci »jaza između Hrvata-katolika i Muslimana«. Pandžin primjer nije niko slijedio, a muslimanska vjerska i vjersko-socijalna društva pod uticajem autonomista kompromituju svoj islamski i karitativni karakter. Ipak, u svemu tome hrvatskim nacionalistima u muslimanskim redovima najteže je padala činjenica što se »jedan veliki dio područja Bosne i Hercegovine nalazi u rukama partizana.«[253]) U istočnoj Bosni ustaška politika tonula je sve niže, dok je muslimanski i autonomistički pokret poslije oslobođenja Tuzle još vegetirao. Svojim »Muslimanskim oslobodilačkim pokretom«, koji je usmjeravao protiv NDH, ali ne i protiv Nijemaca, Pandža je htio da ga povrati i obnovi. Jedna izrazito kontroverzna inspiracija mogla je još donekle da djeluje kao konzervativna snaga, ali ne i pokretačka.

[253]) AMRS – Fond UNS-a Sarajevo 8. studeni 1943 – »Mnogopoštovani gospodine predsjedniče« – Hasan Hadžiosmanović, urednik »Osvita«, nedeljnog glasila »hrvatskih Muslimana«.

PRELAZ HUSKE MILJKOVIĆA U NOV I POJ – ZELENI KADAR U ISTOČNOJ BOSNI POD KOMANDOM NEŠADA TOPČIĆA – RAZLIKE IZMEĐU HITLERA I KAŠEA U MIŠLJENJU O HRVATIMA I MUSLIMANIMA

Lišena šireg i osmišljenijeg političkog programa, akcija Huske Miljkovića među Muslimanima cazinske krajine imala je sada, za razliku od ustaške vlasti, relativno jaku masovnu podršku. To se objašnjava činjenicom da je Huska izbjegavao oružane sukobe sa partizanima što je odgovaralo najvećem broju pripadnika njegove »vojske«, koju je on stvarao mahom od domobrana na dopustu kao i od mnogih vojnih obveznika. Ostati u »Huskinoj vojsci«, značilo je za ove domobrane »na dopustu« imati Huskinu zaštitu od kazne, koja ih je čekala u njihovim domobranskim ratnim jedinicama. Igra da se sačuva glava na vratu bila je osnovna motivacija Huske Miljkovića i »njegovih vojnika«, a činjenica da je »Huskina vojska« kontrolisala značajnu teritoriju djelovala je kao oružana zaštita muslimanskom stanovništvu, koje ga je zbog toga prihvatalo i podržavalo. Zbog takvog ponašanja Huska je bio izložen dvostrukim napadima, ali i pozivima na saradnju.

Oslanjajući se na izvještaje koji su stizali iz cazinskog NOP odreda i cazinske sreske partijske organizacije, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu ocjenjivao je da je Huskino djelovanje u smislu okupljanja Muslimana »u neku muslimansku vojsku« plod njemačke inicijative i politike da bi se spriječilo razvijanje i učvršćenje narodnooslobodilačkog pokreta u cazinskoj krajini.[254]) Iz ove procjene da »Huskina vojska« predstavlja instrument njemačkog okupatora proizišla je odluka štaba II bosanskog korpusa da vojnu organizaciju Huske Miljkovića treba razbiti i uništiti. Međutim, ovaj štab nije imao na raspolaganju toliko snaga koje bi mogao odvojiti i preko Une uputiti na cazinsko-kladuško područje. Cazinski NOP odred i dijelovi VIII krajiške NOU brigade nisu mogli izvršiti ovaj zadatak. U povoljnijoj situaciji nalazio se IV korpus u sastavu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, koji je operisao sa susjednom Kordunu koji je bez problema prešao rijeku Unu da bi uspostavio kontakt sa »Huskinom vojskom«. Osim toga, umjesto akcije razbijanja i uništenja hrvatski korpus opredijelio se za vojne akcije i pregovore sa komandantom Huskom Miljkovićem. Pošto se je nalazio u partizanskom okruženju i sa bosanske i sa hrvatske strane, Husko Miljković je odlučio da sa cijelom »svojom

[254]) Zbornik NOR-a IV 19 – Dokum. br. 50 – str. 165 – 173. Izvještaj pretežno analizira stanje među Muslimanima zaključujući da su se oni »u mnogome približili našem pokretu«.

vojskom« pristupi partizanima pod uslovom da bude priznat kao komandant i da dobije čin pukovnika NOV Jugoslavije. Istovremeno, Huska je priznao komandu štaba IV korpusa NOV i PO Hrvatske i prihvatio da se u »njegovoj vojsci« uvede zvanje političkih komesara.[255]) Međutim, Huskino priključivanje partizanima još nije značilo da su njegove jedinice postale partizanske u smislu vojno-političkog iskustva i ponašanja jedinica NOV i PO Jugoslavije. Mnogi Huskini komandanti kao i vojnici nisu prestajali sa samovoljom, ispadima protiv starih partizana, a naročito protiv političkih komesara. Previranja su se tada produbljivala i intenzivirala na pitanju usvajanja linije narodnooslobodilačke borbe, odnosno opredjeljenja za politiku muslimanskog okupljanja. Nijemci i ustaše nisu se mirili sa Huskinom odlukom o pristupanju partizanima. Nijemci su čak stvarali plan da povezivanjem četnika sa Huskom izazovu raspad Huskinih jedinica,[256]) a ustaše su pustile glas da će Huska Miljković biti imenovan na mjesto zapovjednika Krajiškog zdruga sa sjedištem u Bihaću i da će mu biti ponuđeno mjesto u Hrvatskom saboru.[257]) Istovremeno, ustaše su optuživale Husku kao »famoznog borca za neka posebnička prava Muslimana«, čiji su vojnici »pod znakom mjeseca i zvijezde« slijedili parolu »za spas Bosne«, ali su, također, stajali uz Husku i u njegovim pregovorima s partizanima kao i u njegovim drugim kontaktima i vezama.[258]) Ustaše su bile nezadovoljne zbog »razumijevanja« koje su Nijemci ispoljavali prema Huski, kao i zbog simpatija prema Huski u samim ustaškim redovima. Odnosi Huske Miljkovića sa Nijemcima i ustašama, koje je nastavio da podržava i poslije pristupanja partizanima, uticali su na unutrašnje stanje »njegove partizanske vojske«, u kojoj se na razne načine, sa različitom motivacijom i snagom manifestovao otpor partizanskoj disciplini i ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Izrazito vlastoljubive prirode, Huska je svojim kontraverznim ponašanjem bio nosilac tendencija koje su otežavale unutrašnje sređivanje u četama i bataljonima, čiji su komandiri i komandanti voljeli da oponašaju samovolju svoga »glavnog komandanta«. Putem agenata Nijemci i ustaše pojačaće aktivnost u smislu unutrašnje destabilizacije nove »partizanske« vojske pod komandom Huske Miljkovića da bi spriječili njenu vojnu i političku transformaciju u pravu jedinicu NOV i POJ.

[255]) Šukrija Bijedić: »Ratne slike iz cazinske krajine« – Sarajevo – 1968 – str. 42.

[256]) Zbornik NOR-a IV 19 – II Ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. br. 154 – str. 481-482.

[257]) AMRS – Fond UNS-a – Pristup Huske u Ustašku vojnicu – br. 151-dana 16. prosinca o.g. (1943).

[258]) AMRS – Fond UNS-a Prilike u Bihaću i okolini – Izvješće prosinac 1943 – Glavnom ustaškom stanu, Zagreb, Idriz Delić, školski nadzornik u Bihaću.

Takvih problema nisu imale partizanske brigade i divizije u istočnoj Bosni, u koje su poslije oslobođenja Tuzle pristupili pripadnici muslimanske dobrovoljačke legije. To se objašnjava činjenicom što uključivanje Muslimana tuzlanskog područja u jedinice NOV i POJ nije došlo kao rezultat pregovora i sporazuma, kao što je to bilo u cazinskoj krajini, već je to u prvom redu bilo plod snage i uticaja narodnooslobodilačkog pokreta, što se potvrdilo oslobođenjem Tuzle, do tada najvećeg grada koji su oslobodile partizanske snage. Svrstavanjem u partizanske formacije Muslimani Tuzle i tuzlanske regije samo su potvrdili svoju već postojeću opredijeljenost za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Za razliku od Tuzle, Cazin će još mjesecima ostati u ustaškim rukama i poslije sporazuma Huske Miljkovića sa partizanima. Cazin će biti oslobođen kada se dovrši proces partizanske transformacije četa i bataljona pod komandom Huske Miljkovića, koji je bio neodvojiv od procesa razvoja i preovladavanja narodnooslobodilačkog pokreta u cazinskoj krajini. Međutim, ni oslobođenje Tuzle nije značilo kraj muslimanskoj miliciji kao oružanom izrazu politike okupljanja Muslimana na vjerskoj i autonomističkoj koncepciji u istočnoj Bosni. O tome govori jedan novembarski izvještaj štaba III NOU korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ, u kome analizira politička kretanja u istočnoj Bosni, koju su pokrivale jedinice ovoga korpusa. Po ocjeni štaba III korpusa sada je muslimanska reakcija koja se vezuje za Nijemce, a odvaja od ustaša, preduzela političku aktivnost da zaustavi i spriječi slijevanje muslimanskih masa u narodnooslobodilački pokret i jedinice NOV i POJ. Svoju glavnu aktivnost usmjerila je na organizovanje svoje vojske, koju je vidjela u tzv. zelenom kadru, grupaciji sastavljenoj od sve većeg broja odbjeglih pripadnika i obveznika vojnih formacija NDH. U tom pravcu djelovao je u istočnoj Bosni veoma živo Muhamed Pandža, dok ga u tome nisu spriječili partizani. Sada je bio spreman da objavi svoje pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu i uputi proglas Muslimanima, s čime se nije složio štab III korpusa, napominjući da se Pandža »bolje drži od svih muslimanskih prvaka koji su nam pristupili i da je sposobniji od sviju njih«. Po ocjeni štaba korpusa na teritoriji istočne Bosne u sastavu zelenog kadra bilo je tada okupljeno 400-500 ljudi.[259])

Organi NDH takođe su smatrali veoma aktuelnom problematiku držanja Muslimana i širenja zelenog kadra u istočnoj Bosni poslije pada Tuzle u ruke partizana. Po ocjeni Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost iz toga vremena oko 3000 hiljade ljudi »najvećim dijelom Muslimana«, priključilo se »Tuzlanskoj muslimanskoj brigadi, a oko 1000 građana, mahom

[259]) Zbornik NOR-a IV 19 – Dokument br. 100 – str. 334-335.

žena, djevojaka i djece napustilo je Tuzlu prilikom povlačenja partizana 9. novembra 1943. U »Hrvatskoj brigadi« ostalo je, kaže se u izvještaju, oko 250 ljudi, a u zelenom kadru okupilo se oko 3000 hiljade ljudi. To je, tvrdi Ravnateljstvo »zaista politički problematična skupina«. Tražeći uzroke »vrdanju Muslimana sa linije ispravne državne politike«, organ Ministarstva unutrašnjih poslova vlade NDH ocjenjuje da je ono počelo u trenutku »kada je Hrvatska Državna vlast sklopila pakt sa četnicima« i kada su muslimanske mase uvidjele da su ovaj sporazum podržavali njemački vojni faktori u NDH. Na ove događaje muslimanske mase reagirale su svrstavanjem u Hadžiefendićevu legiju (»Dom DO pukovniju)«, a zatim »transformacijom ove legije u partizanske redove«. Kada se u ljeto 1943. pojavio u kotaru Zvornik, zeleni kadar raspolagao je sa 150 ljudi, koje je organizovao »svojevremeno vrlo dobar hrvatski nacionalista i ustaša, te dužnostnik ustaškog pokreta u Zvorniku« Nešad Topčić. Iako Topčić tvrdi da mu je »jedini cilj uništenje četnika i partizana«, Glavno ravnateljstvo smatra da se radi o organizaciji, »koja ide isključivo tragovima iz čiste islamske politike i njenog stvarnog ostvarenja u cilju autonomije Bosne i Hercegovine pod zelenim barjakom«.[260]) Upoređivanjem ovoga izvještaja sa prethodno navedenim izvještajem štaba III korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ o vojno-političkoj situaciji u tuzlanskom bazenu možemo konstatovati podudarnost njihovih ocjena o partizanskom raspoloženju i opredjeljenju muslimanskih masa tuzlanske regije, kao i o muslimanskoj političkoj orijentaciji zelenog kadra. Oba izvještaja saglasna su prvenstveno u stavu da se narodnooslobodilački pokret u tuzlanskoj oblasti nalazio u zamahu i usponu jer se proširivao značajnim masovnim pristupanjem Muslimana i Hrvata u partizanske jedinice, a zatim u stavu da se u zelenom kadru, uprkos procesu raspadanja, žilavo održava muslimanska autonomistička koncepcija.

Pad Tuzle u ruke oružanih snaga NDH izazvao je novi talas bježanja pripadnika hrvatskog domobranstva u zeleni kadar i istovremeno bio praćen pojačanim simpatijama pripadnika hrvatskih oružanih snaga NDH prema partizanima. Prema jednom službenom izvještaju, profesor Nešad Topčić okupio je oko sebe »vojsku od oko 5000 – 6000 Muslimana« u cilju borbe za »očuvanje muslimanskog življa od napada četnika i drugih odmetnika«, pri čemu »iz taktičkih razloga sarađuje sa Nijemcima«. S druge strane, među časnicima, čak i višim, rastu simpatije prema partizanima, što se ogleda u njihovom »protuhrvatskom radu«. Među pripadnicima hrvatskih oružanih

[260]) Zbornik NOR-a IV 19 – II – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. br. 165 – str. 517-521.

snaga NDH »veoma je jaka i organizirana neprijateljska promičba« čiji su nosioci komunisti, kaže se u ovome izvještaju.[261]) U vrhovima ustaške državne administracije sabirali su se dokumenti, koji su svjedočili da je NDH tako reći iz svih pravaca doživljavala teške udarce i bila zahvaćena dubokim procesom raspadanja, koji se ničim nije dao zaustaviti. Naročito se to uvjerljivo ispoljavalo u Bosni, koja krajem 1943. više stvarno nije predstavljala teritoriju NDH.

U Hercegovini su uporišta muslimanske autonomističke politike bila ograničena na izrazito sužen prostor. U Planini, predjelu oko izvora rijeke Rakitnice, muslimanska milicija ubrzano se raspadala. Muslimansko stanovništvo na ovom terenu, kao i u području Bjelinića, ispoljavalo je spremnost da se aktivira u narodnooslobodilačkom pokretu i na ostvarenju njegovih ciljeva. Politički komesar Mostarskog bataljona izvještavao je da bi prisustvo i političko angažovanje pukovnika Sulejmana Filipovića u ovom kraju veoma pozitivno djelovalo u pogledu mobilizacije Muslimana u partizanske jedinice.[262]) U kraju gdje je muslimansko stanovništvo, zbog ugroženosti od strane četnika, odlučilo da organizuje miliciju, kao na primjer u Nevesinju i okolini, organi NDH nastojali su da ovu inicijativu drže pod svojom kontrolom. Oni su osigurali snabdijvanje nevesinjske milicije oružjem i starali se da na njeno čelo dođe čovjek odan NDH.[263]) Zabrinjavala ih je svaka pojava u kojoj su otkrivali navodno razumijevanje uz podršku Nijemaca »muslimanskoj autonomističkoj promičbi«. Tako su boravak u Berlinu Kasima Dobrače, nastavnika u Gazi Husrefbegovoj medresi i dr Šefkije Behmena, bivšeg člana Glavnog odbora JMO, dovodili u vezu sa mogućnošću da Njemačka pristane na autonomni položaj Bosne i Hercegovine.[264]) Nijemci su, međutim, slijedili svoj strateški interes i njemu podređivali na ovom prostoru sve druge planove, pa i muslimanske autonomističke kombinacije. U NDH ih je najbolje shvatao i formulisao poslanik Rajha u Zagrebu Zigfrid Kaše, jer je imao otvoren pristup izvorištima njemačke politike u ovom dijelu jugoistočne Evrope. Neosporno, Kaše se u tom pogledu i najupornije zalagao. Pokazaćemo to na prvorazredno značajnim dokumentima. U Glavnom stanu kod Hitlera održan je 29. oktobra 1943. razovor kome su prisustvovali ministar inostranih poslova Joahim fon Ribentrop i poslanici Riter, Hevel, Nojbaher, dr Vezenmajer i Kaše. O ovom razgovoru Kaše je sačinio zabilješku u kojoj su izloženi Hitlerovi pogledi na

[261]) AMRS – Fond UNS-a – Mjesečno izvješće br. 10 – od 1. XII – 31. XII 1943.
[262]) Zbornik NOR-a IV 19 – Dokum. br. 103 – str. 350.
[263]) AMRS – Fond UNS-a – Tjedno izvješće br. 38, od 20. do 27. XI 1943.
[264]) Ibidem

situaciju u Hrvatskoj. Karakteristična je, zapisuje Kaše, suzdržljivost Hitlerova u pogledu NDH. On je smatrao da trupe NDH ne bi imale nikakvu borbenu vrijednost u sukobu protiv Engleza, ako bi do toga došlo. Hitler je također negirao sposobnost Hrvata da vladaju – bez njemačke pomoći, izjavio je, ne bi oni nikada stvorili red. S tim u vezi mislio je da jednog dana mora doći do tješnjeg naslanjanja NDH na Rajh. U pogledu situacije u Bosni Kaše je ukazao na proglas Pandže, koji je prije toga agitovao za SS-diviziju, a sada otišao »u šumu«. Hitler je to opravdavao sa napomenom da Muslimani ne mogu drukčije da osiguraju sebi pomoć. Na Kašeovu primjedbu da su se austrougarske bosanskohercegovačke regimente sastojale od Bošnjaka svih konfesija, Hitler je reagirao sa mišljenjem da su se ove regimente sastojale samo od Muslimana. U pogledu bosanske SS-divizije Hitler je izjavio da bi se katolici bunili, dok bi jedino Muslimani bili pouzdani vojnici.[265]) Hitler je na taj način bio saglasan sa Himlerom, koji se zalagao za muslimanski sastav bosanske SS-divizije. Kaše je, međutim, podržavao stanovište vlade NDH da sastav bosanske SS-divizije čine i Muslimani i katolici. Ovo gledište uporno je zastupao u svojim kontaktima sa Ribentropom kao i sa Himlerom. Ono je proizlazilo iz njegovog shvatanja da će »prijateljski narodi« ostati uz Njemačku ukoliko se bude uvažavala njihova nacionalna posebnost i garantovao njihov materijalni napredak. Ako se ima u vidu Hrvatska, odstupanje od priznavanja nje kao nezavisne države okrenulo bi mase naroda protiv Rajha. Usljed pogrešne politike prema Hrvatima, koja je, kako navodi Kaše, dolazila do izražaja u činjenici da se sa njemačke strane nisu dovoljno uvažavali hrvatski interesi, kao i u promjenljivom paktiranju sa četnicima i dvosmislenom držanju prema Srbima, Njemačka je »stvarno izgubila povjerenje hrvatskog naroda i hrvatskih vladajućih krugova u najširem smislu«.[266]) Prema Kašeovom mišljenju situacija se ipak može spasiti »ako naša obećanja budemo brzo i tačno ispunjavali i ako određene zadatke budemo utvrđivali u saglasnošću sa Hrvatima i zatim ih uspješno ostvarivali«.[267]) Kaše je tražio da Ministarstvo inostranih poslova bude centar sveukupne njemačke politike prema Hrvatskoj, a da on u Hrvatskoj snosi odgovornost za njeno provođenje. U stvari, Kaše je insistirao da on lično objedinjava njemačku politiku u NDH

[265]) – »Akten zu deutschen auswävartigen Politik 1918-1945« SerieE, 1941-1945, Band VII, Oktober 1943-april 1944, Aufzeichnung des Gesandten in Agram (Zagreb) Kasche, Geheime Reichssache – Zagreb, den 11. November 1943. Betrifft: Unterhaltung mit dem Führer am 29. X 1943. im Hauptqvartier – str. 180-181.

[266]) PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – H 302012 – H 302016) Betrifft Kroatien und das Reich – Zagreb, den 5. Novembar 1943 – Geheime Reichssache – Herrn Reichsminister Joachim vom Ribbentrop – persönlich – eeigenhändig – Kasche.

[267]) Ibidem

kako bi se izbjegla i onemogućila sukobljavanja usljed toga što se njemačka politika u NDH vodila iz tri pravca i po tri linije – diplomatskoj, vojnoj i policijskoj (SS). U iscrpnom dopisu Himleru krajem novembra 1943. Kaše se posebno zadržao na pitanju SS-divizije u Hrvatskoj, kritikujući način njenog formiranja. Pavelić je, navodi Kaše, dao saglasnost da se obrazuje SS-divizija od hrvatskih građana, pa s tim u vezi nije bilo problema, teškoće su, kaže, nastale u momentu kada je izražena želja da se divizija formira samo od Muslimana. Slijedeći interese Rajha, Kaše se ponovo obraća Himleru podvlačeći nužnost hrvatskog povjerenja u Rajh radi saradnje NDH i zajedničkog vođenja rata. Kaše smatra da je neosnovano očekivati da bi osnivanje muslimanske SS-divizije doprinijelo jačanju njemačkog uticaja u islamskom svijetu, kako to misle obergrupenfirer Fleps i hauptšturmfirer fon Krempler. Uticaji bosanskih Muslimana u Turskoj ograničeni su na rodbinske veze, a njihovi uticaji u arapskom svijetu i ne postoje. Isto tako, po ocjeni Kašea, neki postupci prilikom regrutacije za SS-diviziju donijeli su negativne rezultate, među kojima poseban značaj ima razočarenje Muslimana i njihovo pristupanje partizanima. Usljed toga, sa njemačke strane bile su preduzete kaznene mjere protiv tri muslimanska sela, ljudi, žena i djece, što je pothranilo nepovjerenje mase Muslimana u Rajh i ojačalo propagandu njemačkih neprijatelja. Kaše je izrazio veliko nezadovoljstvo zbog ponašanja hauptšturmfirera fon Kremplera, koji je otvoreno i neposredno sarađivao sa muslimanskim autonomistima, koji nisu skrivali svoju samovolju i negativno stanovište prema NDH. Iako je u Bosni situacija veoma složena i teška, Kaše je mišljenja da postoji mogućnost za afirmaciju političke linije Rajha pod sljedećim uslovima: 1) Ime divizije treba izabrati uz saglasnost sa vladom NDH i predložiti Hitleru na usvajanje. 2) Izbjegavati propise i direktive koji potsjećaju na bivše austrijske odnose. 3) Izbjegavati naglašenu saradnju sa bosanskim autonomistima. 4) U Diviziji prihvatiti opunomoćenog predstavnika vlade NDH, koji će osiguravati vezu sa hrvatskim vlastima. 5) Treba izbjegavati da se pomažu posebne vjerske ujdurme imama. 6) Prilikom dolaska u Hrvatsku prikazati diviziju ili jedna njen dio u Zagrebu na paradi pred poglavnikom. U zaključku dopisa Himleru poslanik Kaše navodi da je u bosanskohercegovačkim regimentama austrijske armije bilo 43% Muslimana, 32% pravoslavnih i 23% katolika, pa ističe da ovakav vjerski sastav nije u regimentama izazivao nikakve teškoće. Pozivajući se na ove podatke i austrijsko iskustvo, Kaše je bio odlučno protiv toga da SS divizija bude isključivo muslimanskog sastava. Pri tome on se rukovodio sopstvenom ocjenom da je u tom momentu previranje

među Muslimanima bilo veoma duboko i da je snažno uticalo na situaciju u cijeloj NDH. Prema Kašeu, to se potvrđivalo velikim prilivom Muslimana u redove partizana, pojavom muslimanskih četovođa sa izrazito religioznim tendencijama u njemačkim jedinicama i sličnim manifestacijama, koje su suprotne njemačkim interesima.[268]) Navedeni dokumenti - Kašeova zabilješka o savjetovanju kod Hitlera, izvještaj Ribentropu i dopis Himleru pokazuju da je Kaše autentične interese njemačke politike u NDH nalazio u respektovanju stvarnosti NDH i u čvrstoj saradnji sa Pavelićem i ustaškom vladom. Po njegovoj ocjeni, Nijemci su u vezi sa svojim zahtjevima u NDH morali da vode računa da NDH predstavlja najjači oslonac Rajha u balkanskom prostoru. Stoga je bio dosljedan u stavu da formiranje SS-divizije u Bosni nikako ne ograničava na muslimanski sastav, jer to pothranjuje autonomistički pokret koji teži izdvajanju Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, što, po njemu, predstavlja opasnost po opstanak NDH, a NDH je ne samo tvorevina Rajha već i njegov trajni interes.

Kaše nije bio diplomata-činovnik, već nacista koji s položaja diplomate posmatra poslijeratnu perspektivu Njemačke i njenih saveznika. Među narodima jugoistočne Evrope Hrvati su, po njegovom uvjerenju, najpouzdaniji saveznik Rajha. Na tom prostoru oni daju najveći udio za njemačke ratne ciljeve. Sa takvom njihovom ulogom, smatra Kaše, treba računati i u poslijeratnom razvoju. S tim u vezi on analizira postojeću situaciju u Hrvatskoj i neka značajna pitanja u unutrašnjim odnosima NDH. Među njima posebnu pažnju posvećuje razmatranju muslimanskog pitanja.

U svojoj analizi Kaše polazi od tvrdnje da u NDH ima oko 700 hiljada Muslimana, tj. da čine 10 procenata od cjelokupnog stanovništva države. Njihov gornji sloj aktuelizira mnoge zahtjeve dijelom iz sjećanja na privilegovani položaj u Austro-Ugarskoj, a dijelom da bi izravnali materijalne gubitke koje je izazvala - po sebi nužna - jugoslavenska agrarna reforma. Kaše smatra da su Muslimani veoma religiozni i da stoje na stanovištu da islamu pripada ista uloga kao i u tursko doba. U raspravama oko statuta Islamske vjerske zajednice ispoljile su se težnje Muslimana da svome posebnom položaju osiguraju bilo kakav oblik autonomije. Međutim, nasuprot tome, Muslimani su oštro pocijepani. Pored sveštenstva i gornjeg sloja postoje razne grupe autonomista, među kojima su jedni za saradnju sa Srbima, dok se drugi osjećaju Turcima. Većinu čine oni koji se osjećaju Hrvatima, a među njima je izrazito mali broj onih koji su spremni da djeluju u ustašama.

[268]) AVII - Na - NAV-T-120, r. 2908, E 464506 - 464512 - Der deutsche Gesandte, Zagreb, den 28. November 1943 - Geheime Reichssache - Reichsführer! - Kasche.

Ovako razjedinjeni, oni predstavljaju problem kako za NDH, tako i za Rajh. Na ovim ocjenama Kaše formuliše svoje prijedloge za njemačku politiku među Muslimanima. S tim u vezi primaran značaj ima povjerenje Muslimana u Rajh, koje zavisi od vojnih uspjeha njemačkih oružanih snaga u savladavanju »bandi«, kao i od jedinstvene njemačke linije prema Muslimanima. Ni pod kakvim uslovima ne bi smjelo da se održi nejedinstveno ponašanje kakvo je do tada postojalo. Nijemci treba da potvrde zainteresovanost u pogledu osiguranja njihove religijske posebnosti, ali ni na koji način da podržavaju njihove težnje protiv NDH, Hitlera i Rajha. Kaše je smatrao da je nedavno osnovana filijala njemačkog naučnog instituta u Sarajevu pružala mogućnost za njegovanje ličnih odnosa i veza sa Muslimanima. Osim toga, Nijemci treba da podupiru uključivanje Muslimana u hrvatsku državnu upravu, i što je od posebnog značaja, da kod Muslimana razvijaju interes za privredne poslove i tehnički napredak u okviru NDH, ali i za saradnju sa Rajhom. Na kraju Kaše upozorava na opasnost od procjenjivanja mogućnosti »ovdašnjih Muslimana« na njihov dalekosežni uticaj na islamski svijet[269]) Očigledno, »muslimansko pitanje«, po ocjeni Kašea, nije bilo u matičnim tokovima njemačke politike u jugoistočnoj Evropi, odnosno u NDH, ali to nije sprečavalo Kašea da ga razmatra u sklopu dugoročne njemačke politike u ovom prostoru. U svojoj analizi »muslimanskog pitanja« on je bio na tlu realnosti kada se protivio precjenjivanju uticaja Muslimana iz NDH na kretanja u islamskom svijetu, ali je neosporno pogrešno ocjenjivao političko raspoloženje Muslimana u NDH, smatrajući da hrvatski sindrom predstavlja glavno obilježje političkog života Muslimana, a povjerenje Muslimana u Nijemce njihovo stabilno opredjeljenje.

[269]) PA/AA – Akten – Nachlaas Kache – Zagreb, den 3. December 1943 – »Die Lage in Kroatien und Vorschläge für die Weiterentwicklung der deutsch – kroatischen Beziehungen« – (H 302017-H 302045).

VEZE VELIKOG JERUSALIMSKOG MUFTIJE EL HUSEINIJA SA BOSANSKIM MUSLIMANIMA – PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a – POGIBIJA HUSKE MILJKOVIĆA

Od dolaska u Berlin, gdje je imao rezidenciju i veoma tijesno sarađivao sa Ministarstvom inostranih poslova, veliki jerusalimski muftija El Huseini razvijao je veoma intenzivnu kampanju za pronjemačku orijentaciju Arapa, kao i muslimana u cjelini. Kao što su Jevreji i Englezi predstavljali glavne neprijatelje Arapa i muslimana, tako su, uvjeravao je El Huseini, Njemačka i Japan dva glavna prijatelja i saveznika Arapa i muslimana u borbi za oslobođenje, na prvom mjestu Hitlerov Treći Rajh. Na 26. godišnjicu Balfurove deklaracije (2. novembra 1917) sa ciljem da se osnuje jevrejska država u Palestini El Huseini se obratio Arapima i svim muslimanima u svijetu govorom u kome je izložio značaj arapsko-muslimansko-njemačkog savezništva u borbi za oslobođenje Arapa i muslimanskih naroda od engleske vladavine i jevrejske opasnosti. Posebno je obrazlagao čvrstinu veza i prijateljstva muslimanskih naroda i Nijemaca, koje počiva na stvarnim i trajnim, a ne prolaznim interesima. Ono što Nijemce približava muslimanima i Arapima i obratno muslimane i Arape Nijemcima, jeste, naglašavao je El Huseini »činjenica da Njemačka nije nikada napadala nijednu arapsku ili muslimansku zemlju i da je njena politika od davnina u znaku prijateljstva prema muslimanima«. S druge strane, produžavao je El Huseini, Njemačka se bori protiv zajedničkog neprijateja, koji je ugnjetavao Arape i muslimane u raznim zemljama. To je razlog, što, po uvjerenju velikog jerusalimskog muftije, prijateljstvo Arapa i muslimana sa Njemačkom nije prolazno prijateljstvo, koje počiva na trenutnim uslovima, već je rezultat zajedničkih interesa i jedinstvenog stava prema zajedničkom neprijatelju u borbi. Muslimani će u ovom ratu ići zajedno sa Nijemcima, jer su Nijemci naglašava El Huseini, uvijek ispoljavali simpatije prema muslimanima.[270]) Centralni islamski institut u Berlinu kao i škola za imame za potrebe muslimanske SS-divizije bili su ustanove koje su se nalazile pod intelektualnim i političkim protektoratom velikog jerusalimskog muftije. Njegovi pogledi na svjetski položaj muslimana i muslimansko-njemačko prijateljstvo činili su sastavni dio naučnog i obrazovnog programa ovih institucija. Njihov smisao je bio da učvršćuju vjeru u učenje islama i

[270]) PA/AA – Handakten Ettel – Akten betreffend Grossmufti – 5 – Wortlaut der Rede S.E. des Grossmufti zum 2. November 1943 – (297879 – 297886).

razvijaju vjernost njemačkom vođi Hitleru.[271]) Međutim, uporedo sa korištenjem spomenutih institucija u propagiranju muslimansko-njemačkog prijateljstva, El Huseini je održavao i lične kontakte sa prijateljima i saradnicima iz raznih arapskih i muslimanskih zemalja, kao i sa pojedinim ličnostima iz Bosne i Hercegovine, u kojoj je boravio na proljeće 1943. godine. Prema ustaškim izvorima, veliki jerusalimski muftija uputio je poziv Kasimu Dobrači, nastavniku Gazi-Husrefbegove medrese u Sarajevu da ga posjeti u Berlinu. Ustaški izvor sadrži podatak da je sa Dobračom otputovao u Berlin u jesen 1943. bivši poslanik JMO dr Šefkija Behmen da bi tražili od El Huseinija posredovanje kod vlade Rajha da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju.[272]) Veliki jerusalimski muftija održavao je bliske kontakte sa pripadnicima muslimanskog sveštenstva kao i sa nekim muslimanskim političarima, od kojih je većinu upoznao prilikom posjete muslimanskim centrima u Bosni i Hercegovini aprila 1943. Neki izvori govore da su predstavnici muslimanskog društva »Spas«, među kojima je naročito agilan bio Kasim Dobrača, veoma intenzivno kontaktirali sa El Huseinijem, kome su slali izvještaje o položaju muslimana i prilikama u Bosni i Hercegovini.[273]) Nije poznato da li je veliki jerusalimski muftija posredovao kod Nijemaca u smislu autonomnog položaja Bosne i Hercegovine, ali je izvjesno da su do kraja rata muslimanski autonomisti Bosne i Hercegovine s njim sarađivali da bi u svojim nastojanjima imali podršku vodeće ličnosti islamskog svijeta, koji se eksponirao kao ideolog arapsko-muslimanskog savezništva i prijateljstva sa Hitlerovim Trećim Rajhom. Nijemci, međutim, nisu bili spremni da interese bosanskih autonomista pretpostave integritetu NDH, ali ni da se liše izvjesnih uporišta među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Vojni i politički faktori Rajha u NDH teško su se mirili sa realnošću da se njihov uticaj u NDH, posebno u Bosni i Hercegovini, prostire u sve skučenijim i užim relacijama. Sada su se našli u položaju da pregovaraju o saradnji sa četnicima i vođama odmetničkog zelenokadrovskog pokreta među Muslimanima u istočnoj Bosni i cazinskoj krajini.

Snaga i uspon narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih oružanih formacija nisu ostavljali Nijemce u sumnji da »pokret komunističkih bandi... predstavlja glavnu opasnost« za ostvarenje njemačkih strateških ciljeva u jugoističnoj Evropi. Rukovođeni ovom spoznajom, specijalni opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Herman Nojbaher i komandant jugoistoka general feldmaršal fon Vajks zaključili su sa četničkim

[271]) AVII-Na-NAV-T-175-r.70 – Imam 13. SS-dobrovoljačke brdske divizije Husein Zozo – Reichsfireru SS-6. Dezember 1943.

[272]) AMRS – Fond UNS-a – T – Tjedno izvješće br. 38, od 20-27. XI 1943.

[273]) AR SUP – Sarajevo – Vrhovni sud NRBiH u Sarajevu Kž-1548/47.

komandantima Sporazum »o oružanom primirju ograničenom na određeni prostor i povremeno zajedničko vođenje borbe protiv komunizma«. Sporazum je obavezivao četnike da »prekinu sa borbenim i sabotažnim dejstvima protiv njemačkog Vermahta, njegovih saveznika... i Muslimana«, da u zajedničkim borbama budu potčinjeni njemačkom komandovanju, a Nijemce da »obustave propagandu protiv četničkog pokreta«.[274])

Činjenica da su pod uticajem četničkih napada i represalija Muslimani masovnije pristupali u partizanske jedinice, odnosno okupljali se u zelenom kadru motivirala je Nijemce da zahtijevaju od četnika da se obavežu na obustavljanje napada protiv Muslimana. Jer Nijemcima nije odgovaralo da Muslimani izmiču njihovoj vojnoj komandi i kontroli stvaranjem zelenokadrovskih jedinica u funkciji autonomističke ideje, a pogotovo im nije odgovaralo partizansko protivnjemačko opredjeljivanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, u kome se ispoljavalo jačanje »glavne opasnosti« po strategijske ciljeve Rajha u jugoistočnoj Evropi.

Svi izvori iz toga vremena – njemački, ustaški, domobranski, četnički – govorili su o razmahu i usponu narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u Bosni i Hercegovini, u kojoj je tada bila koncentrisana glavna snaga NOV i POJ. Sa oko 300 hiljada pripadnika NOVJ je predstavljala jaku oružanu silu, koju su uvažavali njemački okupatori kao i njihovi pomagači. Izričita potvrda ove činjenice nalazi se u navedenom njemačko-četničkom sporazumu, kao i u Kašeovom stanovištu da bi za njemačke vojne snage bilo povoljno da se koristi svaka mogućnost prekida borbe sa Titovim partizanima.[275]) Ratni uspjesi NOVJ išli su uporedo sa širenjem i jačanjem narodnooslobodilačkog pokreta, sa njegovom političkom stabilizacijom. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini postavio je u jesen 1943. na dnevni red pitanje konstituisanja njegovog političkog predstavništva kao vrhovnog političkog organa narodnooslobodilačke borbe. Stoga je, u vezi sa zaključcima Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, u rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine donesena odluka da se sazove osnivačka skupština ZAVNOBiH-a, sa zadatkom da formira opštepolitičko predstavničko tijelo naroda Bosne i Hercegovine, koje će ocijeniti dotadašnji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini i opredijeliti osnovne pravce njegovog razvoja u budućnosti. Ova skupština održana je u Mrkonjić-Gradu 25/26. novembra 1943. čime je, u stvari, konstituisana nova Bosna i

[274]) Zbornik NOR-a – XII 3 – Dokum. br. 166 – str. 680/681.
[275]) PA/AA – Inland II G – 403 – Akten betreffend Berichte und Mendungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1943 – B3, B4 – Telegramm Nr 3827 vom 9. 9. 1943 – Kasche.

Hercegovina kao ravnopravna federalna jedinica u novoj Jugoslaviji. Tom prilikom predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta su ocijenili da je narodnooslobodilački pokret odnio pobjedu nad svojim protivnicima ustašama, četnicima i autonomistima, koji su težili uspostavljanju trajne hrvatske, srpske, odnosno muslimanske hegemonije u Bosni i Hercegovini. Sada je ZAVNOBiH u svojoj rezoluciji proklamovao da Bosna i Hercegovina pripada narodima koji u njoj žive i da je Bosna i Hercegovina njihova zajednička i nedjeljiva domovina, u kojoj nacionalna ravnopravnost čini osnovu njenog opstanka i razvoja. Tako je ideja narodne autonomije Bosne i Hercegovine, koju su krajem 1939. godine formulisali i javno izložili »narodni studenti« iz Bosne i Hercegovine, a V pokrajinska konferencija KPJ u Bosni i Hercegovini u julu 1940. usvojila kao političku liniju Partije, tokom narodnooslobodilačke borbe evoluirala u realnost federalne Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federativne zajednice slobodnih ravnopravnih jugoslavenskih naroda. Nekoliko dana zatim Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu 29/30. novembra 1943. proglasilo je revolucionarnu konstituciju nove Jugoslavije. AVNOJ se pretvorio iz opštepolitičkog predstavništva naroda Jugoslavije u zakonodavno predstavničko tijelo, a NKOJ proglasio Privremenom vladom Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Posebnom odlukom Drugog zasjedanja AVNOJ-a proklamovano je da se Jugoslavija uređuje na federativnom principu kao demokratska zajednica slobodnih i ravnopravnih jugoslavenskih naroda. Demokratsku Federativnu Jugoslaviju činilo je šest ravnopravnih federalnih jedinica, među kojima je jedna od njih bila Bosna i Hercegovina. Neposredno poslije zasjedanja Muslimani – vijećnici ZAVNOBiH-a obratili su se posebnim proglasom Muslimanima Bosne i Hercegovine s pozivom da se masovno svrstaju u narodnooslobodilački pokret i da otkažu svaku podršku zelenokadrovskom pokretu, u kome su se okupljali odbjegli pripadnici domobranstva NDH iz muslimanskih redova.[276]) Odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a djelovale su u smislu dubljeg previranja u masama Bosne i Hercegovine, a među Muslimanima u smislu jačanja uticaja narodnooslobodilačkog pokreta i masovnijeg pristupanja u partizanske jedinice. Sada su vojno-politički krugovi u NDH ocjenjivali da partizani predstavljaju »brojčano jaku, vrlo dobro naoružanu i skroz organiziranu vojsku« i da se od uspostavljanja »partizanske vlade u Jajcu« osjeća »veća aktivnost partizana«. S tim u vezi od posebnog značaja bilo je priznanje »Titove vlade«

[276]) ZAVNOBiH – Dokumenti (1943-1944) – I – Proglas Muslimana vijećnika ZAVNOBiH-a »Muslimanima Bosne i Hercegovine« – decembar 1943 – str. 85-90.

od strane Angloamerikanaca.[277]) U stvari, na tlu Bosne i Hercegovine i Jugoslavije rušio se tzv. evropski poredak sila Osovine i s njim zajedno okupatorska tvorevina NDH. Od sada su njihovi izvještaji puni podataka o poremećajima, političkim i socijalnim konvulzijama i sopstvenim porazima. Ipak, narod će morati da izdrži još mnogo teških stradanja, koja su, po pravilu, pratila sve veći broj izgubljenih bitaka okupatora i njihovih kolaboracionista.

Među Muslimanima je i dalje bilo rasprostranjeno shvatanje da se opasnosti i stradanja mogu najlakše izbjeći okupljanjem u zelenokadrovske jedinice, stanovištem koje podrazumijeva neutralnost prema okupatorima i partizanima, a zagovara akciju radi odbrane muslimanskog elementa od svakog protivnika, u prvom redu od četnika. Da bi se Muslimanima osigurala kakva-takva sigurnost, u vođstvu zelenokadrovskog pokreta nisu odbacivali mogućnost, pa i potrebu, kontaktiranja i pregovora sa zaraćenim taborima, prvenstveno sa Nijemcima. U pojavi i opstojanju zelenokadrovskog pokreta ustaški vrhovi s razlogom su vidjeli slabljenje uticaja NDH među Muslimanima, koje su sve češće proglašavali neprijateljima Hrvata i hrvatske države. »Autonomistička promidžba« predstavljala je formulu kojom su ustaški krugovi objašnjavali pojavu dezertiranja Muslimana iz oružanih formacija NDH i njihovo okupljanje u zelenokadrovskom pokretu.[278]) Naročito su formacije hrvatskog domobranstva bile zahvaćene procesom rasula, koji nisu mogli da zaustave ni vojni faktori, ni organi ustaške vlasti. U ovom procesu najviše su u BiH učestvovali Muslimani, koji su na taj način, po ustaškim ocjenama, dokazivali da su »veoma slabog morala«, pa se u velikom broju okupljaju po šumama u zelenokadrovskim »postrojbama«.[279]) Ako je dezerterstvo Muslimana predstavljalo elemenat realnosti hrvatskog domobranstva, ni njihovo zelenokadrovsko okupljanje nije bilo način i put do uspostavljanja sigurnosti Muslimana, ni sredstvo zaštite od četničkih nasilja. Jedan njemački izvještaj s početka 1944. godine saopštava da se u »Hrvatskoj trenutno nalazi u begstvu okruglo 230 hiljada ljudi, od toga samo oko 210 hiljada sa bosanskog područja... Većina izbeglica predstavljaju Muslimani«.[280]) General lajtnant SS Kamerhofer je izvještavao rajsfirera SS Himlera da bi hrvatske vlasti prioritetnu pomoć muslimanskim izbjeglicama »tumačile kao potpomaganje muslimanskih

[277]) Zbornik NOR-a IV 21 – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. br. 197 – str. 650.

[278]) AMRS – Fond UNS-a Tjedno izvješće br. 38 od 20-27. XI 1943.

[279]) AMRS – Fondu UNS-a – Mjesečno izvješće br. 10 – od 1. XII – 31. XII 1943.

[280]) Zbornik NOR-a XII 4 – Dokum. br. 12 – str. 69/70.

stremljenja ka autonomiji«[281]). Ipak, uprkos ovome otporu, insistirao je kod Himlera da izbjegli članovi porodica pripadnika SS i dobrovoljaca u policiji dobiju poseban tretman u snabdijevanju. Ovaj, kao i brojni drugi podaci, pokazuje da se odgovorni funkcioneri i predstavnici SS službi u NDH nisu mnogo obazirali na ustaške prigovore zbog njihovih »proautonomističkih« postupaka, ali to ne pruža osnovu za ocjenu o njihovoj spremnosti da zbog toga dođu u otvoren sukob sa vrhom NDH. Hitlerova riječ bila je za sve i prva i posljednja. Razvoj je, međutim, imao svoje tokove. Odnosi snaga bili su u znaku stalnih promjena.

Zelenokadrovske grupe sastavljene od muslimanskih dezertera iz sastava hrvatskog domobranstva imale su uporišta u dijelovima muslimanskog stanovništva u području istočne Bosne, kao i u istočnim krajevima Hercegovine, gdje je ono, slabije ili jače, stalno bilo izloženo četničkim napadima i nasiljima. Međutim, pod uticajem vojnih i političkih uspjeha narodnooslobodilačkog pokreta zelenokadrovski pokret bio je zahvaćen procesom unutrašnje diferencijacije i slabljenja, što se manifestovalo u sve izrazitijem prelaženju zelenokadrovaca u partizanske jedinice.[282]) U drukčijem položaju nalazio se »zelenokadrovski pokret« u cazinskoj krajini, gdje nije bilo četničkih snaga koje bi ugrožavale muslimansko stanovništvo. Ovdje je Huska Miljković lavirao između Nijemaca i ustaša, s jedne, i partizana, s druge strane, a laviranje između jednih i drugih najbolje je odgovaralo prirodi i karakteru njegove ličnosti, kao i raspoloženju njegove »vojske«. Bio je svjestan da ni jedni ni drugi ne žele da stupe s njim u otvoreni sukob. Primao je delegacije i vodio pregovore. U Cazin su dolazili ministri vlade NDH, visoki ustaški funkcioneri i predstavnici islamske vjerske zajednice, s nekima od njih Huska se sastajao, ali je istovremeno vodio razgovore i sa predstavicima Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Smatralo se: na čijoj se strani nađe Huska Miljković sa »svojom« vojskom, toga će biti i cazinska krajina. Krajem januara 1944. u Cazinu su boravili i konferisali ministri vlade NDH dr Mehmed Alajbegović, dr Vjekoslav Vrančić, izaslanik Glavnog ustaškog stana ing. Sažunić i ustaški stožernik iz Bihaća Josip Baljkas. Cilj njihove posjete bio je da se ojačaju oslabljene pozicije ustaškog pokreta.[283]) Početkom februara 1944. došli su u Cazin na razgovor sa Huskom Miljkovićem ustaški funkcioneri iz Zagreba, ustaški pukovnik Juco Rukavina, domobranski bojnik

[281]) Ibidem

[282]) Zbornik NOR-a IV 22 – Dokum. br. 154 – str. 563.

[283]) AMRS – Fond UNS-a »Ustaša« – Hrvatski oslobodilački pokret – Logor Cazin br. 26/44 – Cazin 5. veljače 1944 – Izvješće za mjesec siječanj 1944 – Logornik Z. Topić.

ing. Vladimir Pankov, ustaški satnik Martin Grabovac, izaslanik redarstva oružanih snaga Nikola Heraković i ustaški logornik Mile Miletić. Na sastanku, kome je uz Husku Miljkovića prisustvovao i bivši narodni poslanik iz Velike Kladuše Hasan Miljković, navodno zaključeno je da Huska pređe potpuno u »ustašku vojnicu« i da se od nje formira »ustaški zdrug«.

Cazinsko stanovništvo, navodno, izrazilo je veliko oduševljenje ovim »Sporazumom«.[284]) Do Huskinog prelaza u ustašku formaciju nije došlo, kao ni do formiranja ustaškog zdruga pod njegovom komandom. Ustaše su ispoljile upornost u nastojanju da Husku vežu za svoje vojne snage. U toj namjeri, krajem februara, posjetio ga je i ustaški muftija, bojnik Poglavnikove tjelesne straže hadži-hafiz Akif Handžić. Tom prilikom Huska je izjavio da je protiv Nijemaca, da uvažava i pozdravlja Pavelića, ali je protiv katoličke Hrvatske, kao i protiv ustaško-četničke saradnje. Istovremeno, saopštio je Handžiću da održava vezu sa Pandžom i da stvara »čisto muslimansku vojsku« čiji je glavni zadatak da osigura autonomiju Bosne i Hercegovine. Izvještavajući ministra oružanih snaga NDH o Huskinim stavovima, ustaški muftija Handžić predložio je da se na područje Cazina »uputi jedna dobro opremljena bojna ustaša« kako bi joj se priključili pripadnici »Huskine postrojbe« i stanovništvu osigurao život i imetak. Handžić podvlači da je »od prijeke potrebe da se što prije zavede vlast i red« u cazinskoj krajini, jer se »krajiški narod tuži na mnoge pljačke od strane njemačke vojske kao i Huskine«.[285]) Kao što je naprijed rečeno, igru na dvije strane Huska Miljković je okončao Sporazumom sa partizanima, jer je ocijenio da će Nijemci izgubiti rat sa antihitlerovskom koalicijom, a sa Nijemcima i njihov sve slabiji saveznik NDH. Pristupajući NOVJ Huska Miljković zadržao je komandu nad »svojim« jedinicama, koje su sad dobile organizaciono ustrojstvo partizanskih formacija.[286]) Nijemci i ustaše nisu mu mogli oprostiti Sporazum sa partizanima, pa su organizovali njegovo ubistvo u nadi da će »huskinovci« okrenuti oružje protiv partizana i priključiti se vojnim formacijama NDH. Poslije Huskinog ubistva dezertirao je izvjestan broj ustaških elemenata, a većina pripadnika »Huskine vojske« raspoređena je u dvije muslimanske brigade Unske operativne grupe u sastavu IV korpusa NOV Hrvatske. U stvari, atentat na Husku Miljkovića

[284]) AMRS – Fond UNS-a – Naoružane muslimanske skupine – Prelaz u ustašku vojnicu – 16. veljače 1944 – Pos. Boj. br. 14.

[285]) AMRS – Fond UNS-a – Izvještaj o putu u Krajinu – Huski – Ministru oružanih snaga ustaškom pukovniku Anti Vokiću – Zagreb – Ustaški Muftija bojnik PTS H. hf. Akif Handžić.

[286]) Zbornik NOR-a V 19 – Dokum. br. 26 str. 96/97. Šukrija Bijedić: »Ratne slike iz cazinske krajine« – Sarajevo, 1968 – Str. 45.

izazvao je ubrzaniji proces opredjeljivanja i pristupanja muslimanskih masa na području cazinske krajine u narodnooslobodilački pokret. Karakteristično je da je muslimansko sveštenstvo ovdje u pretežnom broju prilazilo narodnooslobodilačkom pokretu i u njemu se aktiviralo. Bio je to znak da je narod pozdravio Sporazum i prelaz Huskin na stranu partizana. Konstituisanje ZAVNOBiH-a, njegove rezolucije, kao i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a uticali su na opšte jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, pa i u cazinskoj krajini. Poslije dugotrajne igre i kolebanja, osvjedočen da je položaj Nijemaca sve nestabilniji, kao i položaj NDH, uvjeren da se cazinska krajina nalazi u potpunom vojnom i političkom okruženju narodnooslobodilačkog pokreta i da se u njoj samoj narodnooslobodilački pokret uporno održava i razvija, Huska Miljković je Sporazumom sa partizanima napravio korak, koji je bio koliko racionalan, toliko i neminovan. Iako je od strane NDH bio optuživan kao muslimanski bosanski autonomista, povremeno dobivao obavještenja o Pandžinoj akciji u istočnoj Bosni i njegove poruke, Huska Miljković nije vjerovao u autonomističku realnost i perspektivu zelenokadrovskog tabora, a pogotovo je odbacivao svaku mogućnost saradnje sa četničkim pokretom, što su mu insinuirali ne samo Nijemci i ustaše, već i pojedini partizanski izvori. Huska Miljković je ocijenio da je odnos snaga trajno prevagnuo na stranu narodnooslobodilačkog pokreta.

KONGRES RAVNOGORSKOG POKRETA U SELU BA I »MUSLIMANSKO PITANJE« – DELEGACIJA VLADE NDH KOD HITLERA POČETKOM MARTA 1944. – HITLEROVE SMJERNICE 13-oj MUSLIMANSKOJ SS DIVIZIJI DA OSIGURA MIR U BOSNI – PORUKE MUSLIMANIMA POTPREDSJEDNIKA CENTRALNOG NACIONALNOG KOMITETA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE MUSTAFE MULALIĆA

Cjelokupno ponašanje Nijemaca i ustaša poslije događaja u Mrkonjiću-gradu i Jajcu govorilo je da se pred usponom narodnooslobodilačkog pokreta nalaze u defanzivi i uzmicanju. Nijemci nisu skrivali uvjerenje da su im oružane formacije NDH sve nepouzdanije a sama NDH više opterećenje nego saveznik, dok su ustaški krugovi rapidno gubili vjeru da Nijemci, kojima su na glavnim frontovima kola pošla nizbrdo, mogu da im osiguraju neophodnu zaštitu. Prihvaćeni od Nijemaca kao njihovi saveznici u borbi »protiv komunističkog pokreta« kao zajedničkog neprijatelja, odbačeni od britanskih saveznika, vodeći predstavnici četničkog pokreta sa Dražom Mihailovićem na čelu organizovali su i održali Kongres ravnogorskog pokreta u selu Ba posljednjih dana januara 1944. godine. Neposredan povod četničkom kongresu bilo je Drugo zasjedanje AVNOJ-a sa svojim odlukama, koje je predstavljeno kao komunistička zavjera protiv ustavnog poretka i kao komunistička uzurpacija vlasti, a glavni cilj je bio da se četnički pokret predstavi kao jugoslavenski i demokratski i da se povrati priznanje i podrška saveznika. U kongresnoj rezoluciji sadržani su osnovni stavovi četničkog pokreta koji su sada dobili oblik zvanične političke deklaracije državno-programskog značaja. Ravnogorski kongres usvojio je »opšti narodni program da se u celini obnovi jugoslavenska država i proširi na teritorije na kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci, da Jugoslavija treba da bude uređena kao federativna država u obliku ustavne i parlamentarne nasledne Monarhije sa narodnom dinastijom Karađorđevića sa kraljem Petrom na čelu«. Kongres je posebno istakao »da je solidnost buduće Jugoslavije uslovljena stvaranjem jedne srpske jedinice u državnoj zajednici koja bi... okupila ceo srpski narod na njegovoj teritoriji. Isto načelo treba da važi i za Hrvate i Slovence«. Isto tako Kongres je u rezoluciji »osudio pokušaj komunističkog veća da jednostranim odlukama prisvoji sebi pravo da menja ustavni poredak Jugoslavije«, proglasio da su odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu »bez ikakve vrednosti« i da »vlada Ribar – Broz – Pijade nije nikakva narodna vlada već jednostavna tvorevina KPJ«.[287]) Četnički kongres je revidirao državno ustrojstvo Kraljevine Jugoslavije uspostavljeno na osnovu Sporazuma Cvetković – Maček,

[287]) AVII – Ča – br. reg. 17/1-8, k. 13 – Rezolucija Velikog narodnog kongresa u BA, održanog 25, 26, 27 i 28. januara 1944.

opredjeljujući se za jugoslavensku federaciju monarhističkog oblika koju bi činile tri federativne jedinice: srpska, hrvatska i slovenačka. U sklopu srpske jedinice, kojoj je bila namijenjena najvažnija uloga u trijalističkoj federaciji, našla bi se cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine sa ostalim »srpskim zemljama«. Činjenica da su Muslimani u Bosni i Hercegovini predstavljali više od trećine njenog stanovništva zahtijevala je od kongresa da se izjasni o njihovom položaju. Na kongresu nije bilo govora o raseljavanju kao obliku rješavanja muslimanskog pitanja, kako su se u raznim prilikama izjašnjavali predstavnici četničkog pokreta, već je kongres prihvatio stav koji je izložio dr Stevan Moljević, član »Centralnog Nacionalnog Komiteta Kraljevine Jugoslavije« u »Izvještaju« o djelovanju ravnogorskog pokreta, da Muslimani »sami udaraju temelje svome položaju svojom saradnjom sa Jugoslavenskom vojskom u Otadžbini i borbom protiv zajedničkih neprijatelja«.[288])

Jedan od petorice potpredsjednika Kongresa ravnogorskog pokreta bio je Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik iz Livna na listi JNS. Poslije kongresa bio je veoma aktivan u propagandi kongresnih zaključaka među Muslimanima. Činio je to u obliku pisama »prijateljima«, u kojima ih je uvjeravao da je pripadnost Muslimana i njihov »dobrovoljni ulazak« u »srpsku federaciju« pravi put koji odgovara »opštim interesima našeg naroda.«[289]) Muslimani ne mogu očekivati spas od Nijemaca i Hrvata, a pogotovo od komunističkih partizana, koji kopaju »grobnicu islama na Balkanu«. Muslimanima je, tvrdio je dalje Mulalić, jedino mjesto u ravnogorskom četničkom pokretu Draže Mihailovića, koga oni, kad uskoro dođe u Bosnu, treba da dočekaju sa organizovanim muslimanskim odredima pod komandom muslimanskog komandanta, pa da, zajedno sa Srbima, budu nosioci jugoslavenske vlasti kao sastavni dio Jugoslavenske vojske u otadžbini.[290]) Iskustva Muslimana bila su suviše teška da bi se mogli naći u organizacijama četničkog pokreta i u njima boriti za svoj položaj u monarhističkoj jugoslavenskoj federaciji. Ravnogorski kongres u selu Ba nije mogao ništa izmijeniti u protivčetničkom muslimanskom opredjeljenju. Međutim, debakl politike NDH i četničkog pokreta među Muslimanima nije otvarao perspektivu muslimanskom autonomističkom pokretu, kako bi to moglo da se pretpostavlja. Nijemci su bili nesiguran zaštitnik i saveznik muslimanskih autonomista.

[288]) AVII – Ča – 17/1-5; k. 13 – Dr Stevan Moljević, član Centralnog nacionalnog komiteta Kraljevine Jugoslavije: »Izvještaj za kongres predstavnika Ravnogorskog pokreta, političkih stranaka, nacionalnih organizacija i ustanova i javnih radnika«.

[289]) AVII – br. reg. 46-2/207, k. 260 – Mustafa Mulalić »Dragi brate«.

[290]) Ibidem

KONGRES RAVNOGORSKOG POKRETA U SELU BA «MUSLIMANSKO PITANJE« DELEGACIJA VLADE NDH KOD HITLERA POČETKOM MARTA 1944. HITLEROVE SMJERNICE 13. MUSLIMANSKOJ SS-DIVIZIJI DA OSIGURA MIR U BOSNI

U NDH nastavljalo se kontraverzno ponašanje Nijemaca. Predstavnici SS organa podržavali su muslimanske autonomističke težnje, a pripadnici muslimanske SS-divizije koji su se nalazili na dopustu širili su glasove da se u vezi sa dolaskom ove divizije predviđaju mjere u pravcu bosanske autonomije. Kaše se uporno suprotstavljao ovim tendencijama, zalagao se za povjerenje u vladu NDH u cilju njenog najčvršćeg oslonca na Rajh i upozoravao vladu Rajha da podržavanje bosanske autonomije predstavlja najveću štetu za njemačku politiku u ovome prostoru.[291]) Obaviješten o pokretu muslimanske SS-divizije za Bosnu, veliki jerusalimski muftija posjetio je krajem januara 1944. SS obergrupenfirera Gotlova Bergera i u vezi sa angažovanjem divizije zamolio da se »u oslobođenim oblastima« istočne Bosne uspostavi solidna uprava, koja bi garantovala zaštitu Muslimana od četničkih i ustaških napada. Samo tada se može očekivati, smatrao je veliki muftija, da bi se oko deset hiljada Muslimana koji su pristupili partizanima moglo povratiti i pružiti podršku SS-diviziji.[292])

Početkom 1944. vojnopolitička situacija na cijelom području NDH razvijala se u znaku napredovanja narodnooslobodilačkog pokreta. I sam Zagreb nalazio se u partizanskom okruženju. Vlada NDH odlučila je da pošalje Hitleru delegaciju na čelu sa predsjednikom dr Nikolom Mandićem i ministrom inostranih poslova Perićem da zatraže pomoć u naoružanju ustaških policijskih snaga, kao i povoljniji raspored njemačkih oružanih formacija. Istovremeno, delegacija je izrazila negodovanje zbog antihrvatskog ponašanja 13. muslimanske SS divizije. Hitler nije pokazao spremnost da usvoji zahtjeve Mandića i Perića o većim njemačkim vojnim obavezama prema NDH, a što se tiče prigovora da 13. muslimanska SS-divizija ispoljava jake težnje u pogledu bosanske autonomije Ribentrop je obavezao poslanika Kašea da mu o tome pošalje poseban izvještaj.[293]) U vezi sa posjetom delegacije i situacijom u NDH kod Hitlera je održan ponovo sastanak 8. marta kome su prisustvovali najviši predstavnici njemačke vojne komande sa feldmaršalom Kajtelom na čelu, ministar inostranih poslova fon Ribentrop i poslanik u NDH Kaše. Tom prilikom Hitler je odbacio Mandićev optimistički prikaz situacije u NDH. General Varlimont je izjavio da hrvatska vlada nema nikakvog ugleda u zemlji, da uprava ne

[291]) AVII – London Na 2 – Telegramm Nr 189 vom 16. II 1944 – Geheime Reichssache – H 297580 – H 297581 – Kasche.

[292]) Ladislaus Hory, Martin Broszat: »Der Kroatische Ustascha Staat 1941-1945« – Stuttgart, 1964 – str. 160.

[293]) AJ – T – 501, Rolna 265; 1087-1089 –Zagreb den 2. März 1944 – Geheime Reichssache – Vermerk – Besprechungen des Ministerpräsidenten Mandić und des Aussenministers Perić beim Fürer und RAM – am 1. 3. 1944. Ges. Kasche, Oberst v. Selchow.

vrijedi ništa, privreda se nalazi u raspadanju, a hrvatske trupe su sasvim nepouzdane i prelaze partizanima. Stoga se zalagao za vojnu upravu u Hrvatskoj i protivio se svakom eksperimentu u korist NDH. Nasuprot generalu Varlimontu, poslanik Kaše se izjasnio za pomoć hrvatskoj vladi, što je Hitler odobravao. Kaše je, također, obrazložio svoje prigovore zbog stavova vođstva SS u smislu muslimanskih autonomističkih težnji. Ribentrop se u tome nije složio sa Kašeom, ali mu je predložio da češće posjeti njega i Hitlera, kako bi bili što potpunije obaviješteni o razvoju situacije u NDH.[294])

Povratak 13. muslimanske SS-divizije sa izobrazbe u Francuskoj i Njemačkoj aktuelizirao je staro pitanje njenog trajnog lociranja. Kao što je poznato, muslimanski autonomistički krugovi, pa i sam jerusalimski muftija, insistirali su da divizija bude trajno vezana za područje Bosne i Hercegovine, odnosno istočne Bosne, jer je mahom bila regrutovana sa ove teritorije. Vlada NDH, nasuprot tome, tražila je da divizija bude raspoređena ne samo u istočnoj Bosni već i na širem području NDH. U Himlerovom štabu pripremljene su »Smjernice« za osiguranje mira u Bosni i s tim u vezi određeni zadaci 13. SS-divizije kao i program mjera koji treba provesti u Bosni da bi se u njoj obezbijedio mir. U »Smjernicama« se kaže da je osnivanje divizije preduslov za osiguranje mira u Bosni. Na taj način »Smjernice« prekidaju sporenje oko teritorije divizije, jer se izričito objavljuje da Bosna predstavlja njenu teritoriju. U prvom članu »Smjernica« stoji: »Firer zahtijeva od SS dobrovoljaca bosanskohercegovačke brdske divizije da budu čuvari domovine pripadnika divizije«. »Smjernice« su u cjelini prožete nacističkom ideologijom. »Vernost prema Hitleru« je osnovni preduslov za osiguranje mira u Bosni. Istovremeno, tu se naglašava da muslimansko stanovništvo Bosne čini bazu narodne zajednice, koja se može proširivati prihvatanjem onih elemenata čiji je opstanak u Bosni potreban. »Zdravu snagu« muslimanske narodne tradicije čini muslimansko stanovništvo u provinciji, a ne u gradovima, u kojima »muslimanska inteligencija ne poznaje nikakav osjećaj za zajednicu«. Prvi korak da se obezbijedi mir je »čišćenje zemlje od bandita i narodnih neprijatelja.« Cilj je da se »uništi neprijatelj«, ali »uništiti treba osobu, a ne kuću, zemlju i inventar neprijatelja«. »Smjernice« predviđaju da se stvore opštine sa stanovništvom iste vjeroispovijesti. Ako Muslimani čine većinu stanovništva u jednoj opštini pravoslavce treba iseliti u pravoslavna naselja i obratno. Zadatak je komandanta divizije

[294]) PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – H 301992-H 301995) Zagreb den 30. März 1944 – Geheime Reichssache – Vermer über Vortrag beim Führer am 8. März 1944, um. 14,00 Uhr auf dem Berghof.

da onima koji se preseljavaju objasni »nužnost osnivanja čistih narodnih naselja«. Inače, u selima sa pravoslavnim življem određuje se prostor kretanja njihovom stanovništvu, a nepoštovanje ovoga naređenja kažnjava se smrću. U svakom naselju podižu se pomoćne škole, čiji rukovodioci mogu biti učitelji, imami (muslimanski vjeroučitelji), ali nikako intelektualci.[295]) Smisao »Smjernica« je da 13. SS-bosansko-hercegovačka brdska divizija predstavlja nosioca i garanta mira u Bosni, u kojoj bazu njenog stanovništva čini muslimanska narodna zajednica. Pripadnici divizije ispunjavaju nalog Firera, koji od njih zahtijeva da budu čuvari svoje domovine. Stupajući u 13. SS-diviziju njeni pripadnici zaklinju se na »vjernost i poslušnost Fireru Adolfu Hitleru do samrtnog časa«, ali i na vjernost »Hrvatskoj državi i poglavniku« i na »poštovanje interesa hrvatskog naroda«. Prema »Smjernicama« mir u Bosni osigurava se na taj način što se isključuje zajednički život Muslimana sa Srbima. Tekst zakletve pripremljen je u Glavnom uredu SS rajhsfirera SS.[296]) U »Smjernicama«, a naročito u zakletvi napravljen je kompromis između stavova vodećih instanci SS i njemačkog poslanika u NDH Kašea, koji je uvažavao zahtjeve ustaških vrhova u vezi sa hrvatskim karakterom divizije. Ipak, u navedenim dokumentima preovladalo je stanovište rajhsfirera SS Himlera da osnovu sastava divizije čine Muslimani, kojima je i Hitler u pogledu vojničke borbenosti davao prednost u poređenju sa Hrvatima.

Pokazalo se da su »Smjernice« više izražavale jednu njemačku političku orijentaciju opšteg karaktera nego što su njihovi tvorci bili u mogućnosti da ih pretvaraju u realnost. Muslimansko-srpska konfrontacija trebalo je da bude muslimanska politička linija i praksa. »Smjernice« su podrazumijevale produbljivanje i zaoštravanje suprotnosti i sukoba između Muslimana i Srba, dok su istovremeno Nijemci u istočnoj Bosni inicirali i slijedili politiku saradnje sa četnicima, da bi zaustavili napredovanje partizana i uspon narodnooslobodilačkog pokreta. Ustaški izvještaji s proljeća 1944. godine govore da Nijemci vode »pomirljivu politiku popuštanja

[295]) AVII-NAV-N-T-175-120/2645996-6023 – 13. SS divizija – obavešt. odel. str. pov. 77/44 Smernice za obezbeđenje zemaljskog mira u Bosni.
AJ – Mikrofilmoteka – inv. br. 232 – T-120-R 1757, E 025379 – 025387 – Geheime Komandosache (13. SS Division 7c, 77/44 – Richtlinien für die Sicherung des Landesfriendes in Bosnien – Division Stabsquartier, den 9. März 1944 – Der Divisionskommandeur gez. Sauberzweig SS-Brigadefürer und Generalmajor der Waffen-SS.

[296]) AVII – NAV-N, London 2 – H 297578 – Raisfirer SS-Načelnik Glavnog ureda SS – Berlin 17. mart 1944 – Tekst zakletve za 13. SS-dobrovoljačku bosanskohercegovačku brdsku diviziju. (U istom aktu obergupenfirer Berger traži da se veliki jerusalimski muftija preseli u oblast Brandenburga, kako bi bio u blizini novoosnovane imamske škole, u kojoj se podizao kadar imama za 13. SS diviziju).

prema četnicima« u prostoru »kotareva Višegrad, Foča i Rogatica«, kao i u »kraju između Drine i Tuzle koji četnici drže pod svojom kontrolom jer ih u tome podržavaju Nijemci. »Kada bi se vršila sada prebrojavanja pučanstva u istočnoj Bosni ono bi ispalo potpuno u korist naših neprijatelja«, tj. Srba, saopštava se u izvještaju ustaškog policijskog organa.[297]) I sa drugih područja stizali su ustaški izvještaji o slabljenju uticaja organa NDH u njima. U maglajskom i tešanjskom kraju Nijemci su pomagali Ozrenski četnički odred sa oružjem i municijom i sa blagonaklonošću se odnosili prema izvjesnim nastojanjima među Muslimanima da uspostave saradnju sa četnicima. U ovim srezovima Muslimani su, po ustaškom prikazu situacije, razvijali veliku aktivnost u cilju materijalnog pomaganja zelenog kadra i stvorili »tajnu organizaciju koja je vrbovala Muslimane iz domobranstva« da se okupljaju u zelenokadrovskim grupama. Ova aktivnost poticala je, navodno, od elemenata koji su »priželjkivali autonomiju Bosne i Hercegovine«, pa da bi se ovaj pokret »u zametku ugušio«, zahtijeva se da se u maglajskom i tešanjskom kotaru preduzme »akcija čišćenja sa našim junačkim ustaškim postrojbama« i na tom području »zavede red«.[298]) Karakteristično je da ustaški policijski organi u izvještajima o političkom stanju u Bosni i Hercegovini sada centralnu pažnju posvećuju ponašanju i raspoloženju među Muslimanima. I u hercegovačkim kotarevima Gacko, Stolac, Nevesinje ustaški izvještaj govori o dobrim odnosima između Nijemaca i Muslimana, o njemačko-četničkoj saradnji kao i o saradnji Muslimana i četnika. U ovom dijelu Hercegovine muslimansko stanovništvo, navodno, nije pokazivalo »veliko zanimanje« u pogledu »saveznika Turske i pitanja autonomije Bosne i Hercegovine«.[299]) Organi NDH imali su razloga za zabrinutost zbog razvoja političkih odnosa u Bosni i Hercegovini, jer su sve manje mogli da ga kontrolišu i usmjeravaju.

Dok su vlasti NDH bile nezadovoljne i ozlojeđene što gube uticaj među Muslimanima, četnički pokret je činio nove pokušaje da se približi Muslimanima i da ih okupi na državno-političkom programu kongresa u selu Ba. Sa tim zadatkom bio je pokrenut list »Istok« (»Mašrik«) namijenjen Muslimanima, na čijim je stranicama objavljena serija političkih i propagandnih članaka u

[297]) AMRS - FOND UNS-a - NDH - Ministarstvo unutrašnjih poslova - Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost - Odjel B - Odsjek II - Br. V. T. - 2167-13-1944, Zagreb, 14. ožuljka 1944. - Predsjedniku vlade, Ministarstvu oružanih snaga.

[298]) AMRS - Fond UNS-a - II B Podosjek 6 - Izvješće br. 27 - Politički i vojnički položaj na području kotara maglajskog i tešanjskog - »U. S. 1115«, dana 31. III 1944.

[299]) AMRS Fond UNS-a - NDH Ministarstvo unutrašnjih poslova - Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost - Odjel B - Odsjek II - br. V. T. 2842-44 - Podaci o Muslimanima na području kotara Gacko, Stolac i Nevesinje - 31. ožujka 1944.

kojima se razmatraju značajna pitanja položaja Muslimana u »novoj preporođenoj, demokratskoj i federativnoj kraljevini Jugoslaviji«, koja »vaskrsava«. U martovskom broju »Istoka« obratio se Draža Mihailović specijalnom »Porukom Muslimanima širom Jugoslavije« u kojoj izjavljuje da je u »međusobnoj borbi prolivena krv i na jednoj i na drugoj strani samo za račun i za korist trećega – neprijatelja i pravoslavnih i Muslimana«. Podsjećajući da su u »zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja« dali svoje živote »rahmetli dr Ismet Popovac i heroj iz prošlih ratova rahmetli Fehim Musakadić«, Draža Mihailović ponavlja stav Četničkog kongresa da »budući položaj Muslimana u obnovljenoj državi« zavisi od saradnje Muslimana sa »Jugoslavenskom vojskom u otadžbini« u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.[300]) Na liniji propagande ciljeva četničkog pokreta veoma živu aktivnost razvijao je Mustafa Mulalić, jedan od potpredsjednika kongresa u selu Ba i bivši narodni poslanik u Livnu na listi JNS. Svoje poglede iznosio je u obliku pisama »Braća« i »Prijateljima«, uvjeravajući Muslimane da »Jugoslavija samo kao kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost«. Mulalić je obavještavao »Prijatelje« da Muslimani treba da prihvate ruku koju im pruža Draža Mihailović »u punoj svesnosti da je on – u ovoj našoj opštoj tragediji – jedini faktor i garancija mira, poretka i državnosti... Neka se naši Muslimani ne zavaravaju iluzijama koje stvara Titova propaganda, jer partizanstvo odvodi u komunistički poredak, a ovaj je očita propast Islama«.[301]) Navedene poruke Muslimanima s vrha četničkog pokreta ostajale su bez rezultata. Jaz između Muslimana i četničkog pokreta suviše je bio dubok da bi mogao biti zatrpan porukama i deklaracijama o budućoj »ravnopravnosti i jednakosti pred svim zakonima«. Muslimanima nikako nije odgovarala perspektiva »administrativne autonomije« u srpskoj federaciji, kao ni eventualno, u hrvatskoj federativnoj jedinici, koju je apstraktno i teorijski dopuštao četnički muslimanski list »Istok«.[302])

[300]) AVII – Ča-10/6-1, k. 226 – »Istok« – Glas jugoslovenskih Muslimana – br. 7 – Slobodne srpske planine – Godina I – mart 1944 – Poruka generala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije.

[301]) AVII-Ča, Reg. br. 36/1-1. 15. – Poruka Mustafe Mulalića za Ibrahima Pjanića, komandanta Legije – Soko (Gračanica), 6. III 1944.

[302]) AVII-Ča-10/6-1, k. 226 – »Istok« – Glas jugoslavenskih Muslimana – br. 7 – »Federacija i Muslimani«.

NOJBAHEROVA IDEJA SRPSKE FEDERACIJE – NASILJA 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE U ISTOČNOJ BOSNI – PROMEMORIA MUSLIMANSKIH PREDSTAVNIKA PREDSJEDNIKU VLADE NDH DR NIKOLI MANDIĆU OD 28. APRILA 1944. GODINE

Prema oficijelnim njemačkim izvorima, u ovo vrijeme Nacionalni komitet Albanske lige, čiji je predsjednik bio Bedri Pejani, imao je »fantastičan plan« protjerivanja Srba sa albanske oblasti Kosova i priključenja Albaniji Sandžaka i Bosne i Hercegovine. U krugu velikog jerusalimskog muftije smatralo se da ovo »ujedinjenje« odgovara interesima islama, ali su mu se Nijemci suprotstavili, jer je ovaj plan protivrječio strateškom cilju Trećeg Rajha. Naime, Muslimani Sandžaka, Bosne i Hercegovine predstavljali su »objekat politike Rajha u okviru novog poretka u hrvatskom i srpskom prostoru«. Prema ovoj koncepciji, u federaciji koju bi činili »ostatak Srbije, Sandžak i Crna Gora« Sandžak bi imao funkciju suprotstavljanja beogradskom centralizmu, dok bi u hrvatskom prostoru u državnom interesu muslimanskom stanovništvu imala biti priznata široka kulturna autonomija. Autor ove koncepcije, specijalni opunomoćeni ambasador Rajha na Jugoistoku, Herman Nojbaher pretpostavljao je da će na taj način biti moguće da se Muslimani hrvatskog i srpskog prostora založe za jednu državnu ideju kao u dobra Otomanskog Carstva i dvojne Habsburške Monarhije da bi djelovali protiv »kompaktnog nacionalističkog povezivanja Hrvata i Srba«. S tim u vezi Nojbaher je upozorio na potrebu da se iz centra kontroliše aktivnost velikog muftije, ističući da ovaj »delikatni razvojni problem ne trpi nikakvo nepozvano miješanje političkih agenata sa strane«.[303]) Nojbaherova razmišljanja i prijedlozi u vezi sa njemačkom politikom u srpskom i hrvatskom prostoru, a posebno u vezi sa muslimanskim autonomističkim težnjama, nisu izazvala promjene u balkanskoj strategiji Rajha. Okupacijom Jugoslavije praktično trasirana njemačka politika na srpskom i hrvatskom prostoru usvajala je samo one promjene koje nisu dovodile u pitanje njen osnovni pravac koji je inaugurisao sam Hitler: Odlučno protiv Srba, do kraja u savezu sa Hrvatima, tj. NDH, prijateljski sa Muslimanima.

Sporazumi između njemačkih i četničkih komandanata, koje je podržavao opunomoćeni ambasador u Jugoistoku Nojbaher, bili su praćeni sjenkom uzajamnog nepovjerenja. Niti je muslimansko stanovništvo bilo zaštićeno od četničkih prepada i

[303]) PA/AA – Inland II G – 410 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage im und über den Nahen Osten – vom 1941 bis 1944 – k. 209.554 – Telegramm Nr 771 vom 9. 4. 1944 – Sonder-bevollmächtigter Südost, Betrifft: Politik des Grossmufti – Neubacher.

nasilja, niti srpsko od ustaša i zelenokadrovaca. Pogotovo je nemir u istočnoj Bosni zavladao povratkom 13. SS-divizije. Na prostoru Brčkog i Bijeljine, gdje su se nalazila dva centra ove divizije, njeni pripadnici »klali su sve što nije nosilo fes«.[304]) U ovim zločinima prednjačili su Šiptari, koji su odavde poslati u Albaniju gdje su poslužili kao osnov za obrazovanje divizije »Skenderbeg«. Udaljavanje Šiptara sa ovoga područja nije izmijenilo situaciju. Pljačka i nasilja pripadnika divizije nad srpskim stanovništvom doveli su na pomisao da se divizija premjesti u Bačku, što nije moglo biti provedeno zbog obećanja da se divizija neće pokretati iz Bosne.[305]) Sa nasiljima protiv srpskog stanovništva 13. bosanskohercegovačka SS-divizija nije osiguravala podršku Muslimana. Naprotiv, među Muslimanima raslo je nezadovoljstvo protiv ove divizije, koje se manifestovalo izrazitijim opredjeljivanjem i pristupanjem Muslimana u narodnooslobodilački pokret. »Pred nastupom ovih postrojbi« (tj. 13. SS-divizije), saopštava jedan »pouzdanički« izvještaj nadležnom organu u Zagrebu, »bježi mnogo Muslimana sa partizanima, naročito iz onih mjesta koja su prilično bila u rukama odmetnika... Postoji stoga opravdana bojazan da će i ovom prilikom... stradati mnogo nevinog pučanstva napose Muslimana...«[306])

U okupatorskom krugu niko nije bio zadovoljan stvorenim stanjem u Bosni i Hercegovini. Ustaške vlasti zbog saradnje Nijemaca sa četnicima, muslimanski autonomisti zbog neefikasnosti njemačke zaštite Muslimana od četničkog ugrožavanja, četnici zbog njemačke podrške 13-oj muslimanskoj SS-diviziji. Razvoj događaja sve ih je gonio na međusobne sporazume, u koje su njihovi učesnici od početka malo vjerovali, usljed čega su neizbježno izbijale razlike i suprotnosti njihovih interesa. Naročito se produbljivala konfrontacija između politike organa NDH u Bosni i Hercegovini i kruga muslimanskih građanskih političara. O tome dokumentovano govori »Pro memoria« o sastanku u Sarajevu 28. i 29. aprila 1944, kome su prisustvovali predstavnici NDH sa predsjednikom vlade NDH drom Nikolom Mandićem na čelu i delegacija Muslimana iz Sarajeva koju je predvodio Asim Ugljen, predsjednik Vrhovnog suda. Značajno je da su delegaciju od 15 članova sačinjavali predstavnici svih političkih struja koje su tokom posljednjih 20 godina postojale među Muslimanima. Članovi delegacije bili su

[304]) AVII – Br. reg. 43/1-50, k. 312-13 SS bosanskohercegovačka divizija zvana Handžar – Izjava komandanta 28. puka Franje Matheis-a.

[305]) AVII – Br. 36/4-k. 9 – Jugoslaw war crimes Commission ATT. TO A. GP. H. Q – No 289 8. 10. 1945. Protokol saslušanja Matheis Franje.

[306]) AMRS – Fond UNS-a – BII-IV-BH – Odjek dolaska bosanskohercegovačkih SS postrojbi – Pouzdanik iz Zagreba dostavlja – 29. IV 1944.

najistaknutiji građanski muslimanski intelektualci, privrednici i političari - naučnici, profesori, advokati, narodni poslanici i ministri iz JMO, vodeći funkcioneri muslimanskih društava, predstavnici kulturnih društava »Gajret« i »Narodna uzdanica«. Njihov Memorandum predsjedniku vlade NDH sadržavao je obilnu dokumentaciju o ustaškom proganjanju Muslimana u Bosni i Hercegovini, koje je dobijalo oblike masovnog upućivanja u koncentracione logore i raznih drugih nasilja od diskriminacije u javnim službama i zapošljavanju, i pljačkanja imovine, silovanja, hapšenja do ubistava. U Memorandumu se kaže da su sva navedena ustaška nasilja nad Muslimanima poznata organima vlasti u NDH, a da se ništa ne preduzima da se obustave i njihovi izvršioci pozovu na sudsku odgovornost i kazne. U zaključku Memoranduma konstatuje se da su »Muslimani... dovedeni u jedno teško stanje. Nezadovoljstvo raste iz dana u dan, što može imati nedoglednih posljedica«.[307]) Ovaj korak muslimanskih građanskih političara, kao i politički sastav delegacije, u kojoj su se zajedno našli tadašnji državni funkcioneri u NDH, bivši istaknuti predstavnici JMO, intelektualci srpskog i hrvatskog opredjeljenja, pa čak i pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta[308]) potvrđivali su da je bio iskopan nesavladiv jaz između NDH i bosanskohercegovačkih Muslimana i da je protivustaška orijentacija Muslimana postala realnost u kojoj su snage narodnooslobodilačkog pokreta imale sve čvršće pozicije. Orijentiran na zelenokadrovski pokret i podršku njemačkog okupatora, muslimanski autonomistički pravac susretao se sa činjenicom da su minimalne njegove mogućnosti uticaja na političko držanje širokih muslimanskih slojeva.

Kratki prikaz stavova Memoranduma iza kojih je stajao širok sastav muslimanskih političkih i javnih radnika govori o veoma temeljnoj dokumentovanosti kritike ponašanja i odnosa organa ustaške vlasti prema Muslimanima, koji su bili izloženi svakojakim oblicima ustaških nasilja i zločina. S obzirom da je Memorandum predat predsjedniku vlade NDH dru Nikoli Mandiću[309]) prilikom njegovog boravka i zvanične posjete Sarajevu, pa zbog toga dobio karakter javnog političkog čina, bilo je normalno očekivati oficijelno ustaško reagiranje na optužbe

[307]) AVII - Br. reg. 24/4-10, k. 233 - Pro memoria o održanom sastanku dne 28. i 29. travnja 1944. u zgradi velike župe u Sarajevu.

[308]) U delegaciji se nalazio i dr Zaim Šarac, advokat u Sarajevu, koji je bio predsjednik ilegalnog NOO-a i već duže vremena organizovao djelovao u narodnooslobodilačkom pokretu. Vidjeti: Avdo Humo: »Moja generacija« - Beograd - Sarajevo - 1984. - str. 791-792; »Sarajevo u revoluciji« - knj. 2 - Sarajevo - 1977 str. 33, knj. 3 - str. 619, knj. 4-34.

[309]) Dr Nikola Mandić bio je predsjednik Hrvatske narodne zajednice (1910) i zamjenik zemaljskog poglavara za Bosnu i Hercegovinu (1914). Prije toga se bavio advokaturom.

iznesene u Memorandumu. Ipak, iz jednog »posebnog izvješća« doznajemo kako je izgledao »osvrt na promemorij predan 28. i 29.IV 1944. predsjedniku vlade dr Nikoli Mandiću.« Tu se Memorandum ocjenjuje kao »jedan od najvećih atentata... svih Muslimana za suverenitet i jedinstvo NDH«, čiji je cilj »autonomija Bosne i Hercegovine«. Potpisnici Memoranduma predstavljaju grupu »inteligenata bez podrške u narodu«, koja je preko Nijemaca i velikog jerusalimskog muftije pokušala pridobiti vodeće krugove njemačkog Rajha, pa i samog velikog muftiju da se uspostavi autonomna Bosna i Hercegovina. Pošto je prekinula veze sa »svojim dotadašnjim predstavnicima u državnoj upravi prof. Hakijom Hadžićem i drom Džaferom Kulenovićem« ova grupa je »sprovela fuziju svih bivših stranaka« i aktivno se zalagala za stavove Memoranduma, umnožavala ga i rasturala po Sarajevu. Ocjenjujući da akcija »nema protudržavni karakter« u »Osvrtu« se uvažavaju prigovori Memoranduma da Muslimani nisu aktivno zastupljeni u državnoj upravi, pa se predlaže da se »što brže imenuje veći broj Muslimana, uglavnom politički još nepoznatih, na odgovorne položaje« uz koje treba postaviti »tihe savjetnike – pouzdane naše ljude«. Uporedo s tim, savjetuje se u »Osvrtu« da se u smislu želja muslimanskog svećenstva potpisivanjem Ustava IVZ uspostavi vjersko-prosvjetna autonomija Muslimana i izražava uvjerenje da će se na taj način »konačno jednom zauvijek likvidirati problem autonomije Bosne i Hercegovine«.[310]) Memorandum 15 poznatih muslimanskih javnih radnika značio je ozbiljan udarac ustaškoj politici prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini, koje su ustaški vrhovi poslije Memoranduma nastavili da optužuju zbog nevjerstva hrvatskoj ideji i privrženosti autonomističkom pokretu. Pokušaji da pojedinačnim imenovanjem politički pouzdanih ali nepoznatih Muslimana za izvjesna mjesta u državnoj upravi povrate povjerenje građanskog muslimanskog političkog kruga u NDH ostali su bez uspjeha. Imenovanje dra Mehmeda Alajbegovića za ministra vanjskih poslova početkom maja 1944. nije donijelo nikakve promjene u smislu jačanja političkog uticaja NDH među bosanskohercegovačkim Muslimanima. Takve nade i iluzije mogle su da se gaje i održavaju u izvjesnim ustaškim sredinama, kao što su takva objašnjenja mogla da budu prisutna i u »beogradskim političkim krugovima« koji su komentarisali da Alajbegovićevo imenovanje predstavlja »preorijentaciju hrvatske politike prema Muslimanima« i da se na taj način Muslimanima

[310]) AMRS Fond UNS-a – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek B/II – Pododsjek IV-BH – Posebno izvješće br. 65 – 31. svibnja 1944.

u NDH »daje više prava nego što su do tada uživali«.[311]) Sam Alajbegović nije imao nikakvih iluzija u pogledu značaja njegovog imenovanja za afirmaciju ustaške politike među Muslimanima u Bosni i Hercegovini, kao ni u pogledu njegovih ličnih okolnosti i mogućnosti da vodi spoljnu politiku NDH,[312]) koja je bila određena samom pojavom po volji sila Osovine Berlin-Rim, prvenstveno Trećeg Rajha.

U ocjenama ustaških organa, naročito onih u vrhu, Muslimani u cjelini tretirani su mahom kao protivnici NDH, kao »izdajnici« hrvatskog nacionalnog interesa i njegovog najvišeg ostvarenja – NDH, a autonomija Bosne i Hercegovine osuđivana je kao antidržavna zavjera. Za vojne i političke poraze NDH i haotične prilike u Bosni i Hercegovini odgovornost snose Muslimani, u koje, isticalo se sa ogorčenjem u ustaškim vrhovima, ne treba imati povjerenje. Optužbe protiv Muslimana zbog savezništva sa partizanima, dezertiranja iz domobranstva u partizanske jedinice i zeleni kadar bile su praćene praksom diskriminacije, nasilja i ubistava muslimanskih građana, pa i uništavanja cijelih muslimanskih porodica, o čemu pruža dokumentaciju i navedeni Memorandum predsjedniku vlade NDH 15-storice sarajevskih muslimanskih javnih radnika krajem aprila 1944. godine

[311]) AMRS – Fond UNS-a – »Beograd o ministru dr Alajbegoviću i njemačkoj politici u Bosni i Dalmaciji« – br. 51 30. svibnja 1944.

[312]) AVII – Fond NDH – Br. reg. 5/5-1-16 – k. IOG – Izjava dr Mehmeda Alajbegovića od 16. XI 1946.

OCJENA GENERALA ZAUBERCVAJGA, KOMANDANTA 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE O STANJU NA ZAPOSJEDNUTOM PODRUČJU – KAMPANJA IZ SVIH PRAVACA ZA JAČANJE UTICAJA MEĐU MUSLIMANIMA

Ustaškom vođstvu naročito je teško padala saradnja Nijemaca sa muslimanskim autonomistima kao i sa četnicima. 13. brdska SS divizija predstavljala je, po ustaškim ocjenama, glavno uporište autonomističkog pokreta. Ona je bila »sva autonomistički nastrojena«, pa su Nijemci protivhrvatsko raspoloženje pripadnika divizije namjeravali, mislilo se među ustašama, da iskoriste za uspostavljanje »saradnje Muslimana sa četnicima« u istočnoj Bosni. Naime, Nijemci su u borbi protiv snaga NOVJ u istočnoj Bosni pretpostavljali saradnju sa četnicima zajedničkim operacijama sa oružanim snagama NDH, o čijoj su borbenoj sposobnosti davali izrazito negativan sud. Ustaške vlasti su imale obavještenje da će iz Srbije preći u istočnu Bosnu oko pedeset hiljada četnika da bi po dogovoru sa njemačkim komandantima učestvovali u borbi protiv partizana sa njemačkim jedinicama. Po ustaškoj ocjeni situacija u istočnoj Bosni bila je kritična i zbog porasta zelenokadrovskog pokreta čiji su predstavnici takođe sarađivali sa njemačkim komandantima. Na području srezova Tuzla, Srebrenica, Zvornik, Kladanj i Vlasenica formirao se zeleni kadar, koji se sastojao »isključivo od Muslimana« i obuhvatao oko 10.000 hiljada ljudi. »Zapovjednik« ove zelenokadrovske grupacije bio je zvornički profesor Nešad Topčić, koji se zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Početkom maja 1944. odletio je avionom u Berlin zajedno sa višim oficirima 13. SS-divizije. Ustaški organi su smatrali da je jedini motiv njegovog putovanja u Berlin bila autonomija Bosne i Hercegovine, u kojoj bi on kao istaknuta muslimanska vojna ličnost »imao jedan od odlučujućih položaja«.[313]) Tako je, po ustaškim izvorima, istočna Bosna bila izgubljena za NDH. Vlast i kontrolu u istočnoj Bosni imali su partizani, četnici, zeleni kadar i Nijemci, koji su sada tražili saradnju sa četnicima da bi savladali »glavnog neprijatelja« partizanski narodnooslobodilački pokret.

Štab 13. brdske SS-divizije dao je o ovim pitanjima svoje mišljenje u analizi političkog položaja na zaposjednutom području.[314]) Osnovu ove analize čini ocjena o »očiglednoj« nemoći NDH i njenih državnih organa. »Hrvatska postoji samo zahvaljujući prisustvu njemačkih vojnih formacija«, kaže se u

[313]) AVII – Br. reg. 4/1-3/ k. 153 – 1. lipnja 1944 – »Prelaz četnika Draže Mihailovića na područje NDH i put Nešada Topčića u Berlin.

analizi. Zatim slijedi ocjena prema kojoj vodeći sloj nema vlasti, građanstvo je rezervisano, intelektualci i mase priklanjaju se komunizmu, a jedina jasna linija može se vidjeti kod srpskih seljaka, koji su u svom zavičaju dobro organizovali zaštitu pomoću četničkih jedinica. S druge strane, Muslimani predstavljaju kolebljiv elemenat. Oni uvijek traže oslonac kod onih za koje misle da su jači. Već se ugasila prva radost zbog pojave divizije u uvjerenju da ona raspolaže snagom da u Bosni i Hercegovini uvede autonomiju. Muslimani ne shvataju da pored vojnog faktora mora da se uspostavi zajednica cijelog naroda i da se posebni sebični interesi ne mogu postavljati ispred interesa zajednice. U takvoj situaciji na području pretežno naseljenom muslimanskim stanovništvom ustaške snage čine sve da razbiju muslimanske SS-jedinice i spriječe 13. SS-diviziju da uspostavi mir i red u istočnoj Bosni. Po ocjeni komandanta divizije za ustaše nisu boljševičke Titove jedinice »državni neprijatelj br. 1«, već Muslimani u SS-jedinicama. Time se objašnjava pojava »bosanskih planinaca«, koji se u narodu zovu zeleni kadar. U štabu 13. SS-divizije se konstatuje da je zelenokadrovski pokret zahvaćen procesom raspadanja i s tim u vezi sklonost da pripadnici zelenog kadra pristupaju Titovim snagama. Na čelu zelenokadrovskog pokreta u zaposjednutom području istočne Bosne, navodi se u analizi, nalazi se zvornički prof. Nešad Topčić. Ponašanje Topčićevih zelenokadrovaca komandant 13. SS-divizije objašnjava i dovodi u vezu sa prelazom zelenokadrovskih jedinica pod komandom Huske Miljkovića u sklop partizanskih formacija u februaru i martu 1944. Prema izjavi komandanta Prvog bataljona »Bosanskih planinaca« Muslimanima je »prijetila velika opasnost od četnika, mnogo gora nego od partizana«. Zategnuti muslimansko-četnički odnosi nisu odgovarali razvijanju njemačko-četničke saradnje na liniji zajedničke borbe protiv partizana, kao što je njemačkim vojno-političkim nastojanjima protivriječilo zaoštravanje odnosa između ustaša i Muslimana. Obaviješten da je Nešad Topčić dobio poziv od šefa Glavne službe SS da doputuje u Njemačku i da je imao priliku da se sastane sa SS-obergrupenfirerom Bergerom i velikim muftijom, komandant 13. SS-divizije ističe potrebu naročito kritičnog posmatranja ličnosti ovoga zelenokadrovskog komandanta. General Zaubercvajg smatrao je da posebnu pažnju zaslužuje Topčićeva izjava »da će on znati da razbije 13. SS-diviziju i njeno ljudstvo privuče u zeleni kadar ukoliko divizija ne likvidira četnike«. Analiza komandanta 13.

[114]) PA/AA Inland II G – 404 – Akten betreffend Berichte und Meldunge zur Lage in und über Jugoslawien – Geheime Kommandosache – 13. SS Divizion – Lagebericht Nr 1 (9) für die Zeit vom 7. 4. – 15. 6. 1944 – Der Kommandierende General Sauberzweig – SS Brigadenführer und Generalmajor der Waffen SS – 405524-405545.

SS-divizije o vojno-političkom položaju nametala je zaključak da se divizija nalazi u veoma složenim uslovima, utoliko težim što se od njenih pripadnika traže veliki napori, za koje »bošnjak nije dorastao«.[315])

Raspoređena na prostoru Zvornik–Tuzla–Brčko–Bijeljina 13. SS-divizija imala je zadatak da stvori stabilnu situaciju u istočnoj Bosni i da istovremeno provodi regrutaciju i obnavljanje svoga sastava iz redova muslimanskog stanovništva na ovom području. Međutim, oblast cazinske krajine sa kompletnim muslimanskim elementom ostala je izvan kontrole ove muslimanske SS-divizije. Izazvano organizovanim ubistvom Huske Miljkovića, rovito stanje u muslimanskim brigadama, iz kojih su dezertirali ustaški elementi, nastojali su da iskoriste ustaški organi i vrhovi u cilju stvaranja »Ustaško-krajiškog zdruga« u cazinskoj krajini. Istovremeno iz 13. SS-divizije upućeni su na ovo područje imami sa zadatkom da pripadnike Huskinih jedinica vrbuju za »bosansko-hercegovačke SS postrojbe«. Prema ustaškim policijskim izvještajima, na mobilizaciji Muslimana cazinske krajine u SS-jedinice poslije pogibije Huske Miljkovića naročito su se angažovali poručnik Ljubijankić, jedan od bivših komandanata u »Huskinoj vojsci« i Hasan Miljković, bivši narodni poslanik na listi JMO.[316]) Ustaški predstavnici otvoreno su se suprotstavljali akciji vrbovanja Muslimana Krajišnika u SS-jedinice, koja je, po njihovoj ocjeni bila direktno uperena protiv interesa NDH. Razvoj događaja učinio je veoma lomnom osnovu ustaško-njemačkog savezništva. Izloženi pritiscima ustaških organa, s jedne, i imama iz SS-jedinica, s druge strane, Muslimani cazinske krajine sticali su uvjerenje da je narodnooslobodilački pokret pravi nosilac narodnih interesa.

Ustaška i njemačka SS-kampanja za Muslimane cazinske krajine iznijela je na površinu poznate suprotnsoti između ustaškog vrha i vođstva njemačkih oružanih jedinica SS u vezi sa 13. muslimanskom SS-divizijom. Zbog podrške koju je davao vladi NDH i njenom stavu da ova divizija ne bude isključivo muslimanska, kao i zbog pristranih izvještaja o vojnim neuspjesima ove divizije, njemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše morao je da primi ozbiljne prigovore ministra spoljnih

[315]) Ovdje smo iscrpnije koristili »Lagebericht Nr 1« komandujućeg generala 13. SS divizije u izlaganju njegovih ocjena o političkom položaju Muslimana u istočnoj Bosni. Izvještaj, međutim, pruža veoma informativan pregled o stanju kod svih zaraćenih strana: ustaša, četnika, partizana, zelenog kadra, 13. SS-divizije, njihovom naoružanju, propagandi, špijunaži, pojavama dezerterstva.

[316]) AMRS – Fond UNS-a Prilike u Bosanskoj krajini i pogibija Huske Miljkovića – 9. svibnja 1944.
AMRS – Fond UNS-a Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek B/II – Pododsjek IV – BH – Posebno izviješće br. 58 – 25. svibnja 1944.

poslova fon Ribentropa. Ministar je upozorio poslanika da Hitler ne odobrava njegovo ponašanje i istovremeno mu stavio do znanja da su njegovi izvještaji o odnosima u NDH opterećeni ocjenama ustaških organa, umjesto da ih prikazuje sa »apsolutnom trezvenoću«. Odbacujući Kašeove izvještaje prema kojima je muslimanska SS-divizija vodila neuspješne borbe protiv partizana, Ribentrop je utvrdio da se ova divizija uspješno borila. Ribentrop je dobro poznavao situaciju u NDH i imao svakako dovoljno razloga kada je podvlačio Kašeu da ne smije primati pod gotovo ono što mu se sa ustaške strane saopštava, već je dužan da brižljivim provjeravanjem izgrađuje pouzdan sud.[317])

Poslije komandanta njemačkih snaga na Jugoistoku, sada je i Ribentrop stekao negativan sud o stanju u NDH i njenom vrhu. Samo je Kaše i dalje, koliko je mogao, podržavao Pavelića i njegovu vladu. U njemačkim krugovima zvali su ga većim Hrvatom i od samog Pavelića. U NDH se produbljivala protivrječna situacija. Nijemci su o NDH govorili s prezirom a istovremeno su bili uvjereni da im je ona najpouzdaniji saveznik. Ocjenjujući da im je ovo savezništvo nedovoljno u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, Nijemci nisu skrivali zainteresovanost da imaju podršku Muslimana, ali i da uspostave i održavaju saradnju sa četničkim komandantima u istočnoj Bosni. Ipak, svaka od zaraćenih strana nastojala je da u Bosni postigne dominantan uticaj. U odnosu snaga pitanje opredjeljivanja Muslimana dobilo je poseban značaj. Vojni i politički organi NDH nastojali su da Muslimane održe u hrvatskom domobranstvu, Nijemci su najveći značaj polagali na 13. SS-diviziju, uvjereni da je Muslimani smatraju svojom zaštitom; četnici su preduzimali ojačanu propagandu među Muslimanima da ih pridobiju za »jugoslovenske« ciljeve ravnogorskog pokreta. Svima podjednako bilo je u prvom redu stalo do toga da zaustave i spriječe proces pristupanja Muslimana u narodnooslobodilački pokret. U vojno-političkom opredjeljenju Muslimana tražio se odgovor na pitanje čija će biti Bosna: ustaška, četnička, muslimanska ili partizanska.

U prethodnom izlaganju pokazali smo da su ustaški krugovi izgubili povjerenje u Muslimane, koji su, po njima, vinovnici separatizma u NDH i nosioci autonomnog položaja Bosne i Hercegovine. Istovremeno, Muslimani nisu dali podršku ustaškom pokretu da bi povratio Bosnu i Hercegovinu u sklop NDH.

Poslije kongresa u selu Ba četnički pokret pokrenuo je veoma živu propagandu da bi pridobio Muslimane za svoju

[317]) PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – Band 10/2 – Berlin, 13. April 1944 – An den Deutschen Gesandten Herrn Kasche – Agram – Ribbentrop – H – 302049-H 302052.

koncepciju jugoslavenske federacije u obliku nasljedne ustavne monarhije. Draža Mihailović obratio se »Muslimanima Bosne i Hercegovine i starog Rasa – Sandžaka« s pozivom da se zajedno sa Jugoslavenskom vojskom u otadžbini bore za budućnost u slobodi i pravdi.[318]) U propagiranju stavova četničkog kongresa među bosanskohercegovačkim Muslimanima veoma aktivan bio je spomenuti list »Istok« (»Mašrik«), »Glas jugoslavenskih Muslimana« u kome je objavljeno više članaka koji su posvećeni problemima položaja Muslimana u Jugoslaviji.[319]) Ova propaganda, međutim, nije nalazila put do širih muslimanskih krugova, pa ni imala jačeg odjeka među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Sa nekoliko muslimanskih javnih radnika u svojim redovima, četnički pokret nije mogao da formira izvjesno stabilno uporište koje bi imalo većeg značaja u okupljanju Muslimana na programu ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića. Očigledno, četnički pokret nije mogao računati na podršku Muslimana, da bi se Bosna i Hercegovina našla u sastavu »Velike Srbije«.

Perspektiva autonomne Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom za koju su se opredijelili muslimanski autonomisti bila je uslovljena pobjedom Trećeg Rajha nad silama antihitlerovske koalicije, u koju se sve manje vjerovalo ne samo među bosanskohercegovačkim Muslimanima već i u samoj Njemačkoj. 13. muslimanska SS divizija, a još manje zeleni kadar, nisu mogli da ideju autonomije Bosne i Hercegovine učine realnim političkim programom. Njemačkim komandantima 13. SS-divizije bilo je prije svega stalo do pacifikacije istočne Bosne, tj. do uništenja partizanskih snaga, a ne do muslimanskih autonomističkih zahtjeva. Sastavljen od dezertera, zelenokadrovski pokret više je bio izraz rasula oružanih snaga NDH nego što je predstavljao snagu muslimanskog autonomističkog pokreta. Štaviše, zelenokadrovski pokret svakodnevno se topio usljed prelaza njegovh pripadnika u partizanske jedinice, kao i u jedinice 13. SS-divizije.

Otvoren prema svima koji su bili spremni da se bore protiv njemačkih okupatora i njihovih saveznika i pomagača ustaša i četnika, narodnooslobodilački pokret je širinom svoje platforme i jasnoćom političkih ciljeva u znaku odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a uspješno uklanjao uzroke kolebanja među Muslimanima, čiji su pripadnici, naročito omladina, stupali u partizanske jedinice, jačajući vojnu i političku snagu narodnooslobodilačkog pokreta. Razočarenje Muslimana u NDH

[318]) Arhiv R SUP-a – Letak Draže Mihailovića 4. V 1944: »Muslimanima Bosne i Hercegovine i starog Rasa – Sandžaka«.

[319]) AVII – Ča – 10/6-1-2-4;7 k. 226 – »Federacija i Muslimani«, »Muslimani u Jugoslaviji«, »Ustavna monarhija i Muslimani«, »Demokratija i Muslimani«, »Kulturna djelatnost među nama«, »Muslimanska matica«.

i nepovjerenje u »Veliku Srbiju« neminovno se potvrđivalo uključivanjem u narodnooslobodilački pokret. Odlučni protiv priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i Srbiji, Muslimani su spoznavali da ZAVNOBiH-ovski položaj Bosne i Hercegovine stvara uslove za njihov opšti razvoj i napredak. Narodnooslobodilački porket je postao osnovni pravac opredjeljivanja Muslimana, što još ne znači da je zelenokadrovski pokret ostao bez njihove podrške i da je NDH među Muslimanima sasvim izgubila svoje pristalice. Dvije muslimanske brigade u Unskoj operativnoj grupi na području cazinske krajine i XVI muslimanska brigada u istočnoj Bosni sa nekoliko hiljada Muslimana u mnogim bosanskohercegovačkim i drugim jedinicama NOVJ predstavljali su potvrdu ne samo o masovnom opredjeljivanju Muslimana u narodnooslobodilački pokret već i dokaz da je narodnooslboodilački pokret postao matično opredjeljenje svih jugoslavenskih naroda.

13. MUSLIMANSKA SS DIVIZIJA IGNORIŠE »SUVERENITET« NDH – AKTIVNOST ZELENOKADROVSKOG VOĐE NEŠADA TOPČIĆA I OŽIVLJAVANJE AUTONOMISTIČKOG POKRETA

Istočna Bosna predstavljala je područje na kome se autonomističko opredjeljenje Muslimana ispoljavalo duže nego u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. To se objašnjava činjenicom da su se u ovoj oblasti nalazila dva najjača centra autonomističkog pokreta u Bosni: Sarajevo i Tuzla, da je ovdje autonomistički krug u uslovima okupacije postao relativno kompaktan, pa je zahvaljujući povezanosti sa pristalicama pokreta u opštinama sa pretežnom većinom muslimanskog stanovništva mogao da ostvaruje uticaj na političko raspoloženje Muslimana. S tim u vezi ustaška odbojnost i militantno konfrontiranje prema ideji autonomije Bosne i Hercegovine, kao i protivmuslimansko djelovanje i karakter četničkog pokreta stvarali su pogodno tle za održavanje i manifestovanje ciljeva autonomističkog pokreta. Muslimanski autonomistički krug u istočnoj Bosni autonomni položaj Bosne i Hercegovine vezao je za 13. SS-diviziju i za muslimanski zelenokadrovski pokret. Izrazito ustaškog sastava, 13. SS-divizija je od svog dolaska, poslije izobrazbe, na teritoriju istočne Bosne u martu 1944. pa tokom proljeća i ljeta izvršila stravične zločine nad srpskim stanovništvom na području srezova Brčko, Gradačac, Bijeljina, Lopare, Zvornik, Tuzla, Lukavac, Kladanj, Vlasenica, koji nisu zaostajali za ustaškim pokoljima pripadnika srpskog naroda na ovom prostoru u 1941.[320]) U mnogim ovim protivsrpskim ekspedicijama zajedno sa dijelovima 13. SS-divizije učestvovali su i zelenokadrovci, koji su imali veliku vlast u nekim mjestima, kao što su Brčko i Bijeljina, u kojima su bili smješteni pukovski štabovi 13. SS-divizije. Kao nagradu za saradnju komanda 13. SS-divizije dodijelila je na upravu četničkim vođama neke teritorije u kojima su oni imali veliku vlast.[321]) Tako se autonomistički pokret našao u apsurdnoj situaciji. Suprotstavljajući se od početka uključenju Bosne i Hercegovine u sklop ustaške NDH, sada je računao da će 13. muslimanska SS-divizija, mahom regrutovana od muslimanskih ustaša, otvoriti put do autonomnog poožaja Bosne i Hercegovine. Drugo vojno uporište autonomističkog pokreta bio je zeleni kadar, nastao okupljanjem muslimanskih dezertera iz oružanih jedinica NDH,

[320]) AVII – R. b. 43/1-56, k. 312 – 13. SS bosanskohercegovačka divizija zvana »Handžar«.

[321]) Ibidem – str. 12. (Štab 13. SS-divizije dodijelio je Semberiji Raji Banjičiću, Ugljevik Lazić Jeremiji zvanom Zeka, Tavnu Damjanović Stevi zvanom Leko.

čiji su vojni i politički ciljevi bili da se ne ratuje i ne ulazi u zaraćene frontove. U saradnji zelenokadrovaca sa 13. SS-divizijom, njihovom izdvajanju iz oružanih formacija NDH i njihovom protivsrpskom opredjeljenju i ponašanju muslimanski autonomisti nalazili su elemente autonomističkog opredjeljenja zelenokadrovskog pokreta. Oslonjen na njemačkog okupatora i protivsrpski zeleni kadar, muslimanski autonomistički pokret povezao je svoju perspektivu sa snagama koje nisu imale perspektive. Savezništvo sa njemačkim okupatorom, čiji se protektorat tražio, neminovno je vodilo autonomistički muslimanski autonomistički pokret u opasnu realnost protiv srpskog opredjeljenja. Poput ustaških kvislinga i četničkih kolaboracionista, i muslimanski autonomisti vezali su svoju sudbinu sa sudbinom njemačkog okupatora.

Na zaposjednutom prostoru istočne Bosne štab 13. bosanskohercegovačke muslimanske SS-divizije ponašao se kao na okupiranom području. Ne samo što je preduzimao oružane akcije bez konsultovanja sa komandama vojnih formacija NDH nego je i cjelokupnu civilnu upravu stavio pod svoju kontrolu. U kontrolisanom dijelu istočne Bosne štab 13. SS-divizije potpuno je likvidirao organe vlasti NDH. U vezi sa izvjesnim mjerama 13. SS-divizije u Bosni i Hercegovini poslanik NDH u Berlinu dr Košak posjetio je Ministarstvo inostranih poslova 30. juna 1944. i tom prilikom izrazio žaljenje zbog njemačkog ignorisanja suvereniteta NDH. Dr Košak je naveo da je prvobitno 13. SS-divizija u svom sastavu trebalo da ima i katolike i Muslimane, a da se sada sastoji isključivo od Muslmana i da nosi naziv »13. bosańskohercegovačka dobrovoljačka muslimanska SS-divizija«. U ovom nazivu progovorio je separatistički pokret pod uticajem izvjesnih gradskih intelektualnih krugova u Bosni i Hercegovini. U slubženim prostorijama divizije, navodi dr Košak, svuda se nalaze slike velikog jerusalimskog muftije a ne hrvatskog državnog šefa. Na zaposjednutom području divizija je praktično preuzela civilnu upravu i izdaje naredbe koje sasvim zaobilaze hrvatski suverenitet. Bez dogovora sa hrvatskim vlastima divizija je na svojoj teritoriji zabranila pozivanje u hrvatsku vojsku, službeni hrvatski organi ne mogu ovdje preduzimati oružane akcije protiv »bandi«, zabranjeno je uspostavljanje hrvatskih organizacija u bilo kom obliku, zabranjena je svaka politička aktivnost. Išlo se dotle da je divizija imenovala seoske starješine i da su polagali SS-zakletvu, u kojoj se nije pominjala Hrvatska i državni šef. U diviziji se otvoreno razvijala propaganda za autonomiju Bosne i Hercegovine. SS-oberfirer From otvoreno je davao izjave o autonomiji Bosne i Hercegovine, kao što je i šturmbanfirer Krempler podržavao autonomističku ideju. SS-divizija sarađuje sa izvjesnim muslimanskim krugovima

gradske inteligencije koji su poznati zbog svojih centrifugalnih tendencija. Poslanik Košak je naglasio da Hrvatska duguje svoju nezavisnost Njemačkoj i izrazio uvjerenje da bi Hrvatska više koristila Rajhu ako bi se pojačao autoritet njene vlade umjesto što se podupiru separatističke težnje. Predstavnik Njemačkog ministarstva spoljnih poslova Henke odgovorio je hrvatskom poslaniku da, na razočarenje njemačke vlade, hrvatska vlada nije u stanju da u zemlji uspostavi normalne odnose, pa su njemačke trupe i SS snage morale da preduzmu u NDH najvažnije borbene zadatke. U takvim okolnostima sva pitanja uprave morala su da budu podređena vojnim zahtjevima. Heke je odbacio prigovor da se sa njemačke strane pomažu centrifugalne težnje uperene protiv hrvatske države i naglasio da vlada Rajha smatra Hrvatsku prijateljem i ratnim saveznikom.[322])

Moglo bi se reći da je cjelokupna politička struktura NDH bila opsjednuta opasnošću bosanskog autonomističkog separatizma i izdvajanja Bosne i Hercegovine iz NDH uz njemačku podršku. Po ocjeni ustaških organa, glavnu snagu autonomističkog pokreta predstavljao je zeleni kadar, a njegovog komandanta Nešada Topčića smatrali su autoritativnim autonomističkim vođom. Topčić je držao na okupu oko 8.000 »bosanskih planinaca«, o čijem se materijalnom snabdijevanju brinulo Ministarstvo oružanih snaga NDH, a Nijemci o snabdijevanju naoružanjem. Nijemci su, također, vodili izvjestan nadzor nad radom »bosanskih planinaca« preko svog oficira za vezu koji se nalazio u Topčićevom štabu. Ustaški izvještaji prikazuju Topčića kao nepomirljivog srbofoba, koji se spremao da od svojih »bosanskih planinaca« i Muslimana iz Sandžaka i Albanije »stvori zajedničku falangu protiv Srba«. Cijeneći da Topčićevi »planinci« predstavljaju značajnu vojnu snagu u istočnoj Bosni, koja im može biti koristan saveznik, Nijemci su pozvali Topčića u Berlin na razgovore. U Berlinu Topčić se u Himlerovom štabu juna 1944. sastao sa SS-generalom Bergerom, a istovremeno je vodio razgovore sa velikim jerusalimskim muftijom El Huseinijem, čiji je gost bio tri dana. Po povratku iz Berlina Topčić je putovao u Sarajevo na poziv Š. Behmena i M. Handžića, koji su bili zainteresovani da u redovima zelenog kadra ojačaju pozicije autonomističkog pokreta. Kontakte sa SS-generalom Bergerom nastavio je u avgustu u Zagrebu, da bi zatim zajedno sa njemačkim oficirom u svom štabu Hilerom putovao na poziv velikog mutije u Berlin. Ove Topčićeve berlinske veze, kao i saradnja sa 13. SS-divizijom bile su organima NDH neprijatne i izazivale njihovo nezadovoljstvo. Oni su se,

[322]) PA/AA – Inland IIG – 404 – Akten – betreffend: Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1944 – bd. 4, Bd 5 – str. s. Pol. Nr. 226 – Berlin, den 4. juli 1944. – Hencke – (Unterstaatssekretar in Ram).

također, plašili mogućnosti približavanja »bosanskih planinaca« narodnooslobodilačkom pokretu jer su bili obaviješteni da neki Topčićevi oficiri održavaju veze sa partizanima.[323])

Prema ustaškim izvještajima koji potiču iz ljeta 1944. godine autonomistički pokret u Bosni i Hercegovini pokazivao je mnoge znake oživljavanja, koje je bilo vezano za djelovanje komandanta »bosanskih planinaca« Nešada Topčića. Zamisao je, navodno, bila da se uspostavi autonomija Bosne i Hercegovine pod njemačkim nadzorom, da na čelu autonomne uprave bude njemački general kome bi bio dodijeljen jedan Musliman kao »civilni adlatus«. Kao uzor »autonomne uprave« poslužio je oblik vojnopolitičke uprave iz doba austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. U »autonomnoj Bosni i Hercegovini« bile bi sve tri vjere izjednačene. Oživljavanje autonomističkog pokreta u Bosni i Hercegovini ustaški organi objašnjavali su »uspješnim« boravkom Nešada Topčića u Berlinu i neuspjelim putovanjem po Bosni predsjednika vlade NDH dra Nikole Mandića. Činjenica da nije došlo do poboljšanja položaja Muslimana, što je obećao dr Mandić poslije sastanka sa predstavnicima Muslimana u Sarajevu, krajem aprila 1944, kada je primio »Pro Memoriu« sa zahtjevima da se obustave ustaški progoni Muslimana, imala je za posljedicu aktiviranje potpisnika Memoranduma na liniji autonomističkog pokreta. Sada je i krug oko dra Save Besarovića, koji se nalazio na području državnog ministra u vladi NDH, podržavao zahtjeve i politiku muslimanskih autonomista. Oslanjajući se na njemačko-četnički sporazum, »bosanski pravoslavci« očekivali su, prema službenim izvještačima NDH, da će podrškom muslimanskim autonomističkim zahtjevima naći put »do položaja u Bosni i Hercegovini«, a zatim na mirovnoj konferenciji tražiti da Bosna i Hercegovina pripadne Srbiji. U takvoj situaciji Nešad Topčić je ponovo putovao u Berlin u pratnji viših njemačkih oficira. Među njima je bio i Konrad Klaze, koji je izrazio spremnost da u Berlinu podrži autonomističke zahtjeve.[324])

U nekim bosanskim gradovima autonomistički pokret imao je relativno jaka uporišta u građanskim muslimanskim krugovima, pa i među oficijelnim predstavnicima civilne uprave. U Brčkom, npr., gdje se nalazio štab 27. puka 13. SS-divizije, u kojoj se osjećala jaka propaganda za autonomiju Bosne i Hercegovine, muslimanski autonomisti održavali su veoma žive kontakte sa oficirima ove divizije, ne skrivajući da žele autonomiju Bosne i Hercegovine i potpuno otcjepljenje od

[323]) AVII Br. reg. 30/4-1-5: k. 153 c – Predmet: Nešad Topčić – »Bosanski planinci«.
[324]) AVII Reg. br. 21/8-1-4; k. 153 c – Autonomija Bosne i Hercegovine.

NDH.[325]) U navedenim ustaškim izvještajima agitatori autonomističkog pokreta na prvom mjestu traže se u redovima muslimanske inteligencije, pod čijim se uticajem među građanstvom stvara negativno raspoloženje prema NDH. Nasuprot tome, široki slojevi seoskog stanovništva i gradske sirotinje, tvrdi se u ovim izvještajima, s povjerenjem se odnose prema NDH i ustaškom pokretu. Prema ovim analizama politčkog kretanja u Bosni i Hercegovini, Muslimani se jednom listom smatraju protivnicima NDH, a drugi put je to samo uži građanski sloj, odnosno muslimanska inteligencija. Za oživljavanje autonomističkog pokreta među Muslimanima najteže optužbe upućuju se muslimanskoj inteligenciji, koja se čini odgovornom zbog nastojanja u smislu saradnje Muslimana sa Italijanima, zbog inicijativa za povezivanje Muslimana sa četnicima, zbog aktivnosti u okupljanju Muslimana u narodnooslobodilački pokret i uključivanja u partizanske jedinice i uoptše zbog razbijanja opozicionog pokreta među Muslimanima, protiv NDH.[325a]) Borba protiv autonomističkog pokreta imala je, sa stanovišta ustaške nacionalističke ideologije, specifičnu težinu i značaj. Polazeći od ustaške doktrine da su bosanskohercegovački Muslimani dio hrvatskog naroda, prema navedenim analizama autonomistički pokret je »ponižavao« muslimanske Hrvate na taj način što ih je, kao i Jevreje, svodio na konfesionalnu manjinu.[326]) Ova kritika, međutim, bila je nemoćna da među Muslimanima otvori put povjerenja u NDH.

U stvarnosti političke izdijeljenosti Muslimana njemačka politika u istočnoj Bosni, čiji je nosilac bila 13. SS-divizija, nije mogla naći željeno uporište u masama muslimanskog stanovništva. Stoga je, »uspostavljajući mir« u istočnoj Bosni, 13. SS-divizija preduzimala akcije koje su imale više teroristički nego vojni karakter. Pokolji i nasilja nad golorukim srpskim stanovništvom predstavljali su glavni metod »pacifikacije«. Njemačkom komandujućem generalu u NDH stizali su izvještaji sa područja 13. SS-divizije prema kojima rezultati »smirenja« pružaju »potpuno prijatnu sliku«, ali je generalov štab sumnjao u trajnost takvog smirenja, jer se u njemu s razlogom smatralo da bi odlazak 13. SS-divizije sa zaposjednutog područja ponovo bio praćen pojavama »ustaničko-odmetničkog haosa«. Sa njemačkog vojnog gledišta »smirivanje zemlje« bilo je mogućno samo u trajnoj okupaciji cijele hrvatske državne te teritorije. Vremenska i teritorijalna ograničenost pacifikacije ne odgovara njemačkoj

[325]) AVII Reg. br. 16/3-1: k. 153 c – Prilike u Brčkom – Pouzdanik iz Brčkog dostavlja dana 3. VIII 1944.

[325]a) AMRS – Fond UNS-a Odgovor na »Promemorij« muslimanskih prvaka predan gospodinu predsjedniku vlade br. 50 – 31. kolovoza 1944.

[326]) Ibidem

ratnoj strategiji.[327]) Međutim, stanje na frontovima u ljeto 1944. ubrzano se mijenjalo na štetu Njemačke, pa je držanje teritorija pod trajnom okupacijom bilo izvan realnosti ratnih situacija i mogućnosti.

Administrativno-političke reforme koje je preduzimala 13. SS-divizija u istočnoj Bosni izazivale su negodovanje hrvatskih državnih organa. Zbog toga je poslanik NDH u Berlinu imao razgovor u njemačkom Ministarstvu spoljnih poslova. Sada je, pak, i njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše izražavao zabrinutost za razvoj njemačko-hrvatskih odnosa. U izvještaju Ministarstvu inostranih poslova s kraja jula 1944. Kaše se kritički postavlja prema »političkom koraku« koji je 13. SS-divizija preduzela na prostoru Brčko–Tuzla–Bijeljina uspostavljajući posebnu upravu, pri čemu je potpuno ignorisala hrvatske prilike. Ovaj postupak, navodi Kaše, izazvao je novo pogoršanje njemačko-hrvatskih opštih odnosa, povećao hrvatsku sumnju prema Rajhu zbog nagoviještenih njemačkih posebnih planova sa istočnom Bosnom. Osim toga, odnos prema Hrvatima otežava se i na taj način što se kod nadređenog V SS-planinskog korpusa Prvoj ustaškoj brigadi u istočnoj Bosni stalno postavljaju novi zadaci i izdaju naređenja kojima se hrvatska područja prepuštaju srpskim četnicima. Da bi se uklonile ove pojave, Kaše predlaže: 13. SS-diviziju usmjeriti vojnički u Hrvatskoj bez posebnih političkih ovlaštenja. Ukoliko je njena posebnost povezana sa političkim zadacima, potrebno je da se oni usklade sa njemačkim poslanstvom. Ukinuti naredbu 13. SS-divizije o političkim i upravnim mjerama u zaposjednutom prostoru. U cilju saradnje sa vlastima NDH pri diviziji imati opunomoćenog predstavnika vlade NDH i sa njim, na osnovu hrvatskih zakona, sređivati stvari na području koje kontroliše divizija. Regrutiranje za diviziju vršiti u saglasnosti sa njemačkim vojnim inspektorom i hrvatskim vojnim ministrom.[328])

[327]) Zbornik NOR-a – XII – 4 – Dokum. br. 94 – str. 424.

[328]) AJ – T – 120 – R. 1757 – E 25376-E 25378; Der deutsche Gesandte – Zagreb, den 26. Juli 1944. – 13. SS – Division – S. Kasche.

DVIJE LINIJE NJEMAČKE POLITIKE U PROSTORU JUGOISTOKA – SPORAZUM TITO-ŠUBAŠIĆ I MUSLIMANI – ČETNIČKA NASTOJANJA U POGLEDU BOSNE I HERCEGOVINE – PLIMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U BOSNI I HERCEGOVINI U LJETO 1944. – HITLER ZA TJEŠNJU POVEZANOST HRVATSKE SA NJEMAČKIM RAJHOM U BUDUĆNOSTI

Na osnovu izvora njemačke provenijencije moguće je govoriti da u NDH u to vrijeme postoje dvije linije njemačke politike. Jedna je izrazito proustaška, lojalna vrhu NDH, čiji je inspirator i zastupnik njemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše. Druga je suprotstavljena Kašeovim ustaškim pogledima, formirana u njemačkim vojnim štabovima u NDH i na prostoru Jugoistoka, s nepovjerenjem se odnosi prema NDH, ističe njenu vojniku nesposobnost, pa se deklariše za uspostavljanje okupacionog režima, čime se ignoriše »samostalnost« ustaške države. Na prostoru Bosne i Hercegovine ova linija orijentirala se na vojnu i političku saradnju sa muslimanskim autonomistima, koji su od stvaranja NDH bili opredijeljeni za izdvajanje Bosne i Hercegovine i za autonomiju pod njemačkim protektoratom. Ova saradnja, međutim, nije značila i bezrezervnu podršku muslimanskoj autonomističkoj politici. Praktičan oblik njemačko-muslimanske saradnje ostvariovao se u 13. SS-muslimanskoj divziji, čiji je vojni sastav pretežno bio muslimanski, a i u oficirskom sastavu nalazio se izvjestan manji broj Muslimana.[329]) Za razliku od ranijih godina, kada su u svojim rezolucijama osuđivali zločine, koje su nad srpskim stanovništvom činile ustaše iz muslimanskih redova, sada su muslimanski autonomisti ostvarenje svoga političkog cilja – autonomiju Bosne i Hercegovine – vezali za ustaško-muslimanski sastav 13. SS-divizije i njene njemačke nacističke komandante. Autonomna Bosna i Hercegovina bila bi njemački protektorat, u kome bi Muslimani predstavljali apsolutnu većinu bosanskohercegovačkog stanovništva, jer je srpsko stanovništvo bilo izloženo istrebljenju.

Jedan izvještaj štaba 3. korpusa NOV i POJ iz jula 1944. govori o masovnom teroru koji je nad Srbima izvršila 13. SS divizija u istočnoj Bosni. Da bi situaciju držali pod svojom kontrolom Nijemci su podsticali četnike i zelenokadrovce i izazivali srpsko-muslimanske sukobe sa ciljem da zaustave

[329]) AVII R. b. 43/1-56; k. 312 – »13. SS bosanskohercegovačka divizija zvana »Handžar« – (Prema ovom dokumentu u 13. SS-diviziji oficiri Muslimani bili su: pukovnik Biščević-Beg, major Derviš-beg Čengić, kapetan Ahmed-beg Cerić, poručnik Sead Kurtović, poručnik Hasanbegović, poručnik Skaka-imam I bataljona 28. puka, kapetan Halim Malkoč, pukovski imam 28. puka, natporučnik Terzić imam u diviziji, podoficir Lelija Šuvalić).

osipanje četničkih i zelenokadrovskih odreda u sastav partizanskih jedinica. Procesi su, međutim, imali svoje pravce i tokove. U dijelovima zelenog kadra ustaški elementi su potisnuli autonomaše, da bi na pojedinim sektorima pružili otpor mobilizaciji Muslimana u jedinice 13. SS-divizije. Istovremeno, na području Gračanice, Gradačca, Srebrenika i u dolini Spreče komandanti zelenokadrovskih grupa tražili su kontakte sa partizanima. Sporazum TITO – Šubašić izazvao je komešanje među četnicima, ubrzavao diferencijaciju u njihovim redovima u smislu opredjeljenja za narodnooslobodilački pokret.[330]) Dok je vođstvo četničkog pokreta napadalo sporazum Tito–Šubašić, jer je tada ostalo bez podrške jugoslovenske vlade u emigraciji, među Muslimanima ovaj događaj djelovao je u smislu afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta, njegovog političkog ugleda i vojne snage.[331]) Opredjeljivanje Muslimana za narodnooslobodilački pokret dobilo je nove dimenzije. Ovim sporazumom uklonjena je još jedna prepreka – jugoslavenska vlada u emigraciji – koju su mnogi Muslimani osjećali kao Damoklov mač i sa strahom od njega čekali svoju sudbinu poslije završetka rata. Pogotovo stoga što je njenu podršku od početka imao, a i njenom sastavu pripadao komandant četničke »Jugoslovenske vojske u otadžbini« Draža Mihailović kao vojni ministar i načelnik vrhovne komande. S druge strane, njemačko-četnički savez protiv partizana bio je dokaz Muslimanima da i Nijemcima i četnicima predstoje crni dani. Oni nisu mogli prihvatiti da su se Nijemci odrekli srbofobije, ni vjerovati da četnici mogu postati saveznici i prijatelji Nijemaca. U savez ih je morala natjerati teška nevolja zbog poraza na ratnim frontovima – istočnim, zapadnim i jugoslovenskim. Sada se među Muslimanima sve rjeđe čulo pitanje »šta je s Turskom«, a opredjeljivanje za narodnooslobodilački pokret dobilo je novi zamah. U tom smislu, osim sporazuma Tito–Šubašić, značajan uticaj imalo je otvaranje zapadnog fronta anglo-američkim iskrcavanjem u Francusku.

U četničkim štabovima saradnja sa Nijemcima smatrala se nužnim zlom i taktičkom potrebom. Draža Mihailović je još nadao da će povratiti povjerenje britanskih saveznika i ponovo imati njihovu materijalnu i političku pomoć i podršku. U njegovoj političkoj i ratnoj strategiji Bosna je sada dobila prvorazredni značaj. Početkom avgusta 1944. on se obraća jednom od svojih najvažnijih saradnika, »svome predstavniku za Bosnu« potpukovniku Ostojiću da bude spreman za odlučujuću akciju

[330]) Zbornik NOR-a IV 27. jul 1944 – Dok. br. 53 – Izvještaj štaba 3. korpusa od 14. jula 1944 – str. 251-257.

[331]) Zbornik NOR-a – IV 27 Dokument br. 58 – str. 278.

potpunog osvajanja Bosne. »Pitanje Bosne je jedno od veoma krupnih pitanja. To je... s druge strane složen problem, jer će Hrvati svim silama težiti da Bosna njima pripadne. Stoga je mi mormao u naše ruke potpuno da zgrabimo. Ako to uspemo, onda je ona naša, u protivnom neizvesno je kakvo bi se rešenje moglo doneti. Imajte ovo u vidu i gledajte da za odlučne događaje tamo budemo jaki, kako bismo zgrabili svu upravu u svoje ruke...«[332]) Potčinjeni četnički komandanti su se trudili da se u tom pogledu približe zelenokadrovskim grupama kako bi ih pridobili za svoju koncepciju monarhističke jugoslovenske federacije, koju je formulisao ravnogorski četnički kongres u selu Ba. Štaviše, koliko su mogli, četnički komandanti nastojali su da pomoću raznih oblika propagadne spriječe regrutovanje Muslimana u oružane formacije NDH i utiču na njihovo pristupanje zelenom kadru. Smisao četničke saradnje sa zelenim kadrom bio je prvenstveno u tome da se »uzajamno potpomažu u borbi protiv komunista«.[333]) Da bi postigli cilj – osvajanje Bosne, četnici su ulazili u saveze sa svim protivnicima partizana. Izgubili su vjeru da to mogu učiniti sopstvenim snagama. Novi saveznici pružali su slabe mogućnosti za čvrstu četničku vlast. Smatrali su da Muslimani i Hrvati traže prvu priliku da priđu Titu. Spas su očekivali od saveznika, a dotle će nastojati da održe ljude na okupu »borbom protiv okupatora« i »dolaskom do plena«. Ocjenjujući da je situacija kritična, četnički komandanti insistirali su kod Draže Mihailovića da se hitno obrati saveznicima sa zahtjevom »da nas okupiraju«. Ukoliko do toga ne dođe, izjavil su: »mi smo izgubili bitku i politički i vojnički... narod osjeća da njih (partizane) podržavaju sva tri velika saveznika, dok su nas sva tri ostavila«.[334]) Nezadovoljni zbog toga što njihovi »prijatelji Muslimani nisu aktivni i sede na dve stolice«,[335]) četnički oficiri precjenjivali su značaj svake muslimanske grupe sa kojom bi se sastali i sa njom zajedno donijeli zaključke, kao npr. na sastnaku »predstavnika Muslimana i predstavnika Srba« za srez bijeljinski. Prvi »zaključak... koji stupa odmah na snagu« bio je da »srpske i muslimanske oružane snage u svim prilikama od danas stoje pod komandom samo Njegovog Veličanstva kralja Petra II i udružene u borbi protiv Tita i njegovih bandi, kao i svih drugih neprijatelja

[332]) AVII – Ča – Br. reg. 47/1 – k. 5 – 3. avgusta 1944. – Dragi Ostojiću...

[333]) AVII – Ča – Br. reg. 27/3 – k. 194 – 16. avgust 1944. – Komandantu 100 i 220 – Komandant, kapetan Mitranović.

[334]) AVII-Ča-16/1 1. 280 – depeše – 11. septembar 1944. Br. 501 – Za 86 – very urgent – P. pukovnik Ostojić i p. pukovnik Baćović.

[335]) AVII-Ča-15/1, k. 280 – Depeša br. 826 – 61/11-VIII »Grupa dr Šarca održava veze sa Ristićevom grupom i oni čekaju situaciju, a može biti i narodna veća iz 1918«. – Major Rajković.

našeg naroda«.[336]) Za razliku od ranijih četničko-muslimanskih »vojnih« sporazuma, sada se »muslimanska oružana sila« sastojala od zelenog kadra, koji je svoju vojnu sposobnost potvrđivao »pacifikacijom« istočne Bosne u zajedničkim akcijama sa jedinicama 13. muslimanske SS-divizije. Stvarni smisao ovoga bijeljinskog četničko-muslimanskog sporazuma, s jedne strane, bio je da se otkloni opasnost četničke odmazde nad Muslimanima, a, s druge strane, da se istakne nužnost četničko-muslimanske saradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja »komunističkih partizana«.

Otvaranje Drugog fronta i Sporazum Tito–Šubašić (16. VI 1944) predstavljali su veoma značajne događaje u pogledu opštejugoslovenskog kao i međunarodnog prestiža i ugleda narodnooslobodilačkog pokreta. Predsjednik britanske vlade Vinston Čerčil ocijenio je da je narodnooslobodilački pokret glavna snaga u Jugoslaviji koja se bori protiv njemačkih fašističkih okupatora i da je neophodno da na osnovama neposrednih razgovora sa vrhovnim komandantom NOV i POJ i predsjednikom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršalom Josipom Brozom Titom utvrdi liniju u daljem razvoju britanske politike prema Jugoslaviji, prije svega uslove i obim pomoći za NOVJ. Čerčilu je bilo stalo do toga da se u Jugoslaviji ojača front protiv Nijemaca vojnim snagama pod Titovom komandom i s tim uporedo da poslije rata Jugoslavija zadrži oblik monarhije sa kraljem Petrom II Karađorđevićem. Tito je međutim, bio prvenstveno zainteresovan da dobije što veću pomoć u naoružanju i hrani i da osigura tekovine narodnooslobodilačke borbe izražene u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Iz tih razgovora proistekla je Deklaracija predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršala Tita od 17. avguata 1944. o osnovnim ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i o Sporazumu sa Šubašićem. »Osnovno u toj deklaraciji«, pisao je Tito Kardelju, je stav »da nećemo u Jugoslaviji i na Balkanu (uspostaviti) Sovjete«.[337]

U Bosni i Hercegovini to je vrijeme izrazite plime narodnooslobodilačkog pokreta, i u političkom i u vojnom pogledu. Poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, djelatnost ZAVNOBiH-a se široko razgranavala. Naročito je bilo aktivno Predsjedništvo koje svojim djelovnajem povezuje NOO-e na cijelom oslobođenom području Bosne i Hercegovine da bi što

[336]) AVII – Ča-br. 1/2-k. 211 – Zaključak sa sastanka održanog 4. septembra 1944. pre podne u selu Dvorovima između predstavnika Muslimana za srez bijeljinski i opštine Teočak, s jedne, i predstavnika Srba, s druge strane.

[337]) Zbornik NOR-a II 13 Dokum. br. 381 – str. 695.

efikasnije odgovorili zahtjevima narodnoslobodilačkog rata koji su se sada potvrđivali kao organi federalne Bosne i Hercegovine. Istovremeno, oružane formacije NOV i POJ preduzimaju na ratištima u Bosni i Hercegovini krupnije ofanzivne operacije čiji se uspjeh izražavao u širenju partizanskih teritorija i porastu partizanskih jedinica. O tome su govorili izvještaji ne samo partizanskih već i domobranskih, kao i njemačkih štabova. Ni veliki teror nije pomogao četnicima da u istočnoj Hercegovini provedu mobilizaciju za svoje jedinice, kojima su snage 29. NOU-divizije nanijele teške poraze.[338]) Propala je i ustaška mobilizacija Muslimana u Podveležju, u kome je narodnooslobodilački pokret hvatao duboke korijene pod uticajem opšteg razvoja narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini.[339]) Ustaško-domobranski izvori puni su podataka o dezerterstvu širokih razmjera. Da bi zaustavili dezerterski val, Nijemci su uhapsili čak komandanta 9. gorske pukovnije, dok su mnogi uspjeli da pobjegnu u strahu od njemačke osvete i razoružanja.[340]) Osvjedočeni da četnici doživljavaju poraze u borbi sa partizanima, Nijemci su prestali da se plaše i vjeruju u mogućnost »opštečetničkog ustanka«, pa su bili zadovoljni da konstatuju četničku lojalnost, u koju su, u stvarnosti, tako malo vjerovali kao i četnici u postojanost svoga saveza sa Nijemcima.[341]) I ustaški muslimanski krug tražio je prisustvo na političkoj pozornici. Nemoćan da kontroliše političko kretanje u istočnoj Bosni, veliki župan tuzlanske oblasti Ragib Čapljić obratio se letkom »Narodu istočne Bosne«, u kome je tražio kontakt sa Srbima, ističući kako im je pružao zaštitu u vrijeme ustaških pogroma i posebno uvjeravao Muslimane da mogu »sa najvećim pouzdanjem gledati u našu vedru budućnost«, jer je »naša država... svakim danom sve čvršća i čvršća, a naše oružane snage danas su u stanju da odole najvećim iskušenjima.«[342]) U stvari, proces raspada oružanih snaga NDH na području Bosne i Hercegovine nije se dao zaustaviti, a Velika župa Usora i Soli praktično nije ni postojala. Na ovoj teritoriji svi su imali više vlasti nego institucije i organi NDH. Nijemci su činili sve što su mogli da bi obezbijedili kontrolu vojnopolitičke situacije na ovom prostoru.

[338]) Zbornik NOR-a IV 29 – Dokum. br. 112 – str. 447.
[339]) Zbornik NOR-a IV 29 – Dokum. br. 21 – str. 81.
[340]) Zbornik NOR-a IV 29 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. br. 183 – str. 770.
Ibidem – Dokum. br. 145 – str. 617-618.
[341]) Zbornik NOR-a IV 29 – Njemačka dokumenta – dokum. br. 149 – str. 633.
[342]) AMRS – FOND – UNS-a – letak »Narodu istočne Bosne« – Pouzdanik iz Banjaluke dana 5. kolovoza 1944.

Početkom avgusta 1944. državni sekretar za inostrane poslove baron fon Stengraht sazvao je u Ministarstvu inostranih poslova sastanak predstavnika SS-Glavne službe i Ministarstva inostranih poslova. Cilj sastanka bio je dogovor radi razjašnjenja pitanja političke saradnje između raznih službenih njemačkih faktora u NDH. Ocijenjeno je da je postalo neodložno da se svi njemački faktori u NDH pridržavaju Hitlerovih direktiva za Hrvatsku, a sva otvorena pitanja da se razmotre sa njemačkim poslanikom u Zagrebu, koji je odgovoran za provođenje politike Rajha u Hrvatskoj. Ovom sastanku kod državnog sekretara za inostrane poslove prisustvovali su SS obergrupenfireri Kaltenbruner, Berger, Lorenc, poslanik Kaše i državni podsekretar Henke. Razmatrana su sljedeća pitanja: 1) Mjere 13. SS-divizije; 2) Pitanje saradnje njemačkih vojnih snaga sa četnicima; 3) Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine. Obergrupenfirer Berger upoznao je učesnike sastanka sa Hitlerovom naredbom da su u Hrvatskoj do 1. oktobra 1944. organizuje druga SS divizija. Izjavio je takođe da u 13. SS-diviziji nije dopuštena propaganda za bosansku autonomiju i da je on ne odobrava. Saglasan je da u štabu divizije postoji opunomoćenik vlade NDH radi uzajamne povezanosti i koordinacije. U vezi sa zahtjevom SS-obergrupenfirera Bergera da se formira druga SS divizija od Hrvata, poslanik Kaše je izrazio uvjerenje da se to može ostvariti u svestranoj saradnji sa Hrvatima, ali je pri tome upozorio da se Hrvatska ne bi smjela posmatrati kao veliki ljudski rezervoar. Što se tiče četničkog pitanja, Kaše je smatrao da od njegovog rješenja odlučujuće zavisi cjelokupan odnos Hrvatske prema Rajhu. Na kraju sastanka državni sekretar rezimirao je raspravu o postavljenim pitanjima i konstatovao saglasnost svih učesnika sastanka da je nužna tijesna saradnja svih njemačkih službenih hfaktora angažovanih u hrvatskom prostoru na bazi političkih smjernica koje je postavio Hitler.[343]) Tako je, u interesu jedinstva njemačke politike u NDH, likvidiran dugotrajni sukob između njemačkog poslanika u Zagrebu i predstavnika SS-Glavne službe. Kaše je dobio satisfakciju, a Berger se u ime glavne službe SS odrekao propagande bosanske autonomije. Poslije ovoga dogovora stvari u NDH razvijale su se svojim tokom. Politički i vojni predstavnici Rajha u NDH i na Jugoistoku išli su tokom avgusta Hitleru dva puta na savjetovanje i referisanje. U prisustvu Fon Ribentropa Hitler je primio Kašea 14. avgusta u Glavnom

[343]) PA/AA – Inland II G – 404 – Akten – Betreffend – Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1944 – Vermerk über eine unter des Vorsitz des Herrn Staatssekretärs Baron von Steengracht im Ausvärtigen Amt sttagefundenen Bespreschung zur Klärung der Fragen der politischen Zusammnarbeit zwischen den versch iedenen in Kroatien eingesetzten deutschen Stellen-Berlin, den 4. Avgust 1944. – E 505377/1 – E 505377/7

stanu »Volfšance«. Tom prilikom Hitler je govorio o raširenoj pojavi dezerterstva u hrvatskoj vojsci, izložio svoj negativan stav prema četnicima, odbio da razgovara o privremenom primirju sa »Titovim bandama« i inicirao šire razmatranje njemačkohrvatskih odnosa. U budućnosti, po Hitlerovom mišljenju, trebalo bi da dođe do tješnje povezanosti između njemačkog Rajha i Hrvatske. S tim u vezi govorio je o mogućnosti da Hrvatska ima položaj »autonomne savezne države« ili »nezavisne savezne države« i naglašavao da bi Hrvatska morala uživati izrazito autonoman položaj. Upućujući Paveliću pozdrave, Hitler je izrazio spremnost »da hrvatskom narodu pomogne svim sredstvima« i naglasio da Hrvatskoj prijeti jednaka opasnost od angloamerikanaca kao i od boljševika.[344]) Uskoro je Hitler primio komandanta Jugoistoka na referisanje. Prema zabilješci o ovom raportu, Hitler je podvukao da na Balkanu treba riješiti hrvatsko, srpsko i bugarsko pitanje. Po njegovom mišljenju, »Hrvati nemaju nikakvu predstavu o državnosti... Onaj ko je 500 godina bio bez nje ne može se nikad ni razviti u državu. Kasnije jednom doći ćemo na to da Hrvatsku inkorporiramo u Rajh ili da od nje napravimo protektorat. Danas možemo u najmanju ruku – a to je u suprotnosti prema ostalim balkanskim narodima – samo prividno ići zajedno sa sadašnjom hrvatskom vladom«. O Srbima je rekao da su »narod koji je određen da ima državu i koji je kao narod postojan.. Ako danas ponovo uspravimo Srbiju, Hrvatska propada... Ako bi mi s naše strane pristali na srpsku ponudu i ako bi im stavili na raspolaganje oružje i municiju... verujem da će se Srbi s uspehom boriti protiv Tita. No isto tako sam ubeđen da će onda velikosrpska ideja odmah ponovo da zaplamti na našu štetu. A to je nepodnošljivo«. O Titu je mislio da »zastupa jugoslovensku ideju«, i da Titova pobjeda »znači stvaranje komunističkog režima, koji će jugoslavenske narode izručiti Staljinu«. Prema Hitlerovom mišljenju, Engleska je bila za »nacionalnu Srbiju«, ali je takođe nastojala »da i Hrvatsku dobije u svoje ruke«. Zaključujući razgovor sa komandantom Jugoistoka Hitler je u vezi sa njemačko-četničkom saradnjom rekao da »nema ništa protiv« malih taktičkih manevara« sa pokretom Države Mihailovića«.[345]) Time je on u stvari odobrio saradnju njemačkih komandanata sa četničkim jedinicama u borbi protiv snaga NOV i POJ. Na savjetovanju koje je održano kod komandanta Jugoistoka poslije njegovog povratka od Hitlera, njemački poslanik za Jugoistok Herman Nojbaher

[344]) PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – Zagreb, den 16. September – Geheime Reichssache – Vermerk – Betrifft: Besprechung beim Führer im Hauptquartier »Wolfschanze« am 14. Avgust 1944 Swischen 17,30 und 18,30 Uhr – H 301996-H301999.

[345]) Zbornik NOR-a XII 4 – Dokum. br. 112 – str. 529-531.

ocijenio je da se poslije bugarske ponude primirja saveznicima i objave rata Njemačkoj sa strane Rumunijed (24. VIII 1944) situacija u pogledu njemačko-četničke saradnje iz osnova izmijenila, jer se sada Draža Mihailović nalazi u procijepu »između nade za skoro oslobođenje od okupatora i poplave komunizma«.[346]) Razvoj situacije na frontovima primoravao je Nijemce da odbacuju stavove koje su tako reći juče utvrdili i prihvatili. Početkom jeseni 1944. opšta situacije u kojoj se našla Hitlerova Njemačka nadrastala je njene mogućnosti da sa njom upravlja.

[346]) Ibidem – Dokum. br. 114 – str.

OPŠTE SLABLJENJE RATNOG POLOŽAJA NJEMAČKE – UZAJAMNO IZNEVJERAVANJE NIJEMACA, USTAŠA, AUTONOMISTA I ČETNIKA – KAŠEOVO UVJERENJE DA JE STANJE U 13. MUSLIMANSKOJ SS DIVIZIJI POSTALO BEZNADEŽNO

Novi njemački savezi bili su problematični i neuspješni, a stari su se raspadali i kopnili. U opštoj nepostojanosti svoga položaja Nijemci više nisu mogli da budu postojan oslonac svojim ratnim štićenicima i saputnicima. Pokušavali su da vrate njihovu vjeru u »svemoćni njemački Rajh«. Muslimanimà su se čak obraćali lecima, da bi ih koliko-toliko prikupili ne više za pobjede, već za odlaganje poraza. Apelovali su na »zajedničku slogu Muslimana, ustaša i Njemaca«,[347]) u koju niko od njih nije vjerovao. Otpočeo još u »medenom mjesecu« okupacije, razlaz je postao neizmjenjiva realnsot muslimansko-ustaško-njemačkih odnosa. Septembarski (1944) izvještaj prikazao je kritičnost njemačkog položaja u NDH. Prodor sovjetskih oružanih snaga preko Karpata u mađarsku ravnicu ubrzao je proces raspadanja hrvatskog domobranstva i povećao aktivnost partizana. Usljed ratnih operacija u prostoru oko Banjaluke izvršena je 23.IX 1944. evakuacija folksdojčerskih naselja Adolfstal Vindhorst i Trošelje u prostor oko Osijeka. Po ocjeni spomenutog izvještaja, vlada i ustaški pokret svoga glavnog neprijatelja vide ne u komunizmu, već jedino u srpstvu. Svaka orijentacija sa njemačke strane prema Srbima u borbi protiv komunizma shvatala se kao ugrožavanje hrvatske države i neprijateljsko djelovanje nasuprot hrvatstvu. Pavelićeva posjeta Hitleru u njegovom glavnom stanu 18.IX 1944. dovela je do rekonstrukcije vlade NDH i potvrdila stanovište da za Hrvate nema drugog puta nego da idu zajedno sa Rajhom dok postoji izgled za njegovu pobjedu i dokle može da se računa na njegovu podršku.

Prekid odnosa Turske s Rajhom izazvao je teško raspoloženje među bosanskim Muslimanima. Potpuno su razočarani što 13. muslimanska SS divizija nije ostvarila autonomiju Bosne i povratila agrarne odnose kakvi su postojali prije 1918. Dosadašnje prijateljsko držanje prema Nijemcima jedva da postoji. Njihova inteligencija sada je dezorijentisana i pokušava da se saglasi sa jednom novom Jugoslavijom. Široke mase polažu nadu u Ankaru i njeno prijateljstvo sa Engleskom. One su uvjerene da će se Turska založiti da osiguraju dobar položaj nezavisno od toga u kome državnom sklopu bi mogao da se nađe njihov zavičaj. Pravoslavni Srbi su bez izuzetka

[347]) AMRS – Fond UNS-a – Dva letka njemačkog zapovjedništva u Sarajevu – 2. rujna 1944 – »Braćo Muslimani«.

neprijateljski raspoloženi prema Nijemcima. Njihova nastojanja da uspostave kontakt sa Nijemcima motivirana su sa ciljem da dobiju oružje kako bi ih četnici zaštitili od neobuzdanog ponašanja ustaša u neizbježnom slomu Rajha. U hrvatskom domobranstvu pojave raspada teku bez zastoja. Titov poziv da se domobrani priključe partizanima do 15.IX 1944, jer će inače ponijeti kaznu kao narodni izdajnici, zadao je težak udarac domobranstvu, koje je inače bilo slabog morala i discipline. Partizanskim osvajanjem prostora oko Banjaluke područje hrvatske države znatno se smanjilo.[348])

Izvještaj je vjerno prikazao situaciju. U četvrtoj godini okupacije sve se rušilo što su zidali njemački okupatori i organi NDH. U bloku okupatora, ustaških kvislinga i četničkih kolaboracionista formirani odnosi nosili su pečat uzajamnog iznevjeravanja. Nijemci su iznevjerili ustaše, ustaše Nijemce, Nijemci muslimanske autonomiste, muslimanski autonomisti Nijemce; Muslimani su se odnosili prema ustašama s nepovjerenjem kao i ustaše prema Muslimanima; Nijemci i četnici izgubili su vjeru u mogućnost uzajamne saradnje; pokušaji saradnje između Muslimana i četnika bili su već na početku bezizgledni. Pokret njemačkih armija iz Grčke prema sjeveru obilježio je početak kraja.[349]) U porastu su bile pojave raspada u hrvatskim policijskim dobrovoljačkim odredima kao i u 13. SS-diviziji »Handžar«. Uprkos tome, računalo se sa formiranjem druge hrvatske SS-brdske divizije, u koju je trebalo koncentrisati sve Muslimane koji su se nalazili u ustaškim formacijama ili u jedinicama hrvatskog domobranstva. Nijemci su ustanovili da se u svim tim jedinicama nalazilo oko 11 hiljada Muslimana. Opunomoćeni njemački general u NDH Glajse fon Horstenau predlagao je da se novoj SS-diviziji stave na raspolaganje i Muslimani koji pripadaju rezervnoj vojsci. Ovaj plan, koji je bio dogovoren između generala SS-trupa Bergera i vlade NDH ubrzo je napušten, iako mu se pristupilo po Hitlerovoj naredbi. Vlada NDH pristala je da se za ovu diviziju mogu upotrijebiti samo Muslimani iz rezerve i Muslimani 1927. godišta.[350])

U nastaloj situaciji nije bilo uslova da se pripremaju i podižu nove jedinice, jer su i stare pokazivale da su na kraju. Sada su se dešavale stvari koje su odnosima između oružanih jedinica NDH i Nijemaca bile nezamislive. Hrvatsko domobranstvo bilo je izloženo ne samo snažnom procesu raspadanja, već ga je bio zahvatio istinski narodnooslobodilački pokret protiv okupatora.

[348]) AJ-T-120-r 1146; 449345-449351 – A. Z: IX/14/IV/113 – Lagebericht – September 1944 – Referat Kroatien.

[349]) AVII-NAV-N-t-311; 193/273-279 – Vrhovnoj komandi Vermahta – Izvještaj o kretanjima 7. 9. 1944 – Komanda Jugoistoka.

[350]) AVII-NAV-N-T-311 r. 193/315-380.

U septembru 1944. Derventa je pala u ruke partizana, sa kojima je neposredno sarađivao komandant VI lovačke pukovnije da bi jedna bojna preduzela i izvršila razoružanje Nijemaca i zajedno sa partizanima pošla u borbu protiv njemačkih snaga.[351]) Bila je to potvrda velikog preokreta u širokim slojevima naroda u pravcu narodnooslobodilačkog pokreta. I u muslimanska društva kao što su »El Hidaje«, »Merhamet«, »Hurijet«, »Đerđelez«, »Bratstvo« prodrlo je uvjerenje da se približava slom okupatora i NDH pa su se posebnom Rezolucijom obratila »Komšijama« s pozivom na »zajedničku saradnju« kako bi se »spriječile nepotrebne žrtve«.[352]) Iako izrazito konfesionalno zatvorena, u ovim društvima probilo je shvatanje o nužnosti međukonfesionalne komunikacije i saradnje, kako bi u vrijeme konačnog obračuna sa okupatorom i njegovim saveznicima bile izbjegnute nepotrebne žrtve. Zajednička budućnost sa »komšijama« bila je pretpostavljena autonomiji.

Njemačko nepovjerenje u sposobnost oružanih snaga NDH potvrđivalo se porastom osipanja naročito u jedinicama domobranstva. Po ocjeni njemačkih štabova, Titov »ultimatum« hrvatskim oružanim snagama da obustave borbu i pristupe partizanima do 15. IX imao je za posljedicu pojavu rasula unutar svih formacija hrvatskih oružanih snaga – ustaških, domobranskih, legionarskih, kao i u muslimanskoj SS-diviziji »Handžar«.[353]) Ova divizija držala se na tuzlanskom bazenu do sredine oktobra 1944. Ideja da se ona dovede i upotrijebi na području Beograd – Vinkovci izazvala je u Komandi Jugoistoka razmišljanje da bi usljed napuštanja bosanske teritorije u diviziji došlo do dezerterstva veoma širokih razmjera. Po ocjeni štaba Jugoistoka to bi se spriječilo jedino razoružanjem Muslimana i obrazovanjem jedne brze brigade od pripadnika njemačke narodnosti i njenim angažovanjem u prostoru Sremske Mitrovice.[354]) 13. muslimanska SS divizija, kojoj su njeni njemački osnivači iz štaba rajsfirera SS Himlera namijenili ulogu elitne jedinice, koja je imala da posluži jačanju njemačkog uticaja među bosanskohercegovačkim Muslimanima i koja je kod muslimanskog autonomističkog kruga podržavala nadu u autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Rajha, doživljavala je u jesen 1944. godine potrese koji su vodili neminovnom raspadu. Osnovni pravac proces u znaku jačanja i preovladavanja narodnooslobodilačkog pokreta vodio je

[351]) AMRS-Fond UNS-a Prilike u kotaru Derventa u prvoj polovici rujna o.g. te napad partizana br. 1250. Dne 25. rujna 1944.

[352]) AMRS – Fond UNS-a – B-II-D-BH, Rezolucija muslimanskih društava u Sarajevu – 30. rujna 1944.

[353]) Zbornik NOR-a XII 4 – dokum. 34 – str. 599-600.

[354]) Ibidem – Dokum. br. 142 – str. 621.

sužavanju svih muslimanskih krugova protiv partizanskog opredjeljenja i smanjivanju njihovog političkog uticaja među bosanskohercegovačkim Muslimanima. Šovinistički pravci muslimanske politike, oslonjeni na konzervativne segmente muslimanskog građanstva, činili su posljednje poteze spasavanja svojih izraubovanih brodića. Siti rata, uvjereni u besciljnost žrtava koje su podnosili, Muslimani su pružali otpor mobilizaciji, koju su preduzimale ustaške vlasti. Što je antiustaško opredjeljenje među Muslimanima postajalo dublje, ustaški teror prema Muslimanima bio je bezobzirniji. Hapšenja, interniranja i pogubljenja muslimanskih patriota predstavljali su metod da se muslimanske mase zadrže pod kontrolom NDH. Prva ustaška brigada iz Jasenovca objesila je 17 uglednih građana 20. septembra 1944. pred džamijom u Bosanskoj Dubici.[355]) Prisilno mobilisanje Muslimana da bi se popunile SS trupe u istočnoj Bosni bilo je praćeno masovnom predajom partizanskim snagama. Izvještaj štaba Trećeg korpusa NOV i POJ s početka oktobra navodi da se njegovim jedinicama sa svom ratnom opremom predalo oko 700 pripadnika 13. muslimanske SS-divizije.[356]) Po ocjeni ovoga štaba, poslije pada Banjaluke, Tuzle i Zvornika i ulaska Crvene armije na jugoslovensku državnu teritoriju mijenja se odnos zelenog kadra prema partizanima. Jedan dio uključuje se aktivno u jedinice NOV, drugi predaju oružje, dok se izvjesne grupe, pod uticajem muslimanske reakcije, drže na okupu u svojim zelenokadrovskim jedinicama.[357]) Neosporno, predaja pripadnika 13. muslimanske SS-divizije partizanima nije bila izraz jedinstvenog raspoloženja u ovoj jedinici. Naprotiv, tu su djelovali razni motivi kao što su npr. zasićenost ratom, nepostojanje druge mogućnosti, uvjerenje da Nijemci i ustaše gube rat, strah od dislociranja divizije izvan Bosne i Hercegovine. Istovremeno, određeni dijelovi stupali su u terorističke akcije protiv srpskog, kao i uopšte protiv stanovništva partizanskog opredjeljenja. Terorizam protiv naroda potvrdio se kao metod ustaških grupa koje su dezertirale iz pojedinih jedinica NDH poraženih u sukobu sa partizanima, kao i iz zelenog kadra. Neposredno poslije pristupanja »Huskine vojske« snagama IV korpusa NOVJ ustaška propaganda na području cazinske krajine pozivala je na stvaranje zelenog kadra, koji je, sastavljen od ustaških elemenata, vršio nasilje i ubistva pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, odbornika i članova KPJ.[358])

[355]) Zbornik NOR-a IV 30 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. br. 139 – Str. 817.

[356]) Ibidem – Dokum. 20 – Str. 94.

[357]) Ibidem – str. 95.

[358]) AIHRPH – KP – 34/22292 – OKKPH Cazin – 30. 4. 1944. – Centralnom komitetu KPH – Lutvo.

Uživajući podršku dijelova mjesnog stanovništva, »ustaški trupovi« i tzv. »zelenci« domaćeg porijekla izvršili su mnoge zločine da bi se u cazinskoj krajini spriječili razvoj i stabilizovanje narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, na ovom prostoru narodnooslobodilački pokret će ubrzo moći da pokaže visok stepen političke organizovanosti. Početkom septembra 1944. održana je okružna konferencija Narodnooslobodilačkog fronta, u čijem je sastavu među delegatima bilo i 15 hodža, što govori o širokoj osnovi narodnooslobodilačkog pokreta i popularnosti njegove političke platforme u ovom kraju.[359])

U situaciji koja je izmicala kontroli Nijemaca i NDH, kada se Muslimani čvršće vežu za narodnooslobodilački pokret i neposredno angažuju za ostvarenje njegovih vojnih i političkih ciljeva, Draža Mihailović i potpredsjednik četničkog Centralnog nacionalnog komiteta Mustafa Mulalić obraćaju se Muslimanima sa pozivom da stupe u redove »Jugoslavenske vojske u otadžbini«, tvrdeći da je ona »jedini faktor mira, poretka i sigurnosti«. Muslimani će, kaže se u letku, osigurati svoj spas izjašnjavanjem da zajedno sa »braćom Srbina« Bosne i Hercegovine stupaju »dobrovoljno u srpsku federaciju«.[360]) U vrhovima četničkog pokreta računalo se da će u uslovima rasula ustaškog poretka Muslimane pridobiti obećanjem političkog poretka »sigurnosti«, koji im garantuje monarhistička jugoslavenska federacija. Na ovaj poziv odgovorile su muslimanske ustaše tražeći od Muslimana da kao »mudžahidi« izvrše svoju dužnost i žrtvuju se kao »šehidi«, da bi opstali »na najzapadnijoj granici« islamskog svijeta.[361]) Ukoliko su NDH i četnički pokret ispoljavali izrazite znake raspadanja, utoliko su upornije očekivali da bi sa podrškom Muslimana mogli da odgode poraz i slom. U bitkama koje su ustaše i četnici vodili za muslimanske duše, »dušmanin« muslimanski uvijek je bio poznati iskonski neprijatelj jednog ili drugog naroda. Na ustaške pozive Muslimanima u sveti rat protiv Srba, četnici su odgovarali apelima da se Muslimani okupe i udruže sa Srbima, koji su pristali »na našu koncentraciju u srpskoj federativnoj jedinici«. Opstanak Muslimana, poručivalo se iz vođstva četničkog pokreta, moguć je »samo u saradnji sa Srbima«.[362]) Ovoj saradnji bio je tada određen i vojnički oblik. Posebnom naredbom Draže Mihailovića bilo je propisano »da se svugde gde ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskih obrazuju... i hrvatske i

[359]) AIHRPH - KP - 34-OKKPH - Cazin - 3. IX 1944. Centralnom komitetu KPH - Lutvo.

[360]) AMRS - Fond UNS-a b. II - D - BH - »Braćo Muslimani« - 5. X 1944.

[361]) Ibidem

[362]) AMRS - Fond UNS-a - Četnici rasturaju ilegalni letak sa potpisom Mustafe Mulalića - Brčko - 6. ruja 1944 - »Dragi brate!«

muslimanske jedinice pod komandom Jugoslavenske vojske u otadžbini... Težnja je«, kaže se u Naredbi, »da ove jedinice budu privlačna snaga za sve one Hrvate i Muslimane koji žele da pristupe našim redovima«. [363]) Ova naredba je došla u trenutku kada su se četničke jedinice svakodnevno osipale, a njihovi pripadnici pristupali partizanskim snagama.

Na području Bosne i Hercegovine u jesen 1944. proces raspadanja vojnih snaga okupatorskog, kvislinškog i kolaboracionističkog sastava razvijao se ubrzano. Stanje 13. SS-divizije bilo je beznadežno. O tome je poslanik Kaše obavijestio Ministarstvo inostranih poslova u Berlinu. U jednom istom danu učinio je to dva puta. U prvom telegramu obavještava ministra spoljnih poslova da je krajem 1944. iz 13. muslimanske SS-divizije »Handžar« dezertiralo 2.000 ljudi, 17. oktobra 140 ljudi nije htjelo da se bori protiv Rusa, a 21. oktobra dezertiralo je oko 600 ljudi u prostoru oko Zagreba. Uz ovaj izvještaj Kaše naglašava da je dalje vrbovanje Hrvata za SS neprihvatljivo. Po njegovom mišljenju u takvoj situaciji mogućno je dobiti hrvatsku odbrambenu silu samo na osnovu ustaške hrvatske državne misli.[364]) U sljedećem telegramu Kaše izvještava da je podatke o raspadanju 13. SS-divizije dobio od njemačkih i hrvatskih oružanih snaga kao i od SS-grupenfirera Kamerhorfera i SS-brigadefirera Vagnera. Divizija, podvlači, nije više operativno sposobna i, saglasno naredbi Vrhovne komande za Jugoistok, preostali sastav biće raspoređen u druge divizije. Kaše smatra da je raspuštanje divizije nužna posljedica cjelokupnog razvoja od početka njenog formiranja. Sada je prostor gdje je divizija bila angažovana i prouzrokovala tolike političke neprilike »zagađen neprijateljskim četničkim bandama«. Usljed ponašanja divizije »silno je uzdrmano povjerenje mase Muslimana prema nama i Hrvatima« – završava Kaše svoj drugi telegram ministru inostranih poslova fon Ribentropu.[365]) U narednom telegramu Kaše je predložio da se sve ljudstvo 13. SS-divizije otpusti iz njemačke oružane sile i stavi na raspolaganje Hrvatima za izbor u ustašku miliciju, žandarmeriju i državnu radnu službu. Kaše se protivi upućivanju otpuštenih vojnika na prisilni rad u Rajh, jer bi to izazvalo politički poremećaj i jačanje neprijateljstva u stanovništvu protiv Njemačke.[366])

[363]) AVII – ČA – br. reg. 36/3 – k. 5 – Naredba načelnika štaba Vrhovne komadne i ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva za 18. oktobar 1944.

[364]) AJ-T-120 – rolna 1757-E 025388 – Telegramm Nr 2054 vom 27. 10. 1944. Für Herrn Reichsaussenminister – Kasche.

[365]) AJ – T – 120 – rolna 1757 – E 025374 – Eo 25375 – Der deutsche Gesandte in Kroatien – Zagreb, den 27. Oktober 1944 – GRs. 183/44 – Geheime Reichssache – Betrift: 13. SS – bosnisch-herzegowinische Division »Nandžar« – Kasche.

[366]) PS/AA – Handakten Ritte – 22 – Akten – betreffend Kroatien – 1944 – bd 6 – Telegramm Nr 2067 von 29. 10. 1944. Geheime Reichssache – Für Herrn Reichsaussenminister – Kasche.

Kao poslanik Trećeg Rajha u NDH Kaše je nastojao da razvija ne samo korektne već i prijateljske odnose sa ustaškom vladom i njenim pojedinim članovima. Stoga je on s razlogom izražavao rezerve u vezi sa 13. SS-divizijom i muslimanskim autonomističkim težnjama koje su imale izvjesnog odjeka među njenim pripadnicima. U brojnim izvještajima koje je upućivao Ministarstvu inostranih poslova veoma oprezno je nagovještavao porast nezadovoljstva u narodu prema ustaškom poretku kao i prema Njemačkoj, ispoljavajući pri tome sklonost da to nezadovoljstvo objašnjava određenim pogrešnim potezima njemačkih vojnih i političkih faktora u NDH, a ne samom okupacijom. Zato je, poput vlade NDH, bio odlučan protivnik muslimanske autonomističke orijentacije, jer bi njeno ostvarenje značilo dezintegraciju NDH, u čemu je on naslućivao slabljenje njemačkih pozicija u ovome prostoru i realnu mogućnost gubljena »vjernog prijatelja« njemačkog Rajha. Odbojan prema ideji autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, Kaše je bio također nepovjerljiv prema Muslimanima iako je prihvatao ustaško stanovište o njihovom hrvatskom nacionalnom identitetu. U izvještajima je često navodio kako Muslimani stvaraju političke probleme u NDH, ali nije smatrao potrebnim da održava kontakte sa muslimanskim predstavnicima, pa čak ni sa onima u vladi NDH. Pretpostavljao je da bi mu se to zamjerilo u ustaškom vrhu NDH, pa je radije zanemario ove kontakte nego što je bio spreman da pokvari izuzetno prijateljske odnose sa Pavelićem i njegovim najpouzdanijim saradnicima. Dok se s potcjenjivanjem odnosio prema Muslimanima u NDH, kao i mnogi drugi njemački predstavnici, Kaše je istovremeno vjerovao da ustaška hrvatska državna ideja može spasiti NDH, koja je krajem 1944. još egzistirala na uskom području zahvaljujući prije svega njemačkim oružanim snagama.

POJAVA ORGANIZACIJE »MLADI MUSLIMANI« – ŠTAB 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE O UZROCIMA SLOMA DIVIZIJE – RASULO ZELENOKADROVSKOG POKRETA – ČETNIČKI POKUŠAJI FORMIRANJA NACIONALNIH ARMIJA I »GRUPE MUSLIMANSKIH KORPUSA« KAO I »MUSLIMANSKE MATICE«

To je vrijeme kada je zajedničkim snagama NOVJ i sovjetske armije bio oslobođen Beograd i kada su se njemačke oružane snage na jugoslovenskom ratištu neposredno nalazile pred konačnim porazom i slomom. U oktobru i novembru 1944. Nijemci su počeli da se povlače sa obalnog područja koje se naslanja na Hercegovinu. Na zahtjev njemačkog vojnog zapovjedništva morale su da se povlače i ustaško-domobranske formacije. Po njemačkom naređenju napušteni su Gabela, Metković, Čapljina, Stolac, Imotski, Ljubuški, Posušje. Nastupilo je masovno dezertiranje, naročito iz VI i IX ustaškog zdruga. Ustaški stožernik iz Mostara izvještavao je o teškoj »razočaranosti« naroda zbog »izručivanja hercegovačke Hrvatske neprijatalju« – partizanima i tražio da se u Hercegovinu pošalju »svježe ustaške jedinice«, kakvih više nije bilo niti ih je ko mogao mobilisati.[367]) U Bosni su u ruke partizana padali gradovi, koje je ustaška propaganda bila proglasila ustaškim tvrđavama. Sada su ustaše optuživali Muslimane zbog izdaje u Tešnju i Tesliću, koje su zauzeli partizani. Ustaški izvještač odbijao je da su građani iz Teslića i Tešnja »silom odvedeni u šumu«. Ogromna većina pošla je dobrovoljno.«[368]) Ukoliko su se Muslimani šire integrisali u narodnooslobodilački pokret, ustaški faktor u njihovim redovima rapidno je gubio politički značaj. Istovremeno, lišen podrške širokih muslimanskih krugova, prohitlerovski segment muslimanske politike žilavo je istrajavao *na pozicijama* savezništva sa »velikim njemačkim zaštitnikom Muslimana«. Nijemci su bili zadovoljni što su imali jedno militantno uporište u organizaciji »Mladi Muslimani«. S druge strane, »Mladi Muslimani« našli su u njemačkim okupatorima ne samo pravog ideološko-političkog saveznika već i izvor za snabdijevanje oružjem. Prema jednom ustaškom izvještaju, »Mladi Muslimani« u Sarajevu imali su oko 400 pušaka. »Sve oružje koje posjeduju samo je njemačkog porijekla«. Na kraju izvještaja izražava se mogućnost da je ideja autonomije Bosne i Hercegovine poslužila kao politička nit povezivanja Nijemaca i »Mladih

[367]) AMRS – Fond UNS-a – »Ustaša« Hrvatski oslobodialčki pokret – stožer Hum – Mostar – Br. 588/44 – Mostar, 30. X 1944. Izvještaj – Stožernik : Tomislav Mesić.

[368]) AMRS – Fond UNS-a Izvješće – Prilike u Tesliću, 28. kolovoza 1944.

Muslimana«.[369]) Ova pretpostavka ostala je nedokazana i prvenstveno je bila izraz shvatanja, rasprostranjenog u ustaškoj propagandi, da autonomistički pokret predstavlja najveću opasnost za NDH. Povezivanje »Mladih Muslimana« i njemačkih okupatora došlo je na liniji njihovih osnovnih opredjeljenja – islamskog i nacističkgo njemačkog fanatizma, na liniji svjetske uloge islama i svjetskog poslanstva Hitlerovog njemačkog Rajha.

Slom 13. muslimanske SS-divizije poslužio je Kašeu kao dokaz da je bio u pravu kada se zalagao da se uvažavaju stavovi ustaške vlade u pogledu divizijskog sastava. Međutim, i sada se nadao da je u neposrednim dogovorima sa Vrhovnom komandom Jugoistoka mogućno sačiniti korisne prijedloge u smislu poboljšanja položaja njemačkih i hrvatskih oružanih snaga u NDH.[370])

Na osnovu izvještaja tajne vojne policije štab 13. muslimanske SS-divizije ocijenio je da je rasulo divizije imalo više uzroka, među kojima su najvažniji bili sljedeći: pretežno muslimanski sastav divizije, uticaj partizanske propagande, promjena prvobitne odluke da će divizija ostati na području Bosne i Hercegovine, izbjegavanje da se kažnjavaju uhvaćeni dezerteri. Usljed ovih razloga osipanje divizije dobilo je veoma široke razmjere, pa pokušaji da se zaustavi djelomičnim preformiranjem u okviru divizije nisu dali nikakve rezultate. »Dezerteri su i dalje, djelimično sa oružjem i konjima, prelazili ustašama, domobranima i banditima«. Naročito veliku aktivnost ispoljili su »banditi« u rejonu Đugog Sela »da preostale muslimanske pripadnike divizije pridobiju za sebe«.[371]) Navedeni pravci osipanja 13. SS-divizje govore o složenom političkom opredjeljenju njenog sastava. Prvobitna autonomistička orijentacija muslimanskog sastava divizije nije mogla da se održi u izmijenjenoj vojnoj i političkoj situaciji, ona se topila u procesu raspadanja da bi bila potisnuta polarizovanim raspoloženjima, ustaškim i partizanskim. Pravi neprijatelj divizije po ocjeni njenog štaba bili su »banditi«, odnosno partizani. To, međutim, ne znači da su unutar divizije partizani imali jaka uporišta. Pripadnici 13. muslimanske SS-divizije dezertirali su u one jedinice koje su se nalazile u njenom susjedstvu. Kada su to bile partizanske jedinice, pristupali su njima. Raspad 13. muslimanske SS-divizije

[369]) ARMS – Fond UNS-a B II – D – BH – Društvo »Mladi Muslimani« – podaci – pouzdanik iz Sarajeva, dana 14. listopada 1944. »Y–Z – 20«.

[370]) PA/AA – 22 – Handakten Ritter – Akten betreffend Kroatien – vom 1944 – bd 6 – Telegramm Nr 2106 – vom 4. 11. 1944. Geheime Reichssache – Für Herrn Reichsaussenminister – 358134–358135 – Kasche.

[371]) AVII–NAV–N–T–311, 188/954–955, Grupa Tajne policije – Predmet: »Pojave rasula kod muslimanske SS-divizije« – 15. 11. 1944.

bio je potvrda kako neizbježnog poraza njemačkog okupatora uopšte, tako i poraza autonomističkgo cilja muslimanske politike, koja se vezala za njemačkog okupatora.

Polarizacioni karakter imalo je i osipanje zelenog kadra, koji se još održavao u prostoru Brčko, Bijeljina, Tuzla. Prvobitno relativno masovan, sada se zeleni kadar ubrzano raspadao, prvenstvneo pod uticajem uspješnih akcija jedinica NOV i POJ, uopšte, kao i na ovom području posebno. Zelenokadrovci su se dijelom priključivali partizanima, a dijelom ustaškim snagama. Situacija u zelenom kadru naročito se pogoršala kada se proširola vijest da je komandant »bosanskih planinaca« Nešad Topčić napustio štab i sa porodicom otputovao u Njemačku. Ustaške vlasti iz Brčkog obratile su se zapovjedništvu ustaške vojnice u Zagrebu da u ovaj kraj pošalje grupu ustaških oficira sa zadatkom da zelenokadrovske bjegunce okupe u ustaškim jedinicama. Smisao ove intervencije bio je da se spriječi osipanje zelenog kadra u partizanske formacije, ali i da se njegov pronjemački sastav ne veže za njemačke oružane snage, kako je to želio zelenokadrovski komandant Nešad Topčić.[372])

Sada je najteži problem Nijemcima bio kako da izvuku svoje oružane snage iz Bosne i Hercegovine glavnim komunikacijama prema sjeveru. Njihovo povlačenej trebalo je da osiguravaju ustaške, četničke i zelenokadrovske jedinice, koje su i same bile zahvaćene rasulom. Ovu situaciju nastojali su da iskoriste četnici pa su njihovi predstavnici stupili u pregovore sa Nijemcima s planom da poslije njihovog povlačenja preuzmu vlast u Sarajevu. Prema izvještaju jednog partizanskog obavještajca, u Sarajevu su 25. novembra 1944. boravili četnički komandant potpukovnik Gojko Borota i potpredsjednik četničkgo Centralngo nacionalnog komiteta Mustafa Mulalić sa zadatkom da uz pomoć »uglednih« Muslimana postignu sa Nijemcima planirani dogovor.[373])

Njemačko-četnički kontakti i saradnja izazivali su među ustašama protivnjemačka raspoloženja i akcije. Gomilali su se samovoljni ispadi ustaša, naročito u vrbovanju pripadnika 13. muslimanske SS-divizije i policijskih jedinica za ustaške formacije. Štab rajsfirera SS Himlera tražio je od poslanika Kašea da da interveniše kod Pavelića da se obustavi ovakvo protivnjemačko ponašanje u ustaškim jedinicama.[374]) Na prijedlog

[372]) AMRS – Fond-NDH – Ministarstvu unutrašnjih poslova – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odjel B – Odsjek II – Br. V. T. 17044-14-1944; Zagreb, 25. studenog 1944. Zapovjedništvu ustaške vojnice – na ruke zapovjednika pukovnika G. Herenčića – Zagreb.

[373]) Zbornik NOR-a IV 31 – Dok. 3 – str. 17.

[374]) PA/AA – inland II G-405 – Akten Betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1944 bis 1945 – bd – Geheime Kommandosache – Telegramm Nr 2757 – 15. 12. 44. – An SS Stamdartenfürer Wagner – Auswärtiges Amt-Berlin – Gez. Grottmann, SS-obersturmbannfürer – H299034-H299038.

Himlerovog štaba Ministarstvo inostranih poslova reagiralo je u ime vlade Rajha oštrom notom vladi NDH. U noti se protestuje protiv »nečuvenih ispada pripadnika ustaša protiv pripadnika njemačkih oružanih snaga« i traži od poglavnika da preduzme odlučne mjere kako bi se isključilo ponavljanje takvih slučajeva jednom zauvijek«. Posebno se naglašava da to zahtijeva vlada Rajha od zemlje koja »svoje državno postojanje ima da zahvali krvi njemačkih vojnika«.[375])

Krajem 1944. godine unutar okupatorskog bloka zaoštravali su se sukobi kako između pojedinih saradnika okupatora, tako isto i između Nijemaca, s jedne, i ustaša, četnika i zelenokadrovaca, s druge strane. Kvislinzi i kolaboracionisti gubili su moćnog zastupnika njemačkog okupatora, koji je sada vodio brigu prvenstveno o sopstvenom spasavanju, a Nijemci su mogli da konstatuju kako je duboko i nepopravljivo razočarenje njihovih ustaških, četničkih i zelenokadrovskih saveznika i saradnika u sposobnost njemačke oružane sile da zaštiti njihove beznadežne pozicije. U Zagrebu je njemačko-ustaški krug najvišeg sastava – feldmaršal fon Vajks, SS-grupenfirer Kamerhofer, njemački poslanik Zigfrid Kaše i poglavnik NDH Pavelić – vijećao o evakuaciji ustaških porodica. Sljedećeg dana poslije održanog sastanka Pavelić je poslao svoju ženu u Njemačku.[376]) Pred neizbježnim porazom, sam na brisanom prostoru, Draža Mihailović izdaje naredbu o formiranju Srpske, Hrvatske i Slovenačke armije i Grupe muslimanskih korpusa u sastavu Jugoslavenske vojske u otadžbini.[377]) Imao je za to već i predviđene komandante, kojima će poslije imenovanja narediti da stvore vojsku.

Krajem 1944. i početkom 1945. godine glas za autonomiju Bosne i Hercegovine sve rjeđe se čuo, da bi se na kraju sasvim utišao. Glavni vojni oslonac muslimanskog autonomističkog programa – njemački okupator – bio je primoran da se spasava izvlačenjem na sjever, i da u tome angažuju snagu ustaša, četnika i zelenokadrovaca, pa je u takvoj situaicji svaki oblik podrške autonomističkoj politici Muslimana gubio svrhu i bio bespredmetan. Na vojnoj i političkoj sceni nije više bilo ni komandanata muslimanske legije, milicije i zelenog kadra Muhameda Hadžiefendića, Huske Miljkovića i Nešada Topčića, koji su u svom kraju predstavljali nosioce i uporišta muslimanskog autonomističkgo pokreta. Lišene političke perspektive,

[375]) PA/AA Inland II G–405 – Akten – Bd 5 – Berlin Den 19. Dez. 1944. – Fernschreiben – An SS – Obersturmbannfürer Grottmann, PersönlicherStab. Reischsfürer – SS – Feldkommandostelle – Wagner (405491/2)

[376]) Zbornik NOR-a XIV 4 Dok. 184 – str. 754.

[377]) VII-Ča – Br. reg. 26/1– k. 6.

ustaške zelenokadrovske i četničke snage tražile su mogućnosti fizičkog opstanka, pri čemu su još uvijek bile sposobne za nasilja nad nezaštićenim stanovništvom. U određenim situacijama ustaše i zeleni kadar zajednički su se suprostavljali partizanskim snagama, kao što je, također, bilo saradnje i između četnika i zelenokadrovaca protiv partizana. Međutim, partizanska teritorija u Bosni i Hercegovini svakodnevno se širila i uvećavala. Ostale su samo malobrojne enklave sa određenom koncentracijom okupatorske vojske, koje će još krakto vrijeme ostati pod kontrolom njemačkih, ustaških i četničkih štabova. Zelenokadrovci, četnici, pa i ustaše, predavali su se svakodnevno partizanskim jedinicama, koristeći se amnestijom AVNOJ-a s kraja 1944. godine. Predaja je bila masovnija u krajevima jače koncentracije partizanskih snaga i njihovih razvijenijih ofanzivnih operacija, kao što je npr. područje tuzlanskog bazena,[378]) za razliku od dijelova zapadne Hercegovine (Ljubuški, Čapljina, Široki Brijeg) gdje je zeleni kadar pružao podršku ustaškim grupacijama.[379]) Osipanje i predavanje zelenokadrovaca, četnika i ustaša partizanskim jedinicama i komandama bilo je različitog intenziteta i razmjera. Najmasovnije se predavao zelenokadrovski sastav. Jedan dio četnika, koji se više istakao u terorističkim akcijama i nasiljima prema stanovništvu, posebno muslimanskom, odlučio je da napusti Bosnu i da se sa Nijemcima prebaci preko Save, dok je veći dio četničkgo sastava bio spreman da se preda i priključi partizanima. Ustaše su prethodno tražile garantiju o primjeni uslova amnestije, pa se zatim predavale.[380]) Dešavalo se, također, da se, pod uticajem njemačke i ustaške propagande o partizanskoj odmazdi i osveti, izvjestan dio muslimanskog i hrvatskog stanovništva – iz Rogatice, Mesića, Ustiprače, odnosno Čapljine, Širokog Brijega – povlačio sa njemačkim i ustaškim jedinicama. Ovo povlačenje neboračkog stanovništva pretežno je bilo pod pritiskom Nijemaca i ustaša, ali i dobrovoljno.[381])

Što se više približavao kraj rata, u vrhovima prookupatorskih snaga gajila se nada da se izlaz u borbi protiv »komunizma«, tj. protiv partizana još može naći ako se pokrene dio naroda koji je još bio van narodnooslobodilačkog pokreta ili na njegovim rubovima. U tom pogledu u četničkim štabovima i ustaškim stožerima smatralo se da propaganda antikomunizma može imati najviše odjeka među Muslimanima, jer su oni, navodno, predstavljali ele-

[378]) Zbornik NOR-a IV 32 Dok. 146 – str. 622.
[379]) Zbornik NOR-a IV 33 Dok. 49 – str. 210.
[380]) Zbornik NOR-a IV 34 – dok. 50 – str. 315.
[381]) Zbornik NOR-a IV 32 – II – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokum. 179 – str. 779.
Zbornik NOR-a – IV – 33 – Doku. 49 – str. 211.

menat »po prirodi« konzervativan i fanatički privržen islamskoj religiji. I četnički i ustaški vrhovi računali su da će u konzervativnom i vjerski fanatizovanom segmentu Muslimana naći saveznika da bi što dalje odgodili slom i potražili izlaz predajom zapadnim saveznicima u nadi da će se naći u njihovom okrilju.

Izvjesni četnički štabovi sada su bili inicijatori vojnooperativne saradnje sa Muslimanima, koja iz više razloga nije mogla da se u praksi potvrdi. Komandant četničkog Trebavskog korpusa pop Sava Božić uspio je da uspostavi saradnju sa izvjesnim muslimanskim krugovima u Modriču i Gradačcu, pa je vjerovao da će Muslimani iz ovih krajeva poći sa četnicima »u borbu protiv zajedničkog neprijatelja – komunizma«. Saradnja je od početka bila ugrožena ponašanjem pripadnika četničkih jedinica, koji su na ovom području imali vlast i ispoljavali je u pljačkanju i ubijanju Muslimana i Hrvata. Dok su to prema Muslimanima bili pojedinačni slučajevi, u selima sa hrvatskim stanovništvom to su bili masovni pokolji. Četnici su nastojali da kod Muslimana raspire mržnju prema Hrvatima, a njihovim muslimanskim saveznicima odgovaralo je da raste netrpljivost između Srba i Hrvata.[382]) Lišena trajnih uzajamnih ciljeva, opterećena nepovjerenjem, ova četničko-muslimanska saradnja nije imala šanse. Draža Mihailović je smatrao da će ovu saradnju pokrenuti i razviti na taj način što će tzv. Jugoslovensku vojsku u otadžbini reorganizovati na nacionalno-vjerskoj osnovi, pa u njenom sklopu imati srpsku, hrvatsku i slovenačku amriju i grupu muslimanskih korpusa. Sada je, na osnovu »Uredbe« s kraja 1944. godine, Draža Mihailović objavio u januaru 1945. Naredbu, kojom je za komandanta Grupe muslimanskih korpusa u Bosni imenovao »brata« Muhameda Preljubovića.[383]) Prvi zadatak ovog »komandanta« bio je da »prikupi i organizuje muslimanske jedinice«, ali je ostao neispunjen iz prostog razloga što takvih jedinica nije bilo, niti su postojale mogućnosti da se osnuju. Spoznaja o potrebi nacionalnih jedinica nije bila dovoljna za njihovo uvođenje u život. Štaviše, četnički pokret svojim ponašanjem prema Muslimanima i Hrvatima nastavio je da ruši temeljne pretpostavke da bi mogle da se formiraju u naznačene vojne jedinice. Pošto je vojni plan sa Preljubovićem bio neizvjestan, uporedo je preuzeta akcija na političkom planu. Potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta ravnogorskog pokreta Mustafa Mulalić istupio je sa izjavom da su Muslimani za federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića. Izjava je još sadržavala stav da Bosna i Hercegovina sa zapadnim dijelovima srpskih krajeva i nekim srezovima Sandžaka predstavlja samoup-

[382]) AVII-ČA-Br. r. 1/10-k. 23a – Trebava, 10. januara 1945. – Uvaženi gospodine ministre – Rezervni potporučnik Dušan V. Spaić, savetnik Ministarstva unutrašnjh poslova

[383]) AVII-ČA-Br. reg. 26/1-K. 6 – Naredba načelnika štaba Vrhovne komande za 20. januara 1845.

ravnu jedinicu u okviru srpske federacije, a da Muslimani u njoj dobiju kulturno-vjersku autonomiju.[384]) S tim u vezi zagovaralo se osnivanje »Muslimanske matice« sa namjenom da postane značajan činilac »nacionalno-kulturnog programa«, da prokrči put »muslimanskom preporodu i učini što efikasnijim muslimanski doprinos našoj nacionalnoj kulturi«.[385]) Ova, kao i ranija nastojanja da se četnički pokret proširi među Muslimanima, nisu dala rezultate. U četničkom pokretu je bio izrazito malobrojan krug Muslimana, koji nije imao uticaja u širim slojevima muslimanskog stanovništva.

Dolazak i boravak Draže Mihailovića na bosanskom području stvorio je kod ustaških faktora uvjerenje o opasnosti pojačane četnička aktivnosti, naročito u pogledu pridobijanja Muslimana. Činjenica da su pojedini bivši begovi u velikoj župi »Posavje« održavali veze sa četničkim komandantima bila je dovoljna za ustaško zaključivanje o »pregibanju muslimanskog življa« na četničku stranu. Pri tome se ponavljalo ustaško gledište da Muslimani nisu dovoljno nacionalno svjesni »kao Hrvati«, pa da je stoga potrebno pojačati djelovanje u smislu hrvatskog »nacionalnog osvješćenja Muslimana«. Ako bi se nastavilo udaljavanje Muslimana i proces dekroatizacije dobio jači zamah, moglo bi se dogoditi, ocjenjivalo se u ustaškom vrhu, »da se mač prelomi baš po njima«.[386]) To je bila potvrda da je ustaška politika među Muslimanima doživjela slom. Nemoćni da ga spriječe, ustaški vrhovi bili su spremni na pogromaško kažnjavanje Muslimana. Međutim, događaji na evropskim i jugoslovenskim ratištima ubrzano su se razvijali protiv njemačkih okupatora i svih učesnika njihovog bloka na jugoslovenskom području.

U završnici rata političko kretanje Muslimana odvijalo se u znaku jačanja narodooslobodilačkog pokreta i njegovih opredjeljenja za AVNOJ-evsku konstituciju Jugoslavije i ZAVNOBiH-ovsku konstituciju Bosne i Hercegovine. Odbacujući aneksiranje Bosne i Hercegovine ustaškoj NDH, odbijajući uključivanje Bosne i Hercegovine u srpsku jedinicu u okviru monarhističke jugoslovenske federacije ravnogorskog pokreta, među Muslimanima je, takođe, bila diskreditovana koncepcija autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, koju su zastupali pronjemački elementi u muslimanskom autonomističkom pokretu. Odbojni prema svakoj podjeli Bosne i Hercegovine, čvrsto privrženi

[384]) AVII-ČA-k. 280/5/1 – depeše Draže Mihailovića – 22. januara 1945 – Br. 602 od 542. br. 23 od 22. I 1945. Lalatović.

[385]) AVII-Ča – 10/6-4; k. 226 – »Istok« be. 9 – 5. juna 1944 – »Kulturna djelatnost među nama« – »Muslimanska matica«.

[386]) AMRS – NDH – Ministarstvo oruažnih snaga – Stožer Ustaške vojnice – Obći broj 157 – Zagreb, dne 27. I 1945 – Glavni Ustaški Stan – Glavar Stožera Ustaške vojnice – General – ustaški pukovnik P. T. B. Ivo Herenčić.

njenom integritetu i ravnopravnom položaju u jugoslovenskoj državnoj zajednici, Muslimani Bosne i Hercegovine u većini shvatili su i prihvatili stanovište da je ravnopravni položaj naroda Bosne i Hercegovine osnovni preduslov i njihovog progresivnog razvoja i stabilnog položaja u federalnoj Bosni i Hercegovini i federativnoj demokratskoj Jugoslaviji. U narodnooslobodilačkoj borbi među Muslimanima je pobijedila misao da je uzajamnost sa Srbima i Hrvatima, a ne konfrontacija, prava perspektiva njihove budućnosti. Iako se zakašnjenjem, jugoslavenska ideja potvrdila je svoj istorijski značaj među Muslimanima njihovim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi.

Generalštab Jugoslavenske armije 5. aprila 1945. izdao je Naredbu Operativnom štabu grupe korpusa JA za napad na Sarajevo. Glavni grad Bosne i Hercegovine bio je oslobođen već sljedećeg dana 6. aprila 1945.[387]) Ubrzo je bila oslobođena cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine. 26. aprila počelo je III zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sarajevu koje je na kraju svoga rada, 28. aprila, izabralo Narodnu vladu Bosne i Hercegovine.[388]) Preostalo je još nekoliko dana do konačnog sloma njemačkog okupatora i njegovih ustaških, četničkih, autonomističkih i drugih saveznika i kolaboracionista. Muslimanski autonomistički pokret podijelio je sudbinu kolaboracionističkih snaga, a ideja autonomije Bosne i Hercegovine ponijela je žig političkih programa podobnih da posluže strategiji i ratnim ciljevima njemačkog fašizma.

[387]) Zbornik NOR-a II 15 – Dokum. 184 – str. 299.

[388]) ZAVNOBiH – II – Dokumenti 1945 – Sarajevo – 1968 – Dokum. 191, 194 – str. 393; 511.

OPŠTI POGLED NA RAZVOJ MUSLIMANSKOG POKRETA ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE

Muslimanski autonomistički pokret ima svoje istorijske pretpostavke u relativno dugoj predistoriji, koja je započela već u doba kada se Bosna i Hercegovina nalazila u državnom sklopu Osmanskog Carstva. Iako je više od jednog stoljeća predstavljala osnovni pravac muslimanske politike u Bosni i Hercegovini, autonomistički pokret bosanskohercegovačkih Muslimana još uvijek čeka na svoju cjelovitu istoriografsku obradu. Tako se i naš rad svrstava u niz studija i monografija čiji je predmet muslimanski autonomistički pokret u Bosni i Hercegovini u pojedinim istorijskim razdobljima. Za razumijevanje posljednjeg razdoblja autonomističkog pokreta Muslimana Bosne i Hercegovine (1941-1945), u kome je on doživio potpuni slom i konačni poraz, čini nam se opravdanim da u zaključku kažemo najnužnije o istorijskim pretpostavkama i premisama njegove završne faze. Učinićemo to, razumije se, na osnovu rezultata koje je postigla istorijska nauka istražujući i razmatrajući kako se ovaj pokret formirao i razvijao u promjenljivim istorijskim kretanjima, koja su određivala položaj Bosne i Hercegovine uopšte i u njoj muslimanskog autonomističkog pokreta, posebno.

Do ustanka protiv fašističkih okupatora i ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini u ljeto 1941. godine muslimanski autonomni pokret imao je tri razvojne etape, koje su se podudarale sa političkim položajem Bosne i Hercegovine u sastavu osmanske države od treće decenije XIX vijeka do ustanka 1875-1878, u sklopu habsburške Austro-Ugarske Monarhije i jugoslavenske države.

Prva etapa vezana je za akciju Husein-kapetana Gradaščevića, koji je pružio organizovan otpor reformama Porte u znaku centralizacije njene vlasti u Osmanskom Carstvu. Naime, još od kraja XVIII vijeka iz Carigrada se preduzimaju reforme koje su zadirale u pitanje uprave i finansija, ali i u domen organizacije vojske u namjeri da se u carstvu, a posebno u Bosni okonča anarhija čiji su nosioci bili feudalni muslimanski prvaci, naročito nasljedni kapetani. Nesređene prilike najviše su odgovarale čuvanju stečenih privilegija, koje su sada ugrožavale reforme turskih sultana da bi se u osmanskoj državi krenulo putem modernizacije njenih najvažnijih institucija. Turski veziri u bosanskom pašaluku (Dželaludin-paša i Abdurahman-paša) lomili su brutalnim mjerama otpor feudalnih bosanskih moćnika, što je imalo za posljedicu da se među bosanskohercegovačkim

Muslimanima razvijala mržnja prema Porti i Osmanlijama, a među muslimanskim bosanskim feudalcima pojačavala težnja da uspostave što potpuniji autonomni položaj bosanskog pašaluka. Uništenje janjičarskog reda (1826) predstavljalo je težak udarac privilegijama muslimanske feudalne klase u pogledu vojne službe. Po sultanovom fermanu, pristupilo se u Bosni popisu ljudstva za regularnu tursku armiju, da bi se preduzela regrutacija vojnih obveznika i njihovo upućivanje na obučavanje u Carigrad. U nekim mjestima pašaluka (Sarajevo, Mostar, Stolac) regrutovani Bosanci odbili su da izvrše sultanski ferman obučavanja nizama u Carigradu. U vezi sa provođenjem reformi, većina kapetana odbila je vezirov poziv da dođu u Travnik na sastanak (1830). Međutim, bosanski kapetani okupili su se u Tuzli (20. I – 5. II 1831), odbacili Portine reforme, donijeli program koji je sadržavao njihove zahtjeve za autonomijom Bosne i Hercegovine, koji su podrazumijevali sultanov suverenitet. Jedan od najvažnijih zahtjeva bio je da bosanski vezir ubuduće bude iz Bosne, Bosanac, a ne Osmanlija. Tako je otpočeo oružani pokret protiv reformi turskih sultana čiji je cilj bio da se postigne autonomija Bosne i u autonomnoj Bosni obezbijedi vlast bosanske feudalne klase da bi mogla da očuva stečene privilegije. Na čelu antireformnog autonomnog pokreta našao se Husein-kapetan Gradaščević, jedan od najbogatijih bosanskih feudalaca, koji je preselio u Travnik i proglasio bosanskim vezirom. Hercegovački muslimanski prvaci, koje je predvodio Ali-paša Rizvanbegović, u ovom sukobu opredijelili su se na stranu Carigrada. Usljed toga, kao i činjenice da unutar Gradaščevićevog pokreta nije vladalo neophodno jedinstvo, sultanove oružane snage, uprkos velikim i teškim porazima, uspjele su da savladaju ustanak bosanskih feudalaca.[389]) Uzrok porazu nalazio se, takođe, u činjenici što je autonomni pokret bio antireformni, prije svega motivisan da očuva privilegije feudalne klase, pa, kao takav, lišen podrške raje, nije mogao da postane opštebosanski pokret. Ipak, time nije bila ugušena težnja muslimanskih feudalaca za autonomnim položajem bosanskog pašaluka. Da bi slomila autonomističke težnje bosanske feudalne oligarhije, Porti nije bilo dovoljno što je ukinula instituciju nasljednih kapetana, već je riješila da nemilosrdno uguši bosanski separatizam, i fizički uništi njegove nosioce, koji su nastojali da cijelu Bosnu, a naročito Bosansku krajinu, pretvore u tvrđavu protiv carigradskih reforma. Taj zadatak dobio je Omer-paša Latas da se sa dobro naoružanim odredima nizama – u kojima je posebna uloga pripala Arbanasima iz plemena Toska – obračuna

[389]) Vladimir Stojančević: »Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od jedrenskog mira 1829. do pariskog kongresa 1856« – Beograd, 1971– str. 52–55.

sa pobunjenim bosanskim begovatom.[390]) Sa novim stanjem koje je otvorilo put utvrđivanju centralističkog sistema, nisu bili zadovoljni ni muslimani ni hrišćani. Muslimani su se nadali da će Portine reforme na kraju propasti i stoga poraz muslimanskih feudalaca nije istovremeno značio i prestanak muslimanske opozicije prema Carigradu. Iako je pred zakonom bila izjednačena sa Muslimanima, hrišćanska raja ostala je i dalje u teškom ekonomskom položaju, jer su reforme umjesto ukidanja starih, uspostavile samo nove forme eksploatacije seljaštva.[391]) Okrenut protiv reformi, opozicioni autonomistički pokret bosanskohercegovačkih Muslimana nije značio prekid sa Portom, već je sultanov suverenitet u Bosni činio »ustavnu« odrednicu i konstantu njegovog programa.

Autonomističko opredjeljenje nije moglo biti prepreka bosanskohercegovačkim Muslimanima da pruže oružani otpor vojnim snagama Austro-Ugarske Monarhije kada je u ljeto 1878. preduzela da izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine.[392]) Primoravani da prihvate realnost austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini, muslimanski prvaci nisu odustali da insistiraju na sultanovom suverenitetu, a uz to su, takođe, uporno bili opredijeljeni za autonomiju Bosne i Hercegovine. Očuvanje feudalnih društvenih odnosa i u uslovima austrougarske okupacije činilo je nezamjenjivi temelj cjelokupne muslimanske politike u ovom razdoblju pod vođstvom krupnih zemljoposjednika. Njen životni prostor i okvir određivala je organizacija Islamske vjerske zajednice. U ovoj činjenici nalazi se objašnjenje za spregu između begovata vrhova vjerske muslimanske organizacije. Begovat je podržavao nastojanja Islamske vjerske zajednice da učvrsti svoj položaj u okupiranoj Bosni i Hercegovini, kao što je ova, s druge strane, štitila socijalni i politički status feudalnih muslimanskih zemljoposjednika. Ova sprega predstavljala je odbrambeni mehanizam Muslimana u otporu novoj vlasti, koja je tražila za sebe potpunu ingerenciju nad institucijama Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Iz ovog otpora razvio se muslimanski autonomni pokret, koji je od kraja XIX vijeka, punu deceniju, određivao pravac i sadržinu i davao pečat političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana. Smisao pokreta bio je u

[390]) Isto, str. 265.

[391]) Dr Vasilj Popović: »Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)« – Beograd, 1949, str. 35.

[392]) Vasa Čubrilović: »Bosanski ustanak« – Beograd, 1930 – str. 361–369 Zbornik – Naučni skup: »Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini« (Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978 – Sarajevo 1979. Rade Petrović : Pokret otpora protiv austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini«, str. 15–69. Mehmedalija Bojić: »Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine« – str. 71–94.

opredjeljenju njegovog vođstva da se osiguraju autonomna prava islamske vjerske zajednice da bira svoje reprezentativne organe – reis ul-ulema Ulema Medžlis i muftije i da se na taj način bosanskohercegovački Muslimani zaštite u pravima za svoja vjerska pitanja rješavaju kao i u periodu osmanske vlasti, u saglasnosti sa sultanom i vrhovnim islamskim dostojanstvenikom u Carigradu.[393]). Stoga se u toku borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju stalno isticao zahtjev za sultanovim suverenitetom za Bosnom i Hercegovinom, čime se izražavalo gledište i nada u prolaznost i privremenost okupacije.

Za razliku od antireformnog autonomnog pokreta na početku 30-tih godina XIX vijeka, kada je imao oblik oružanog ustanka protiv centralizatorskih mjera Porte, sada je autonomni pokret, u uslovima okupacione vlasti katoličke države, imao karakter izrazito političke borbe za prava Muslimana da samostalno uređuju svoje vjerske odnose, bez ambicije i tendencije da se razvije u radikalne oblike negacije okupacionog pokreta i položaja Bosne i Hercegovine. Činjenica da su vodeći ljudi autonomnog pokreta dolazili iz reda feudalaca, koje okupaciona vlast nije ugrožavala u njihovim klasnim privilegijama, opredjeljivala je kompromisni karakter autonomnog pokreta, usljed čega se i završio kompromisima sa nosiocima vlasti Austro-Ugarske Monarhije.[394]) Od spremnosti na kompromis sljedeći korak autonomista bila je saradnja sa organima austrougarske uprave u aneksiranoj Bosni i Hercegovini. Štaviše, na samom kraju austrougarskog razdoblja 1917. godine, neki istaknuti pripadnici autonomističkog pokreta zagovarali su stav da se Bosna i Hercegovina, kao autonomna jedinica, priključi Mađarskoj.[395]) Tako su ovi muslimanski politički prvaci promađarrskim opredjeljenjem reagirali na slovenački deklaracijski pokret u zanku jugoslovenskog rješenja. Karakteristično je da u vrijeme snažne plime jugoslavenskgo pokreta autonomni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana ne ispoljava nikakve znake povezivanja sa snagama koje su težile ujedinjenju jugoslovenskih naroda u zajedničoj državi, već, naprotiv, njegovi predstavnici preferiraju da Bosnu i Hercegovinu i Muslimane dovedu u položaj izvan jugoslovenstva. Očigledno, careva instrukcija generalu Filipoviću prilikom okupiranja Bosne i Hercegovine 1878. godine, kao i Kalajeva bosanska politika tokom njegovog 20-godišnjeg upravljanja Bosnom i

[393]) »Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju« – Građa – sabrao i uredio Ferdo Hauptman – Sarajevo – 1967 – str. 21–38.

[394]) Dr Nusret Šehić: »Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini« – Sarajevo, 1980. str. 381.

[395]) Kapidžić dr Hamdija: »Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine«, Sarajevo, 1968., str. 224

Hercegovinom našle su plodno tlo i oslonac u vodećoj feudalnoj i političkoj strukturi muslimanskog društva. Razlike u civilizacijama kojima su pripadali austrougarski upravljači, na jednoj i vođstvo bosanskohercegovačkih Muslimana, na drugoj strani, nisu predstavljale zid da bi, u koegzistenciji, slijedili svoje posebne interese, pri čemu su ispoljavali uzajamno tolerisanje i razumijevanje, jedni da trajno, kao država, ostanu u Bosni i Hercegovini, a drugi da u novoj državi i uz njenu pomoć trajno očuvaju svoj privilegovani feudalni položaj. Muslimanska politika u ovom razdoblju (1878–1918) zadovoljavala se postignutom vjerskom i vakufsko-mearifskom autonomijom čiji je suštinski cilj bio da u političkom životu Bosne i Hercegovine osigura prestiž muslimanskom faktoru.

Kraj prvog svjetskog rata radikalno je izmijenio ove odnose Na prostoru dualističke Austro-Ugarske Monarhije stvorene su nove države, među kojima i Kraljevina Srbije, Hrvata i Slovenaca, u kojoj su se ujedinili jugoslovenski narodi. Nova jugoslovenska država konstituisala je ustavni poredak u znaku državnog centralizma. U procesu državne centralizacije Bosna i Hercegovina izgubila je pokrajinski status, što nije spriječilo novu političku organizaciju bosanskohercegovačkih Muslimana, Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), da u novim uslovima nastavi tradiciju autonomističkog pokreta. Uporedo s tim, JMO je nastavila i tradiciju naizmjeničkog sklapanja paktova iz perioda autonomnog pokreta postaneksionog razdoblja i bosanskog sabora, ulazila u vladu sa radikalsko-demokratskom koalicijom i svrstavala se u opoziciju sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom (HRSS), čime je neposredno potkopavala vlastiti program autonomije Bosne i Hercegovine,[396]) da bi od sredine 30-tih godina postala jedan od stubova Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i njene vlade u znaku centralizma. Ako je iznevjeravala autonomistički program i povremeno mu se vraćala, JMO se čvrsto držala Islamske vjerske zajednice i njenih vakufa, branila njihovu autonomiju i na taj način uspjela da se legitimira kao opštemuslimanska politička partija. Učešćem u režimima centralizma i povremenim pristupanjem u blok opozicije JMO nije dovela u pitanje svoje pozicije u širokim muslimanskim masama. Dominirajući uticaj među Muslimanima ona je prvenstveno osiguravala odbranom i zaštitom ekonomskih interesa muslimanske feudalne klase od radikalizma agrarne reforme i povezivanjem sa organima Islamske vjerske zajednice i vakufskih institucija. Činjenica da je JMO imala glavnu riječ u imenovanju funkcionera IVZ i da je

[396]) Dr Nedim Šarac: »Uspostavljanje Šestojanuarskog režima« – Sarajevo 1975 – str. 42–43.

kontrolirala značajnu imovinu vakufa predstavljala je osnovni izvor njene političke snage, uticaja i ugleda među Muslimanima. U tome se nalazi objašnjenje što napuštanje autonomističkog programa nije bilo praćeno osipanjem i odvajanjem muslimanskih masa od JMO. U vrijeme Sporazuma Cvetković Maček JMO će se još jedanput vratiti autonomističkom programu, ali će u tom opredjeljenju ostati usamljena i bez ikakvog izgleda i šansi da Bosna i Hercegovina dobije autonomni položaj. Okupacija Jugoslavije (april, 1941). pokazala je da je ideja autonomije Bosne i Hercegovine bila iznevjerena u samom vrhu JMO.[397]) Sve do kapitulacije jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941. Član Simovićevog kabineta, predsjednik JMO dr Džafer Kulenović pružio je podršku ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i već u novembru 1941. zauzeo položaj potpredsjednika njene vlade. Na toj dužnosti suprotstavljao se svakoj pomisli o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine i u smislu Starčević–Pavelićeve koncepcije zalagao se za puno nacionalno jedinstvo katoličkih i »muslimanskih Hrvata«. Tako je značajan dio vrha JMO predstavljao političku polugu kvislinške NDH i pružao podršku okupatorima sve do poraza Hitlerovog Trećeg Rajha u maju 1945. Krug oko predsjednika JMO odbacio je ideju autonomije Bosne i Hercegovine i prihvatio ustašku tezu da je Bosna i Hercegovina »hrvatska zemlja« i kao takva sastavni dio teritorije NDH.

U javnosti, naročito pdo uticajem istupanja dr Džafera Kulenovića, stvarao se utisak da je JMO u cjelini stala uz ustaše i NDH i da bosanskohercegovački Muslimani smatraju NDH svojom državom. Međutim, Nijemcima, kao i vodećim ustaškim faktorima NDH, od početka je bilo poznato da znatan dio vodstva JMO ima drukčije stanovište. Još u aprilu 1941. Nijemcima se obratio muslimanski krug oko Uzeirage Hadžihasanovića, veoma uticajnog člana vođstva JMO, sa zahtjevom da Bosna i Hercegovina ne ulazi u sklop NDH, već da dobije položaj posebne njemačke pokrajine.[398]) Nijemci su odmah upoznali Pavelića sa sadržinom ove muslimanske peticije. Na platformi ove peticije prvaka JMO u Bosni i Hercegovini konstituisao se opozicioni muslimanski pokret koji je tražio izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i njeno organizovanje kao autonomne jedinice pod protektoratom Trećeg Rajha. Za razliku od Pavelića i organa NDH, koji su muslimansku autonomističku akciju tretirali kao protivdržavni i protivhrvatski pokret, njemački zvanični predstavnici u NDH

[397]) Ivan Ribar: »Politički zapisi« – IV – Beograd, 1949. tr. 87–88.

[398]) Zbornik NOR-a – XII – knj. 1 – 1941 – Beogad, 1973., Dokumenti njemačkog Rajha – dok. br. 279. str. 766.

različito su se postavljali prema muslimanskim autonomističkim težnjama. Dok je krug oko njemačkog poslanika Zigfrida Kašea bezrezervno podržavao Pavelićevo stanovište, predstavnici njemačkih oružanih snaga, a naročito SS-jedinica bili su mišljenja da saradnja sa bosanskohercegovačkim Muslimanima autonomističkog opredjeljenja može u određenim oblicima biti korisna za njemačku ratnu politiku.

Tražeći njemačku podršku za svoj projet autonomne Bosne i Hercegovine pod protektoratom Trećeg Rajha, muslimanski autonomistički krug pozivao se na ne tako davnu istoriju, kada su predstavnici bosanskohercegovačkih Muslimana imali značajnu ulogu u ostvarivanju političkih ciljeva Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, kao i na doprinos razvijanju simpatija među bosanskohercegovačkim Muslimanima za Hitlerovu politiku stvaranja »novog poretka« u godinama koje su neposredno prethodile ratu i okupaciji Jugoslavije. Izvorna politička argumentacija obnovljengo autonomističkgo programa temeljila se na stanovištu da su Muslimani u NDH »privjesak«, dok su u Bosni i Hercegovini »vodeći elemenat«. Istovremeno, ovo stanovište odbacivalo je ustašku tvrdnju da su Muslimani u nacionalnom pogledu Hrvati. Kada su izbijanjem ustanka protiv okupatora i ustaša u Bosni i Hercegovini Muslimani u nekim područjima bili izloženi ustaničkoj odmazdi, autonomisti su optuživali organe NDH da su svjesno prepustili Muslimane ustaničkoj osnovi sa ciljem da se produbi mržnja i neprijateljstva između muslimana i pravoslavnih i pri tome izrazili uvjerenje da Muslimani mogu dobiti zaštitu samo od Nijemaca. Tako su pojava i razvoj ustanka predstavljali novu argumentaciju za autonomiju Bosne i Hercegovine pdo njemačkim protektoratom.

Činjenica da je ustanak pod rukovodstvom KPJ značio otvaranje pravog ratišta na okupiranom jugoslovenskom prostoru djelovala je prevratničkom snagom na stvaranje novih odnosa u znaku revolucije i kontrarevolucije. Ništa nije moglo da ostane kako je bilo prije ustanka. Autonomisti su preduzeli aktivnost da odvoje Muslimane od ustaškog pokreta i NDH i da se Muslimani sopstvenim oružanim jednicama zaštite od ustaničkih snaga, prvenstveno od odreda četničkog pokreta. Osvjedočeni iskustvom da su slabiji od svih protivnika, autonomisti su nalazili izlaz u propagiranju njemačke snage i u sugeriranju saveza Muslimana sa moćnim i pobjedničkim Hitlerovim Trećim Rajhom. Međutim, koliko god da su nastojali, muslimanski autonomisti nisu dobili zvaničnu njemačku saglasnost i podršku za svoju ideju izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i ostvarenja autonomnog položaja Bosne i Hercegovine kao posebne upravnopolitičke jedinice u sklopu i pod zaštitom Trećeg Rajha. Stoga su se morali zadovoljiti obećanjima i izjavama podrške pojedinih njemačkih

ličnosti, kojima je moglo da godi muslimansko veličanje Njemačke i Hitlera, ali nisu imali razumijevanja za želje muslimanskog autonomističkog kruga. Ipak, nezavisno od toga što Nijemci nisu prihvatili muslimanski autonomistički projekt, nastavili su da održavaju uzajamne kontakte i da im daju određenu političku težinu. Nijemcima je bilo potrebno pouzdano uporište u Bosni i Hercegovini, a muslimanskim autonomistima bila je potrebna njemačka zaštita. Razvoj vojno-političke situacije u Bosni i Hercegovini, u čemu je ustanak imao presudan značaj, upućivao ih je jedne na druge. Nijemce zbog toga što su ustaše gubile i vojni i politički značaj, a autonomističke Muslimane što su, kao i Nijemci, u četnicima i partizanima vidjeli glavne protivnike.

Stvaranjem NDH i izbijanjem ustanka JMO je definitivno ugušila opštemuslimanski karakter. U parlamentarnim izborima u Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije JMO je mogla da dobije preko 90% muslimanskih glasova. Muslimanski autonomistički krug računao je na široku podršku Muslimana u Bosni i Hercegovini u svojoj politici okupljanja Muslimana na platformi autonomne Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Međutim, više nije moglo biti govora o muslimanskom jedinstvu u znaku politike JMO. Svi relevantni faktori djelovali su protiv toga: okupatori, NDH, ustanak. Bosanskohercegovački Muslimani su se našli u procijepu, pred opasnošću fizičkog uništenja. U muslimanskoj autonomističkoj svijesti rođena je ideja oružane samoodbrane. Bila je to u muslimanskim redovima potvrda spoznaje da je jedan pokret toliko jak koliko je iza njega postrojeno vojničkih pušaka. Autonomisti su polagali nade u jedinice muslimanske milicije, koja je preuzela ulogu zaštite muslimanskih naselja od četničkog ugrožavanja. Nastala u uslovima izrazito teškog položaja Muslimana sa naglašenim elementima bespomoćnosti, lišena jednog jasno definisanog političkog programa, za koji bi se angažovale muslimanske mase, muslimanska milicija nije imala perspektive da postane organizovana vojska autonomističkog pokreta. Uvjereni da se milicija ne može nositi sa jačim četničkim i partizanskim odredima, muslimanski autonomisti činili su napore u smislu čvršćeg povezivanja sa Nijemcima i njihovog efikasnijeg pridobijanja za stvar bosanskohercegovačkih Muslimana.

Početkom novembra 1942. godine posebnim Memorandumom obratili su se izravno vođi Rajha Adolfu Hitleru. Insistirajući na gotskom porijeklu Bošnjaka, tj. bosanskih Muslimana, autori Memoranduma su posebno podvukli pripadnost 300-milionskom islamskom narodu, »istorijskim« dokazima isticali neslavensko obilježje i sa naročitim zadovoljstvom navodili primjere

protivjugoslavenskog ponašanja. Po sadržaju i obliku kako je sačinjen, Memorandum je imao karakter manifesta koji »istorijskom« argumentacijom obrazlaže opredjeljenje Bošnjaka da trajno dijele sudbinu sa njemačkim narodom i Hitlerovim Trećim Rajhom. Oni će se na najbolji način boriti za veliku njemačku stvar u redovima »bosanske straže«, koja će se osnovati u »Bosanskoj Župi«, pošto se Bosna i Hercegovina izdvoji iz sastava NDH. U tome je težište Memoranduma, čiji su autori uporni u stavu da Bosna pripada Bošnjacima i da su samo Bošnjaci pozvani da »brane svoju Bosnu«. Kao da su muslimanski autonomisti htjeli da se saglase sa Kalajem kada je tvrdio da je »bosanski narod« uvijek težio da ima zaštitu jedne moćne države i da ga je u tim njegovim težnjama predvodila »bosanska aristokratija«.[399]) Tradicija autonomije tražila je pravo na budućnost.

Na razmeđu ratnih godina 1942-1943. muslimanski autonomistički pokret iskazivao je dva osnovna interesa: 1. da se u Bosni očuva islamska tradicija; 2. da se Bosna kao autonomna jedinica trajno integriše u Hitlerov Treći Rajh. Međunarodni okvir ovih ciljeva određivali su odnosi između oficijelnih predstavnika islamskog svijeta i vođstva Trećeg Rajha. Veliki jerusalimski muftija El Huseini, koji je pretendovao na funkciju legitimnog predstavnika islama, djelovao je na liniji ostvarivanja saradnje i političkog savezništva islamskih zemalja sa Nijemcima, a njemačka međunarodna politika radila je na afirmaciji njemačkih ratnih ciljeva u islamskim državama. I jedni i drugi naglašavali su da u njihovim uzajamnim odnosima nije bilo sukoba i neprijateljstava i da su oni i po prošlosti i po identičnosti nacionalnih ciljeva u savremenosti istorijski i prirodni saveznici. Islamsko-njemačko prijateljstvo i saradnja trebalo je da dobije svoju potvrdu i u Bosni i Hercegovini, među Muslimanima i njihovim autonomističkim predstavnicima.

U misiji islamsko-njemačkog savezništva došao je u Bosnu početkom aprila 1943. godine veliki jerusalimski muftija El Huseini. Sastanci i razgovori koje je imao sa predstavnicima IVZ i ličnostima iz muslimanskog autonomističkog kruga, kao i njegovi govori u Husref-begovoj džamiji bili su posvećeni ideji islamskog jedinstva i značaju koje ono ima za budućnost islamskih naroda. Međutim, najveći dio njegovih istupanja bio je u znaku propagande Hitlerovih ratnih ciljeva, pri čemu je isticao da je od njihovog ostvarenja neodvojiva sloboda mnogomilionskog islamskog svijeta, prvenstveno arapskih zemalja. Za razliku od susreta sa mostarskom grupom muslimanskih predstavnika u

[399]) »Die Lage der Mohammedaner in Bosnien« – Von einem Ungarn. Wien 1900.

Rimu sredinom oktobra 1942. godine, sada je posjeta jerusalimskog muftije bosanskim Muslimanima imala širi publicitet. Pripremljena i dobro organizovana u Berlinu, ova posjeta nosila je poruku da su Muslimani sa malog evropskog, bosanskog prostora, grana velikog islamskog svjetskog stabla i da su ovdje, na evropskom, kao i na drugim kontinentima, solidarni sa Hitlerovim nastojanjem da stvori novi svjetski poredak, u kome neće biti mjesta za »englesku imperijalističku plutokratiju«, »jevrejske kapitaliste«, »ruski boljševizam« – »neprijatelje islamskih naroda«. Propovjednik univerzalnog karaktera islama, veliki jerusalimski muftija El Huseini bio je apologet Hitlerove svjetske dominacije. Susretom islama i Hitlerovog pohoda na »truli zapad« i »boljševičku despotiju« obznanjuje se početak nove ere čovječanstva. U tom znaku, prije povratka u Berlin, veliki palestinski muftija svesrdno je podržao osnivanje muslimanske SS-divizije u Bosni.

Način pripremanja i formiranje ove SS-jedinice u Bosni pobudili su nade muslimanskog autonomističkog kruga da su Nijemci izišli iz rezerve prema njihovom političkom programu. Himler i njegovi saradnici opredijelili su se za muslimanski sastav divizije nasuprot Paveliću i Kašeu, a Hadžiefendićeva legija, kojoj su autonomistički ciljevi bili bliski, prihvaćena je kao baza od koje se počelo u organizovanju 13. muslimanske SS-divizije. Prema raspoloženju rasprostranjenom u vojničkom sastavu divizije i stanovištu muslimanskih autonomista, divizija je trebalo da ostane na području Bosne. Dislociranje divizije otvorilo je put nezadovoljstvu među njenim pripadnicima. Tako je glavni cilj, postavljen pred diviziju – umirenje bosanskog prostora – od samog početka bio doveden u pitanje. Međutim, put do umirenja Bosne bio je pokriven mnoštvom zaraćenih oružanih formacija – okupatorskih, ustaških, domobranskih, četničkih, muslimanskih, partizanskih. Jedino su Muslimani bili neravnomjerno postrojeni, u svim ovim vojskama. S druge strane, samo su u partizanskim jedinicama NOVJ učestvovali pripadnici svih jugoslavenskih naroda. Njihova budućnost zavisila je od toga da li će pobijediti ideja jugoslavenskog jedinstva ili pokreti nacionalnog, antijugoslavenskog separatizma. U poređenju sa drugim oblicima separatizma, muslimanska ideja autonomne Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom predstavljala je najizrazitiji oblik antijugoslovenstva – trajno se odrekla čak i nacionalne forme. Protivsrpski i protivhrvatski motivirana, muslimanska autonomistička politika, obilježena jedinicama muslimanske milicije i legije, SS-formacijama i zelenokadrovskim dezerterskim organizacijama, neminovno je išla svome raspadu. Ono što se smatralo njenom šansom – savezništvo sa Hitlerovom Njemačkom i njena zaštita – predstavljalo je pravi izvor i razlog

njenog poraza. Napadnute i ukliještene na evropskim ratištima istočnog i zapadnog fronta, njemačke divizije na jugoslavenskom prostoru bile su takođe primorane da se spasavaju povlačenjem na sjever. Jedinice NOVJ čistile su posljednja okupirana područja. Formirana da ispunjava njemačke ratne, a ne muslimanske autonomističke ciljeve, 13. muslimanska SS divizija dijelila je sudbinu njemačkih oružanih snaga. Na čelu sa ZAVNOBiH-om u Bosni i Hercegovini i AVNOJ-em u Jugoslaviji narodnooslobodilački pokret je u znaku ratne pobjede žurno završavao preostale poslove na državnoj organizaciji. Zelenokadrovske autonomističke grupice brojale su svoje zadnje dane. Oslobođena Bosna i Hercegovina mogla je da otpočne novo istorijsko razdoblje na izmijenjenim, novim temeljima u obliku jugoslavenske federalne jedinice. U porazu kontrarevolucije završila je muslimanska ideja autonomne Bosne i Hercegovine pod protektoratom Hitlerove Njemačke kao izrazita nacionalna izdaja.

Duga preko jednog stoljeća, istorijska putanja muslimanskog autonomističkog pokreta u Bosni i Hercegovini imala je jasno obilježene dionice. Prvu je započeo pokret Husein-kapetana Gradaščevića (1831-32), koji se suprotstavio reformama modernizacije uprave u Bosni, da bi zatim vodio pravi rat protiv sultanovih oružanih snaga. Cilj pokreta bio je da uspostavi autonomiju Bosne, u kojoj bi upravljala muslimanska feudalna klasa rukovođena zaštitom svojih političkih i ekonomskih interesa, pri čemu priznanje sultanovog suvereniteta u Bosni nije dolazilo u pitanje. Oličena u sultanu, centralna otomanska vlast nije bila spremna da prihvati autonomni položaj Bosne pod upravom vezira biranog iz reda bosanskih feudalnih moćnika. Sa stanovišta Porte, to je bio izrazito separatistički pokret, čije je slamanje predstavljalo prvi uslov da se u Bosni povrati autoritet državnog centra. Inspirisan klasnim, antireformnim motivima, Gradaščevićev pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine dobio je karakter oružanog ustanka, što u potonjim razdobljima muslimanski autonomni pokret nije ni težio da postane.

Obnovljen u periodu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, muslimanski autonomistički pokret imao je dva osnovna pravca: da u okviru državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine osigura automni položaj IVZ i muslimanski vakufskih institucija i s tim uporedo privilegisan položaj muslimanske feudalne klase da bi mogla da se potvrđuje kao uticajan faktor u političkom životu Bosne i Hercegovine. Okončanjem kompromisom i carevom sankcijom (15. IV 1909. otpočela je tradicija muslimanskog autonomističkog pokreta da u traženju i sklapanju sporazuma sa nosiocima državne vlasti polazi od intresa gornjih muslimanskih društvenih klasa u prisnoj

saradnji sa vrhovima IVZ. Poslije aneksije Bosne i Hercegovine protagonisti musimanskog autonomističkog pokreta prestali su da zahtijevaju i formalni suverenitet turskog sultana nad Bosnom i Hercegovinom pa su činili jedan od stubova politike Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Nagrada za to bila im je agrarna politika austrougarske uprave, koja je bila inspirisana očuvanjem »ravnoteže« u odnosima između feudalaca i kmeta, u stvari u očuvanju feudalnih društvenih odnosa. Sve do kraja prvog svjetskog rata predstavnici muslimanskog autonomističkog pokreta pružali su podršku ratnoj politici Austro-Ugarske Monarhije. Ostali su potpuno izvan političkih tokova, u kojima se na završetku rata formirao jugoslavenski pokret u Bosni i Hercegovini.

Muslimanska politika u svom istorijskom razvoju nije sadržavala elemente jugoslavenskog pravca, odnosno bilo ih je veoma malo da bi mogli doći do jačeg uticaja u stvaranju jugoslavenske države. Lišena jugoslavenske tradicije, mlađa generacija muslimanskih političkih predstavnika stupila je na političku scenu u momentu kada su već bile utvrđene osnove nove državne zajednice. Jedinu tradiciju koju je u tom trenutku imala muslimanska politika predstavljao je autonomistički pokret. Sada ga je trebalo prilagoditi novoj stvarnosti, jugoslavenskoj. To je bio zadatak JMO, koja je osnovana već u februaru 1919. godine. Ona je to učinila na taj način što je autonomistički program držala u rezervi, pa ga je aktuelizirala kada je iz centralističkog režima prelazila u opoziciju. Odrekla ga se glasajući (1921) za »Vidovdanski« ustav i ulaskom u Pašićevu vladu, da bi zaštitila muslimanske feudalce od mjera agrarne reforme. Kao što smo prethodno naveli, JMO se ponovo vratila autonomističkom programu poslije Sporazuma Cvetković-Maček, kada je došlo do diobe Bosne i Hercegovine. Međutim, vođstvo JMO je ne samo prekasno ušlo u kampanju za autonomiju Bosne i Hercegovine, već je bilo i nesposobno da očuva jedinstvo političke akcije.

Osnovana voljom sila Osovine, NDH je u svoj sastav uključila i teritoriju Bosne i Hercegovine. Za čitavo vrijeme postojanja NDH predsjednik JMO dr Džafer Kulenović podržavao je ustaški teroristički sistem učestvujući u vladi NDH kao njen potpredsjednik od novembra 1941. do emigracije iz zemlje maja 1945. To je značilo raspad JMO, ali ne i likvidaciju muslimanskog autonomističkog pokreta. Odbacujući Pavelićevu i Kulenovićevu tvrdnju da su Muslimani u nacionalnom pogledu Hrvati, autonomisti su čak negirali slavensko porijeklo Muslimana Bosne i Hercegovine Da bi svome programu autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom opredijelili nacionalni karakter, podržavali su tezu o gotskom porijeklu

bosanskih Muslimana. Činili su sve da ubijede Nijemce kako su Muslimani ne samo njihovi pouzdani politički saveznici nego da su i potekli iz istog etničkog korijena, pa je, tako, njihovo svrstavanje u Hitlerov front i trajno integrisanje u »Veliki njemački Rajh« pripremljeno samom hiljadu i sedamstogodišnjom istorijom. Koliko su mogli, Nijemci su koristili bosanskohercegovačke Muslimane za svoje ratne ciljeve, ali nisu bili spremni da prihvate Bosnu i Hercegovinu u statusu njemačke pokrajine, kao što su predlagali i očekivali muslimanski autonomisti. Određen prije svega odnosom snaga na frontovima, na kojima su 1944. Nijemci gubili bitke da bi u maju 1945. priznali realnost poraza, položaj Bosne i Hercegovine bio je konstituisan u duhu i po opredjeljenju onih snaga koje su se borile protiv okupatora i svih kvislinških organizacija i satelitskih snaga, u čijoj su se strukturi našli muslimanski autonomisti od samog početka okupacije. Na kraju rata pokazalo se da se autonomija i okupacija uzajamno isključuju. Autonomni mogu biti samo nacionalno slobodni narodi, kao što je autonomija zemalja izraz i potvrda slobode njihovih naroda.

Kao politički program konzervativnih i reakcionarnih snaga muslimanskog društva, muslimanska ideja autonomne Bosne i Hercegovine nužno je podijelila sudbinu svojih društvenih pokretača i nosilaca.

Zakonitost istorije nepogrešivo se potvrđuje.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ende des Ersten Weltkrieges brachte die radikalen Veränderungen in den südslawischen Ländern mit sich. Auf dem Territorium der östereichisch-ungarischen Monarchie sind neue Staaten gegründet worden, unter denen auch das Königreich der Serben, Croaten und Slowenen, das die südslawischen Völker vereinigte.

Der neue jugoslawische Staat konstituierte seine Verfassung im Zeichen des Staatszentalismus. Im Zentralisierungsprozess verlor Bosnien und die Herzegowina seine Autonomie. Aber dies hinderte die neue politische Organisation der bosnisch-herzegowinischen Moslems, die Jugoslawische Moslems Organisation (JMO), nicht daran, ihre Tradition der autonomen Bewegung unter diesen neuen Bedingungen fortzusetzen. Parallel dazu setzte die JMO ihre Tradition der wechselseitigen Paktschliessung aus der Zeit der autonomen Bewegung nach der Annexion und des bosnischen Landstages fort. Im Rahmen der radikal-demokratischen Koalition kam sie in die Regierung. Indem sie mit der Republikanischen Bauerpartei Croatiens (RBPC) zur Opposition wurde, hatte sie ihr eigenes Programm der Autonomie unmittelbar untergraben, um Mitte der dreisiger Jahre eine der Säulen der Jugoslawischen Radikalen Gemeinschaft (JRG) und ihrer Regierung im Zeichen des Zentralismus zu werden. Wenn auch sie ihr autonomisches Programm aufgegeben hatte, und von Zeit zu Zeit aber wieder darauf zurückkam, hatte sie sich fest an die Islamische Religions-gemeinschaft (IRG) und an ihre Vakufs gehalten. Indem sie ihre Selbstständigkeit verteidigte, gelang es ihr auf diese Weise, sich als allgemeinmuslemanische politische Partei zu legitimieren. Durch ihre Teilnahme an den Regierungen des Zentralismus einerseits und durch ihre zeitweilige Zutritte zur Opposition, wurde die Position der JMO bei der breiten moslemanischen Massen nicht in Frage gestellt. In erster Linie sicherte die JMO sich die dominierende Rolle unter den Moslems durch Verteidigung und Schutz der ökonomischen Interessen der feudalen Moslemsklasse vor dem Radikalismus der Agrarreform und durch die Verbindungen zu den Organen der moslemanischen Religions-gemeinschaften und Vakufsinstitutionen. Die Tatsache, dass JMO das Wort bei der Ernennung der Funktionäre von IRG führte und dass sie den grössten Teil von Vakufsvermögen kontollierte, stellte die

Grundlage ihrer politschen Macht, ihres Einflusses und ihres Ansehens unter den Moslems dar. Eben darin sind Erklärungen zu finden, dass das Aufgeben des autonomischen Programmes, den Zerfall und die Abtrennung der moslemanischen Massen von JMO nicht zur Folge hatte. Während des Vertrages Cvetković-Maček wird JMO noch einmal auf ihr autonomisches Programm zurückkommen, aber in dieser Bestrebung blieb sie verlassen und ohne irgendeine Aussicht und Chance, dass Bosnien und die Herzegowina seine Autonomie hätten erhalten können. Die Okkupation von Jugoslawien (April, 1941) zeigte, dass die Idee der Autonomie von Bosnien und der Herzegowina selbst vonder Führung der JMO aufgegeben wurde. Dr Džafer Kulenović, der Präsident von JMO und Mitglied des Kabinetts von Simović gewährte bir zur Kapitulation der jugoslawischen Armee im April 1941 die volle Unterstützung dem Unabhängigen Staat Croatien (USC) und schon im November 1941 wurde er Vizepräsident seiner Regierung. Von dieser Stelle aus widersetzte er sich jedem Gedanke an die Autonomie von Bosnien und der Herzegowina und im Sinne der Starčević-Pavelić's Konzeption setzte er sich für die nationale Einheit der katolischen und »moslemanischen Croaten« ein.

Der wesentliche Teil der Führung von JMO stellte für den Quislingsstaat Croatien den politischen Hebel dar und unterstüzte die Okkupatoren bis zum Fall des Dritten Reiches im Mai 1945. Der Kreis um den Präsidenten von JMO gab die Idee von der Autonomie Bosniens und der Herzegowina auf und nahm die Ustaschas These, dass Bosnien und die Herzegowina »Croatisches Land« und Bestandteil des Territoriums von USC ist, an. In der Offentlichkeit, besonders durch das Auftretten von Dr. Džafer Kulenović, wurde der Eindruck ausgeübt, dass die JMO die Ustaschas unterstüzt hatte und dass die bosnisch-herzegowinischen Moslems den USC als eigenen Staat betrachten. Aber, sowohl den Deutschen als auch den führenden Ustaschas war es von Anfanf an bekannt, dass der grösste Teil der Führung von JMO ganz andere Ansichten hatte. Noch im April 1941 wandte sich der Kreis um Uzeiraga Hadžihasanović, der ein einflussreiches Mitglied von JMO war, an die Deutschen mit der Forderung an, dass Bosnien und die Herzegowina nicht ein Bestandteil von USC wird, sondern dass es die Sonderstellung als deutsche Provinz erhält. Die Deutschen informierten gleich Pavelić über den Inhalt dieser Petition. Die seitens der Führenden von JMO eingereichte Petition war die Grundlage für die Gründung der moslemanischen Oppositionsbewegung, die die Loslösung Bosniens und der Herzegowina von dem USC anstrebte, und die Selbstständigkeit unter dem Protektorat des Dritten Reiches forderte. Im Unterschied zu Pavelić und zu den

Organen von USC, die Trachtung der Moslems nach der Autonomie als antistaatliche und anticroatische Bewegung betrachteten, hatten die deutschen offiziellen Vertreter diesen Trachtungen gegenüber unterschiedliche Stellungen genommen. Während der Kreis um den deutschen Vertreter Kasche vorbehaltslos die Pavelić's Politik unterstüzte, waren die Vertreter der deutschen Armee, besonders SS-Truppen, der Meinung, dass die Zusammenarbeit mit den bosnisch-herzegowinischen Moslems, die nach Autonomie strebten, in bestimmten Formen für die deutschen Kriegspläne vom Nutzen sein könnte.

Indem der moslemanische autonome Kreis die Unterstüzung der Deutschen für das Projekt der Autonomie Bosniens und der Herzegowina forderte, berief er sich sowohl auf die jüngste Geschichte, als die Vertreter der bosnisch-herzegowinischen Moslems wichtige Rolle in der Verwirklichung der Ziele der österreichisch-ungarischen Monarchie in Bosnien und der Herzegowina gespielt hatten, als auch auf den Beitrag, der zur Entwicklung der Sympathie für Hitlers Politik unter den bosnisch-herzegowinischen Moslems in den Jahren vor Krieg und Okkupation geleistet wurde. Die innenpolitische Argumentation des wiederhergestellten Programmes beruhte auf der Auffassung, dass die Moslems in dem USC nur ein »Anhängsel«, während sie in Bosnien und der Herzegowina ein »wichtiges Element« sind. Gleichzeitig lehnte diese Auffassung die Ustaschas These ab, dass die Moslems in nationaler Hinsicht Croaten sind. Als die Moslems in einigen Gebieten der Vergeltung der Aufständischen ausgesetzt waren, hatten die Autonomisten die Organen von USC für schuldig befunden, dass sie bewusst die Moslems der aufstandischen Rache ausgesetzt hatten, mit der Absicht, dass der Hass und die Feindschaft zwischen den Moslems und den Orthodoxen vertieft wird. Dabei waren sie davon überzeugt, dass sie den Schutz nur bei den Deutschen finden können. Auf diese Weise stellte der Aufstand und seine Entwicklung neue Argumentation für die Autonomie Bosniens und der Herzegowina unter dem deutschen Protektorat dar. Die Tatsache, dass der Aufstand die Eröffung des neuen und echten Kriegsgebietes auf dem besetzten jugoslawischen Raum bedeutete, wirkte mit voller Kraft auf das Schaffen der neuen Verhältnisse im Zeichen der Revolution und der Contrarevolution. Nichts konnte bleiben wie es vor dem Aufstand war. Die Autonomisten setzten sich dafür ein, die Moslems von der Ustaschasbewegung und von dem USC loszulösen, und die Moslems mit Hilfe der eigenen Kampfeinheiten von den aufständischen Kräften, besonders von den Tschetniks, zu schützen. Uberzeugt von der Erfahrung, dass sie schwächer als die Gegner sind, fanden die Autonomisten die Lösung im

Propagieren der deutschen Macht und in dem Bund zwischen den Moslems und dem mächtigen, siegesreichen Dritten Reich. Aber, wie sehr sie sich auch bemüht hatten, hatten die Autonomisten die offizielle deutsche Bewilligung und Unterstüzung für das Loslösen Bosniens und der Herzegowina von dem USC und für die Verwirklichung der Idee von der Autonomie Bosniens und der Herzegowina im Rahmen und unter dem Schutz des Dritten Reiches nicht bekommen. Deswegen waren sie gezwungen, sich mit den Versprechungen und Aussagen der Unterstüzung einiger Deutschen, denen moslemanisches Rühmen von Deutschland und Hitler gefiel, zu befriedigen. Aber diese Persönlichkeiten waren nicht bereit, wenn es um die moslemanische Frage ging, sich za verhalten, wie es der moslemanische autonome Kreis erwartet hatte. Doch, unabhängig davon, dass die Deutschen das moslemanische autonome Programm nicht akzeptiert hatten, setzten sie mit dem Pflegen der, für sie wichtigen Beziehungen, fort. Den Deutschen war ein zuverlässiger Stützpunkt in Bosnien und der Herzegowina erforderlich, während die Autonomisten des deutschen Schutzes bedurften. Die Entwicklung der militärischpolitischen Lage in Bosnien und der Herzegowina, die durch den Aufstand entscheidend beeinflusst wurde, hatte die Angewiesenheit einer auf die anderen zur Folge.

Die Deutschen waren auf die Autonomisten deswegen angewiesen, weil die Ustaschas an ihren politischen und militärischen Bedeutung verloren hatten, und die moslemanischen Autonomisten anderseits, weil sie genau wie die Deutschen, in den Tschetniks und in den Partisannen ihre wichtigen Gegner sahen.

Die Auflösung von JMO durch die Gründung von USC und durch das Ausbrechen des Aufstandes brachte definitiv ihren allgemeinmoslemanischen Charakter zum Scheitern. In den Parlamentswahlen für die Volksversammlung des Königsreiches von Jugoslawien konnte die JMO über 90% der moslemanischen Stimmen gewinnen. Der moslemanische autonome Kreis rechnete auf die breite Unterstüzung der Moslems im Bosnien und der Herzegowina für seine Politik der Autonomie Bosniens und der Herzegowina unter dem deutschen Protektorat. Aber, es konnte nicht mehr von der moslemanischen Einheit im Zeichen der Politik von JMO die Rede sein. Alle relevanten Faktoren waren dagegen: der USC, die Okkupatoren und der Aufstand. Die bosnisch-herzegowinischen Moslems fanden sich im Spalt, als die Gefahr Ihrer physischen Vernichtung eine Realität wurde. In dem Bewusstsein der moslemanischen Autonomisten wurde die Idee von der bewaffneten Selbstverteidigung geboren. Das war die Bestätigung der Erkenntnis, dass die Stärke jeder Bewegung von der Zahl hinter ihr stehenden Soldatengewehre abhängt. Die

Autonomisten legten den grossen Wert auf die Einheiten der moslemanischen Miliz, die die Rolle des Verteidigers der moslemanischen Orte vor Tschetniks übernahm. In den für Moslems besonders schweren Zeiten gegründet und ohne des klar definierten politischen Programmes, das für die breiten moslemanischen Massen akzeptabel wäre, hatte die moslemanische Miliz keine Aussichten, ein organisiertes Heer der autonomen Bewegung zu werden. Uberzeugt davon, dass sich die Miliz mit den stärkeren Einheiten von Tschetniks und von Partisanen nicht messen kann, bemühten sich die Autonomisten,die Verbindungen mit den Deutschen zu vertiefen, um sie für die Sache der bosnisch-herzegowinischen Moslems zu gewinnen. Mit einem besonderen Memorandum wandten sie sich Anfang November 1942 direkt an den Führer des Reiches, Adolf Hitler. Indem sie sich auf die gotische Herkunft der Bosniaker, bzw. der bosnischen Moslems berufen hatten, brachten die Autoren des Memorandums die Zugehörigkeit dem 300-millionen grossen islamischen Volk besonders zum Ausdruck. Anhand der »historischen« Beweise betonten sie ihre nichtslawische Herkunft und mit grossem Vergnügen führten sie die Beispiele des antijugoslawischen Verhaltens an. Dem Inhalt und der Form nach war das Memorandum eine Art des Manifestes, das durch historische Argumentation die Bestimmung der Bosniaker, dass sie nachhaltig das Schicksal mit dem deutschen Volk und mit dem Dritten Reich teilen, begründet hatte. Auf beste Weise werden sie sich für die grosse deutsche Sachein den Reihen der »bosnischen Wache« kämpfen, die nach der Loslösung von dem USC in »Bosniens Gau« gegründet wird. Das war der Schwerpunkt des Memorandums, dessen Autoren darauf bestanden hatten, dass Bosnien den Bosniakern gehört und dass nur Bosniaker berufen sind, Ihr Bosnien zu verteidigen. Es schien, als ob sich die moslemanischen Autonomisten mit Kale einverstanden erklärt hatten, als er behauptet hatte, dass das bosnische Volk immer durch die Geschichte danach strebte, den Schutz eines grossen Staates unter der Führung der bosnischen Aristokratie zu haben. Die Tradition der Autonomie suchte nach dem Weg in die Zukunft.

Die autonome Bewegung hatte am Jahreswechsel der Kriegsjahre 1942–1943 zwei Hauptinteresse: 1. dass sich in Bosnien die islamische Tradition bewahrt; 2. und dass Bosnien und die Herzegowina als autonome Einheit in das Hitlers Dritte Reich nachhaltig integriert wird. Der internationale Rahmen dieser Ziele war von den Beziehungen zwischen den offiziellen Vertretern der islamischen Welt und des Dritten Reiches bedingt. Der grosse Mufti von Jerusalem, El Huseini, der danach strebte, legitimierter Vertreter vom Islam za werden, wirkte in Richtung

der Zusammenarbeit und des politischen Bundes der islamischen Länder mit den Deutschen. Die deutsche Aussenpolitik schaffte die Bedingungen für die Affirmation der deutschen Kriegsziele in den islamischen Ländern. Sowohl die Einen als auch die Anderen betoneten, dass ihre Beziehungen nicht durch Auseinandersetzungen und Feindschaften gekennzeichnet waren, und dass sie sowohl der Geschichte als auch der Identität der zeitgenösischen Nationalziele nach die geschichtliche und natürlichen Verbündeten sind. Islamisch – deutsche Freundschaft und Zusammenarbeit sollte ihre Bestätigung in Bosnien und der Herzegowina unter den Moslems und Ihren Vertretern finden. In der Mission des islamisch-deutschen Bündisses kam Anfang April 1943 der grosse Mufti von Jerusalem, El Huseini nach Bosnien. Sowohl Treffen und Gespräche, die er mit den Vertretern von IRG und den Persönlichkeiten aus dem moslemanischen autonomen Kreis führte, als auch seine Rede in der Husref-Begs Moschee waren der Idee der islamischen Einheit und der Bedeutung dieser Einheit für die Zukunft der islamischen Völker gewidmet. Aber, der grösste Teil seiner Reden war der Propaganda von Hitlers Kriegszielen gewidmet, wobei zum Ausdruck gebracht wurde, dass von der Verwirklichung dieser Ziele die Freiheit der millionen – grossen islamischen Welt, besonders der arabischen Länder, abhängt. Im Unterschied zum Treffen mit der Gruppe der moslemanischen Vertreter aus Mostar, das Mitte Oktober 1942 in Rom stattfand, hatte der Besuch des Muftis von Jerusalem bei den bosnischen Moslems grosse Publizität gefunden. In Rom vorbereitet und gut organisiert trug dieser Besuch die Botschaft, dass die Moslems aus dem kleinen europäischen, bosnischen Raum ein Zweig des grossen islamischen Weltbaumes sind, und dass sie hier auf dem europäischen als auch auf den anderen Kontinenten mit den Bestrebungen von Hitler, dass er eine neue Weltordnung schafft, wo es keinen Platz für »englische, imperialistische Plutokratie«, »jüdische Kapitalisten«, »russischen Boljševismus« und Feinde der islamischen Völker sein wird, solidarisiert sind. Der Prediger des universalen Charakters von Islam, der grosse Mufti von Jerusalem, El Huseini, war Apologet der weltlichen Domination von Hitler. Mit dem Zusammentreffen des Islams und des Hitlers Dranges nach »faulen Westen« und die »boljševistische Despotie« begann eine neue Ära der Menschheit. In diesem Sinne erteilete der grosse Mufti vor seiner Rückkehr nach Berlin den Segen der Grundung der moslemanischen Division in Bosnien. Die Art und Weise, wie die SS–Einheiten in Bosnien gerändet wurden, weckte bei dem moslemanischen Kreis die Hoffnung, dass die Deutschen gegenüber ihrem politischen Programm nicht mehr zurückhaltend sind. Himmler und seine

Mitarbeiter entschlassen sich im Unterschied zu Pavelič und Kashe dazu, dass die Division ausschliesslich aus den Moslems zusammengesetzt wird. Die Hadžiefendić's Legionen, der die autonomen Ziele sehr nahe waren, war die Grundlage für die Gründung der 13. moslemanischen SS-Division. Der Stimmung der Soldaten in der Division und der Strebungen der moslemanischen Autonomisten nach, sollte sich die Division auf dem bosnischen Raum aufhalten. Die Dislozierung der Division hatte Unzufriedenheit unter der Soldaten zur Folge, sodass das vor Division gesetzte Hauptziel - die Ruhewiederherstellung in Bosnien - von Anfang an in Frage gestellt wurde. Aber, der Weg zur Ruhewiederherstellung in Bosnien war von einer Vielfalt der sich in Kriegszustand befindenden Formationen-Okkupatoren, Ustaschas, Tschetniks, Moslems, Partisanen und Landwehrmänner verhindert. Nur Moslems waren in allen diesen Formationen ungleichmässig verteilt. Anderseits waren nur Partisanen aus allen jugoslawischen Völkern zusammengesetzt. Ihre Zukunft hing davon ab, ob die Idee der jugoslawischen Einheit oder die Idee des nationalen, antijugoslawischen Separatismus siegen wird. Im Vergleich zu anderen Separatismen stellte die moslemanische Idee von der Autonomie Bosniens und der Herzegowina unter dem deutschen Protektorat die prägnanteste Form des Antijugoslawismus dar, die sogar auf ihre nationale Form verzichtete. Die durch anticroatische und antiserbische Motivationen gekennzeichnete moslemanische Politik ging unvermeidlich zu Grunde. Das was als ihre Chance - Bündnis mit dem Deutschland Hitlers und sein Scnutz - angesehen wurde, stellte sich als Ursache und Grund ihres Verfalles heraus. Angegriffen und eingezwängt auf den europäischen Kriegsfeldern der Ost-und Westfront waren auch die deutschen Divisionen auf dem jugoslawischen Raum gezwungen, um sich zu retten, nach Norden zurückzuziehen. Die Einheiten der Volksbefreiungsarmee Jugslawiens befreiten die letzten okkupiertem Gebiete. Gegründet um die deutschen Kriegsziele und nicht die moslemanischen autonomen Ziele auszuführen, teilte die 13. moslemanische SS - Division das Schicksal der deutschen Armee. Mit ZAVNOBiH[1]) in Bosnien und der Herzegowina an der Spitze und AVNOJ[2]) in Jugoslawien hatte die Volksbefreiungsbewgung siegesreich die noch verbleibenden Angelegenheiten bezüglich der Staatsorganisation erledigt. Die Gruppen des Grünkaders zählten ihre letzten Tage. Mit der Befreiung Bosniens und der Herzegowinaein Werk der jugoslawischen Revolution - konnte eine neue Gescichtsperiode

1) Sitzung des Antifaschistischen Rates der Volksbefreiung BiH
2) Antifaschistischer Rat der Volksbefreiung Jugoslawiens

auf den neuen und veränderten Grundlagen im Zeichen der jugoslawischen föderalen Einheit beginnen. Mit der Niederlage der Contrarevolution endete auch die moslemanische Idee von der Autonomie Bosniens und der Herzegowina unter dem Protektorat des Dritten Reiches als authentischer Verrat.

Uber ein Jahrhundert lange Geschichte der moslemanischen autonomen Bewegung in Bosnien und der Herzegowina hatte klar von einander getrennte Etappen. Die Erste begann mit der Bewegung des Kapitäns Husein Gradaščević (1831-32), der sich der Verwaltungsreform in Bosnien widersetzte, um gleich danach den Krieg gegen Sultans Heer anzufange. Die Herstellung der Autonomie in Bosnien und der Herzegowina war das Ziel dieser Bewegung. Von den eigenen politischen und ökonomischen Interessen geführt, sollte die moslemaniche feudale Klasse die Verwaltung in Bosnien übernehmen, wobei die Anerkennung der Sultans Suverenität in Bosnien nicht in Frage kam. In Sultans Persönlichkeit verkörpert war die zentrale otomanische Gewalt nicht bereit, die Autonomie Bosniens unter der Verwaltung eines aus den Reihen der bosnischen feudalen Klasse gewählten Vesirs zu akzeptieren. Vom Portas Standpunkt aus war das eine separatistische Bewegung, deren Erstickung erste Bedingung war, dass in Bosnien die Autorität des Staates wiederhergestellt wird. Von den antireformistischen und Klassenmotiven angeregt hatte die Gradaščević's Bewegung die Form eines bewaffneten Aufstandes angenommen, wonach die moslemanische autonome Bewegung später nicht strebte. In der Zeit der österreichisch-ungarischen Okkupation von Bosnien und der Herzegowina richtete sich die Tätigkeit der moslemanischen autonomen Bewegung in zwei Hauptrichtungen: dass im Rahmen der Rechtslage von Bosnien und der Herzegowina die Selbstständigkeit von IRG und der moslemanischen Vakufsinstitutionen gesichert wird. Parallel dazu sollte das Sonderrecht der moslemanischen feudalen Klasse gesichert werden, um zu ermöglichen, dass sie sich als einflussreiches Faktor im politischen Leben Bosniens und der Herzegowina bestätigen kann. Nach dem Kompromis und nach der Kaisers Sanktion vom 15.04.1909 begann die moslemanische autonome Bewegung ihre Tradition der Vertragschliessung mit den Vertretern der Staatsgewalt, um die Interessen der oberen moslemanischen Schichten in enger Zusammenarbeit mit der IRG zu sichern. Nach der Anexion von Bosnien und der Herzegowina verzichteten die Vertereter der moslemanischen autonomen Bewegung auf die Forderung nach der Suverenität des türkischen Sultans in Bosnien und der Herzegowina, um eine der Säulen der österreich-ungarischen Politik in Bosnien und der

Herzegowina zu werden. Die Belohnung dafür war die Agrarpolitik der österreich-ungarischen Verwaltung deren Ziel war, die bestehenden Verhältnisse zwischen den Feudalherren und den Frohnbauern aufzubewahren. Das eigentliche Ziel dieser Politik war die Aufbewahrung der feudalen gesellschaftlichen Verhältnisse. Ganz bis zum Ende des Ersten Weltkrieges gewährten die Vertreter der moslemanischen autonomen Bewegung volle Unterstüzung der Kriegspolitik der österreich-ungarischen Monarchie. Am Kriegsende blieben sie völlig von den politischen Strömungen, die die Grundlage für die Konstituierung der jugslawischen Bewegung in Bosnien und der Herzegowina bildeten, ausgeschlossen. Die moslemanische Politik war nie in ihrer geschichtlichen Entwicklung jugoslawisch orientiert, so dass sie bei der Gründung des jugoslawischen Staates nicht zum Ausdruck kommen konnten. Der jugoslawischen Tradition ledig trat die jüngere generation der moslemanischen Politikers auf die politische Szene zu dem Zeitpunkt auf, als die Grundlagen des neuen Staates schon gegründet waren. Einzige Tradition, die die moslemanische Politik zu diesem Zeitpunkt hatte, war die autonome Bewegung. Jetzt sollte sie den neuen Bedingungen – den jugoslawischen – angepasst werden. Das war die Aufgabe der JMO, die schon im Februar 1919 gegründet wurde. Sie tat es auf diese Weise, dass sie ihr autonomes Programm in der Reserve hielt, und sobald sie aus der zentralistischen Regierung in die Opposition ging, wurde das Programm aktuelisiert. Um die moslemanische Feudalherrschaft vor der Agrarreform zu schützen, gab sie ihr Programm auf, indem sie ihre Stimme für »Vidovdans Verfassung« von 1921 gab und indem sie in die Pašič's Regierung kam. Wie schon gesagt wurde, kam die JMO auf ihr Programm zurück, als nach dem Vertrag Cvetković-Maček Bosnien und die Herzegowina aufgeteilt wurde. Aber nicht nur, dass die Führung von JMO mit der Kampagne für die Autonomie Bosniens und der Herzegowina begann, sondern war sie auch unfähig, die politische Einheit aufzubewahren. Nach der Wille der Achsenmächte das gegründete USC hatte das Territorium von Bosnien und der Herzegowina zum Bestandteil des gegründeten Staates erklärt. Während der ganzen Zeit des Bestehens von dem USC hatte der Präsident der JMO, Dr. Džafer Kulenović als Vizepräsident der Regierung von USC von November 1941 bis zu seiner Emigration in Mai 1945 das terroristische System von Ustaschas unterstützt. Das hatte den Zerfall von JMO aber in keinem Fall die Liquidation der moslemanischen autonomen Bewegung zur Folge. Indem sie Pavelič's und Kulenović's These, dass die Moslems in nationaler Hinsicht Croaten sind, widerlegten, negierten die Autonomisten sogar die slawische Herkunft der

Moslems in Bosnien und der Herzegovina. Um ihrem Programm für die Autonomie Bosniens und der Herzegowina unter dem deutschen Protektorat den nationalen Charakter zu geben, hatten sie die These von der gotischen Herkuft der bosnischen Moslems unterstützt. Hatten alles getan, um die Deutschen dazu zu überreden, dass die Moslems nicht nur ihre zuverlässigen politischen Verbündeten sind, sondern dass sie derselben ethnischen Herkunft sind, und dass ihre Einreihung in Hitlers Front und die nachhal tige Integration in das »Grosse deutsche Reich« durch die tausendundsiebenhundertjährige Geschichte vorbereitet wurde. Soviel sie konnten, hatten die Deutschen die bosnisch-herzegowinischen Moslems für ihre Kriegsziele ausgenützt, aber waren nicht bereit, Bosnien und der Herzegowina den Status der deutschen Provinz zu gewähren, wie es die moslemanischen Autonomisten empfohlen und erwartet hatten. Vor allem durch die Verhältnisse auf den Fronten bedingt, wo die Deutschen Schlachten verloren hatten, um Ende Mai 1945 endgültige Niederlage zu erleben, wurde Bosnien und die Herzegowina im Sinne und nach der Gesinnung jener Kräfte, die gegen den Okkupator und allen Quslingskräften gekämpft hatten, konstituiert. Von Anfang der Okkupation fanden sich die moslemanischen Autonomisten im Rahmen der Quslingskräfte. Am Ende des Kriges hatte sich gezeigt, dass sich die Autonomie und Okkupation nicht miteinander existieren können, bzw. dass Eine die Andere ausschliesst. Autonom können nur national freie Völker sein, genau so wie die Autonomie der Länder der Ausdruck und die Bestätigung der Freiheit ihrer Völker ist.

B I L J E Š K A O P I S C U

Enver Redžić je rođen 1915. godine u Starom Majdanu kod Sanskog Mosta. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Bihaću, a germanistiku diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1940. godine. Pripadao je naprednom studentskom pokretu, učestvovao u mnogim studentskim akcijama i bio potpisnik poznatih otvorenih pisama narodnih studenata iz BiH 1937. i 1939. g. Član KPJ postao je 1941. godine. Na početku rata dva puta je hapšen, a zatim se prebacio u partizane, u Kalinovički partizanski odred. Krajem juna 1942, došao je sa proleterskim jedinicama u Bosansku krajinu, gdje je na raznim vojnim i političkim dužnostima djelovao do kraja rata.

Kao delegat bihaćkog sreza prisustvovao je osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a, a na tom zasjedanju izabran je za delegata za Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Kao vijećnik AVNOJ-a učestvovao je i u radu Trećeg zasjedanja ovog tijela u Beogradu 1945. godine. Poslije rata obavljao je mnoge značajne dužnosti. Od 1952. do 1959. godine bio je direktor Izdavačkog preduzeća »Svjetlost«, zatim direktor Instituta za istoriju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine.

Počeo je da piše veoma rano, još kao đak VII razreda gimnazije, ali je tim počeo intenzivnije da se bavi poslije rata, sarađujući u većem broju listova i časopisa. Objavio je sljedeće knjige: »Zašto se i kako marksizam bori protiv religije« (Svjetlost, 1952), »Društvo i kultura« (Veselin Masleša, 1962), »Prilozi o nacionalnom pitanju« (Svjetlost, 1963), »Tokovi i otpori« (Svjetlost, 1970). U februaru 1975. odbranio je na sarajevskom Filozofskom fakultetu doktorsku disertaciju pod naslovom »Austro-marksizam i nacionalno pitanje«, koja je štampana dvije godine kasnije u izdanju beogradske »Narodne knjige« i Instituta za savremenu istoriju. Zatim su slijedile ove knjige Envera Redžića: »Ajša Sadiković Iška« (Veselin Masleša, 1979), »Tradicija i socijalizam« (Srpska književna zadruga, 1980), »Jugoslavenska misao i socijalizam« (Svjetlost, 1982), »Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918–1941« (Svjetlost, 1983), »Revolucija i jugoslavenska misao« (Veselin Masleša, 1986).

Enver Redžić se u svojim radovima pretežno bavi izučavanjem pojave i istorijskog razvoja socijalizma u Jugoslaviji, te njegovog odnosa prema problematici nacionalnog pitanja u

zemlji u cjelini, i Bosni i Hercegovini posebno. Redovno sarađuje u renomiranim istorijskim časopisima, učestvuje sa referatima na značajnim skupovima istoričara u zemlji i inostranstvu. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izabrala ga je za dopisnog člana 1978, a za redovnog 1984. godine, kada je izabran i za člana predsjedništva Akademije. Nosilac je Partizanske spomenice 1941, dobitnik Nagrade ZAVNOBiH-a, 27-julske nagrade i niza drugih odlikovanja, nagrada i priznanja.

S A D R Ž A J

Predgovor 5

Muslimanska politika u predvečerje aprilskog rata i pojava NDH 9

Politička razjedinjenost Muslimana i obnova autonomističkog pokreta u znaku saradnje sa nemačkim okupatorom 21

Njemačke ocjene o stanju nacionalnih odnosa u NDH, ustanku i držanju Muslimana 29

Vrenje među Muslimanima krajem 1941. i početkom 1942. godine – stradanja Muslimana od četnika početkom 1942. godine 35

Pitanje istočne Bosne i pojava muslimanske legije i muslimanske milicije 41

Italijansko-četnički sporazum u istočnoj Hercegovini i ustaško-četnički sporazum u Bosni na proljeće 1942. godine 47

Partizanski štabovi preduzimaju kampanju protiv »pete kolone« – Divergentna politička kretanja među Muslimanima u ljeto 1942. 51

Intenzivnija politička aktivnost Italijana u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1942. – Inicijative za stvaranje muslimanskih četničkih jedinica – šire približavanje Muslimana narodno-oslobodilačkom pokretu 57

Inicijativa mostarskog autonomističkog kruga – Porast nepovjerenja NDH u Muslimane – prigovori autonomista Nijemcima što ostavljaju Muslimane bez zaštite 63

Memorandum »Narodnog odbora« od 1. novembra 1942. godine »Njegovoj ekselenciji Adolfu Hitleru, vođi njemačkog naroda« 71

Njemačka inicijativa da se formira Muslimanska SS divizija 81

Pojava jerusalimskog Velikog muftije El Huseinija na bosanskoj sceni 91

Protivječna iskustva Muslimana na kraju druge godine okupacije i rata – Aktiviranje muslimanskog ogranka u četničkom pokretu – pojačane tendencije pristupanja Muslimana u narodno-oslobodilački pokret 103

Njemačko-italijanske suprotnosti – teškoće oko formiranja muslimanske SS divizije 111

Uloga vojnih imama u ideološkom vaspitanju pripadnika 13. muslimanske SS divizije – pojava muslimanskog zelenog kadra – ustaška razmatranja o sudbini Bosne i Hercegovine poslije rata 119

Incijative da se formiraju muslimanske partizanske čete i bataljoni – njemačko povezivanje sa četnicima poslije kapitulacije Italije – pojava »Muslimanske vojske« Huske Miljkovića na Cazinskoj Krajini 127

Pobuna u 13. muslimanskoj SS diviziji u južnoj Francuskoj – taktiziranje Huske Miljkovića – oslobođenje Tuzle i raspadanje Hadžiefendićeve legije – »Muslimanski oslobodilački pokret« člana Ulema medžlisa hafiza Muhameda Pandže 135

Prelaz Huske Miljkovića u NOV i POJ – zeleni kadar u istočnoj Bosni pod komandom Nešada Topčića – Razlike između Hitlera i Kašea u mišljenju o Hrvatima i Muslimanima 145

Veze Velikog jerusalimskog muftije El Huseinija sa bosanskim Muslimanima – prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i drugo zasjedanje AVNOJ-a – Pogibija Huske Miljkovića 155

Kongres Ravnogorskog pokreta u selu Ba i »muslimansko pitanje« – delegacija vlade NDH kod Hitlera početkom marta 1944. – Hitlerove smjernice 13-oj muslimanskoj SS diviziji da osigura mir u Bosni – poruke Muslimanima potpredsjednika Centralnog Nacionalnog Komiteta Kraljevine Jugoslavije Mustafe Mulalića 163

Nojbaherova ideja srpske federacije – Nasilja 13. muslimanske SS divizije u istočnoj Bosni – promemoria muslimanskih predstavnika predsjedniku vlade NDH dr-u Nikoli Mandiću od 28. aprila 1944. godine 171

Ocjena generala Zaubercvajga, komandanta 13. muslimanske SS divizije o stanju na zaposjednutom području – kampanja iz svih pravaca za jačanje uticaja među Muslimanima 177

13. muslimanska SS divizija ignoriše »suverenitet« NDH – aktivnost zelenokadrovskog vode Nedada Topčića i oživljavanje autonomističkog pokreta *183*

Dvije linije njemačke politike u prostoru Jugoistoka – Sporazum Tito-Šubašić i Muslimani – Četnička nastojanja u pogledu Bosne i Hercegovine – Plima narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u ljeto 1944. godine – Hitler za tješnju povezanost Hrvatske sa njemačkim Rajhom u budućnosti *189*

Opšte slabljenje ratnog položaja Njemačke – uzajamno iznevjeravanje Nijemaca, ustaša, autonomista i četnika – Kašeovo uvjerenje da je stanje u 13-oj muslimanskoj SS diviziji postalo beznadežno *197*

Pojava organizacije »Mladi Muslimani« – štab 13. muslimanske SS divizije o uzrocima sloma divizije – rasulo zelenokadrovskog pokreta – četnički pokušaji formiranja nacionalnih armija i »Grupe muslimanskih korpusa« kao i »Muslimanske matice« – pobjeda narodno-oslobodilačkog pokreta, negacija muslimanske koncepcije autonomije Bosne i Hercegovine *205*

Opšti pogled na razvoj muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine *213*

Zusammenfassung *227*

Bilješka o piscu *237*

Enver Redžić

Muslimansko autonomaštvo
i 13. SS divizija

Izdavač

SOUR »Svjetlost«
OOUR Izdavačka djelatnost
Sarajevo 1987.

Za izdavača

Gavrilo Grahovac

Lektor

Samija Andrijić

Korektori

Emira Tanović, Dubravka Žurić
Zineta Pešto, Tijana Tomašević
Lejla Slavić

Štampa

NIŠRO »Oslobođenje«
OOUR Štamparska djelatnost

Za štampariju

Petar Skert

Štampano u 5.000 primjeraka

Istraživački rad za ovu studiju finansirala je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Djelo se objavljuje uz finansijsku pomoć SIZ-a za nauku BiH.

ISBN 86-01-01124-1